

Ս. Ս. ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԸ
(1880 - 1917)

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

С. С. НАЗАРЯН

ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ
ЕРЕВАНА
(1880—1917)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1986

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ս. Ս. ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ
(1880—1917)

A $\frac{II}{73635}$

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1986

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ րաճախրական գիտությունների թեկնածու
Ս. Թ. ԻՇԽԱՆՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են ներառվում զբաղմունքներ՝ րաճախրական
գիտությունների թեկնածու Մ. Հ. ՄԽԻԹԱՐՅԱՆԸ, պատմական գիտությունների
թեկնածու է. Ա. ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆԸ

Նագաբյան, Ս. Ս.

Երևանի պարբերական մամուլը (1880—1917)

Ն 152 /Պատ. խմբ.՝ Ս. Թ. Իշխանյան.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ
հրատ., 1986. 207 էջ.:

Աշխատությունը նվիրված է նախահեղափոխական շրջա-
նում Երևանում լույս տեսած պարբերականների ուսումնա-
սիրությունը, Հայ հասարակական կյանքի ֆոնի վրա ներկա-
յացված են յուրաքանչյուր օրգանի գաղափարական ուղղու-
թյունը, արժարժած խնդիրները, ինչպես և վերաբերմունքը
ժամանակաշրջանի առաջադրած քաղաքական-հասարակական
կարևոր հարցերի նկատմամբ: Լուսարանված են խմբագիր-
հրատարակիչների կյանքն ու գործունեությունը, նրանց դա-
վանած հայացքները և կատարած դերը հասարակական կյան-
քում:

Նախատեսված է պատմաբանների և մամուլի պատմության
հետաքրքիրներին համար:

4601000000

—13—84

703(02)—86

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1986

ԳՄԴ 7.6.1

002

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Քաղմահարուստ հայ պարբերական մամուլը մեր ժողովրդի անցյալի ճակատագրի բերումով ծնունդ է առել ու զարգացել բուն հայրենիքի սահմաններից դուրս, օտար երկրներում: Իսկ Երևանում նրա ծննդից (1794) ութը տասնամյակ անց միայն ասպարեզ է եկել առաջին պարբերականը՝ «Պսակ» շաբաթաթերթը, որի լույս ընծայումով (1880) սկզբնավորվում է Երևանի մամուլի պատմությունը:

1880—1917 թթ. ընթացքում Երևանում հրատարակվել են տասնմեկից ավելի պարբերականներ (օրաթերթեր, շաբաթաթերթեր, ամսագիր), որոնք լայն տարածում են գտել Երևանի նահանգի գրեթե բոլոր գյուղական վայրերում: Մամուլի բոլոր օրգանների բովանդակությունը և արժարժած հարցերը սերտորեն առնչվում են հասարակական այն նոր տեղաշարժերին, որոնցով նշանավորվում է պատմական այդ ժամանակաշրջանը (1880—1917 թթ.):

Նախահոկտեմբերյան շրջանի Երևանի մամուլը ներկայացրել է Երևանի նահանգի աշխատավոր գյուղացիության դառնադի կյանքի ու կենցաղի ճշմարիտ պատկերը, դառնալով նրա հույզերի ու հույսերի, ցանկությունների ու նպատակների լավագույն արտահայտիչը:

Սոսեֆորմյան հայ գյուղում առաջացած նոր պրոբլեմները կապված կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների զարգացման հետ, ինչպես և ազգային ճնշումը, հայկական հարցը, կրթական գործը և այլն իրենց յուրովի լուսարանումն են գտել Երևանի մամուլի առաջին օրգաններում («Պսակ», «Առողջապահական թերթ», «Երևանի հայտարարություններ»): Թերևս դրանք ժամանակի հասարակական

խնդիրներին անդրադարձել են համադեմոկրատական դիրքերից և առաջադրել «գյուղափրկիչ» այնպիսի միջոցներ, որոնցով չէր կարող իրականացվել գյուղի սոցիալական առաջընթաց վերափոխումը: Այնուհանդերձ, այդ պարբերականներն իրենց նպաստն են բերել նահանգի տնտեսական, հասարակական կյանքի զարգացմանը: Հանդիսացել են ժամանակի գաղափարական այն խոսափողերը, որոնք դարի լուսավոր միտքը, ազատաշունչ ոգին հասցրել են Երևանի նահանգի ամենահեռավոր անկյունները և այս կամ այն շափով քաղաքակրթել գյուղի բնակչությանը, հատկապես աշխատավոր գյուղացիությանը:

Ռուսական առաջին հեղափոխությունից հետո Երևանի մամուլը հարստանում է նորանուն պարբերականներով: Դրանց մեջ կան դումայական բոլշեիկյան տակտիկան պրոպագանդող («Ֆակտի»), հեղափոխական շարժման գաղափարները տարածող («Նոսթ»), ժամանակի դեմոկրատական միտքը առաջ տանող («Նոր ձայն», «Կոան», «Նոր մամուլ» և այլն) մամուլի օրգաններ, որոնք միաժամանակ մասնակցություն են ունեցել հայ ազգայնական կուսակցությունների դեմ մղված պայքարին:

Երևանի մամուլի անցյալի օրգանները պարունակում են նաև փաստական հարուստ նյութ Երևանի նահանգի բնակչության կենցաղի, ապրելակերպի, սովորությունների և այլնի վերաբերյալ:

Հայ հասարակական մտքի և մամուլի պատմության ուսումնասիրման համար կարևորություն ներկայացնող այս պարբերականները լուսաբանվել են միայն մասնակիորեն: Պատմաբանները, բանասերները, տնտեսագետները իրենց խնդրո առարկայի քննարկման առումով անդրադարձել են Երևանի մամուլի անցյալին: Այսպես, Մ. Գ. Ներսիսյանը «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ (1850—1870)» աշխատության մեջ բացահայտում է Երևանի առաջին թերթի՝ «Պսակի» դերն ու նշանակությունը ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարների տարածման գործում: Մ. Պ. Աղայանը պատմա-

գիտական տեսանկյունից արժեքավորում է «Խոսք» բոլշևիկ-
յան թերթը իր «Արշավիր Մելիքյան» գրքում: «Խոսք» թեր-
թի հասարակական և քաղաքական գերն ու նշանակությունը
գնահատված են նաև Մ. Վ. Արզումանյանի «Բոլշևիկների
գործունեությունը և ռեպուցիտն շարժումները Հայաստա-
նում 1905—1917 թվականներին» ուսումնասիրության մեջ:
«Ֆակտի» ռուսերեն թերթի բնութագիրը և նրա գերը բոլ-
շևիկների դումայական տակտիկան ընթերցողներին ծա-
նոթացնելու գործում տրված է Խ. Հ. Բարսեղյանի «Բոլշևիկ-
յան հայ պարբերական մամուլի պատմություն» աշխատու-
թյունում: Երևանի մամուլի յուրաքանչյուր օրգան սեղմ
բնութագրված է Թ. Խ. Հակոբյանի «Երևանի պատմությու-
նը 1879—1917 թթ.» գրքում: Անցյալի հայ տնտեսագիտա-
կան մտքի լուսարանման առումով Հ. Ն. Կարապետյանը
հետադուռել է «Ֆակտի» և «Խոսք» թերթերում արժարժված
տնտեսագիտական հարցերը և լուսարանել «Սոցիալ-տնտե-
սագիտական միտքը բոլշևիկյան հայ պարբերական մամու-
լում» աշխատության մեջ: «Պսակ» թերթի տնտեսագիտա-
կան հայացքների ուսումնասիրությանը առանձին էջեր է
նվիրել Ռ. Ն. Սարինյանը իր «Հայ տնտեսագիտական մըտ-
քի քննական վերլուծություն (19-րդ դ. 70—90-ական թը-
վականներ)» գրքում: «Առողջապահական թերթ» ամսագրի
բժշկագիտական և առողջապահական հարցերի քննությանն
առանձին զրույս է հատկացված Ռ. Ս. Փարսաղանյանի
«Հայ բժշկության պատմությունից» գրքում:

Վերը նշված աշխատությունները շնն լրացնում այն բա-
ցը, որ կար Երևանի մամուլի պատմության ուսումնասիր-
ման բնագավառում: Զի գրվել 1880—1917 թթ. Երևանում
լույս տեսած պարբերականների պատմությունը իրենց գըլ-
խավոր խնդիրների քննարկման և ամբողջական լուսարան-
ման առումով: Մինչդեռ, Երևանի այդ պարբերականները
հետաքրքրություն են ներկայացրել ինչպես բարձրացրած
հարցերի, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական կյան-
քում ունեցած իրենց դերի և նշանակության տեսակետից:
Ուստի, սույն աշխատության նպատակն է՝ լուսարանել

պատմական այդ ժամանակահատվածի (1880—1917 թթ.) հանգուցային խնդիրներին առնչվող Երևանի պարբերականների բարձրացրած հարցերը, միաժամանակ ցույց տալ այդ խնդիրների նկատմամբ դրանց ունեցած վերաբերմունքը և ըստ այնմ էլ ներկայացնել յուրաքանչյուր պարբերականի գաղափարական հիմնական ուղղութիւնը, քաղաքական դիմագիծը և գնահատել դերն ու տեղը հայ հասարակական մտքի ու մամուլի պատմութեան մեջ:

Հարկ ենք համարում նշել, որ շենք անդրադարձել XX դարի սկզբին Երևանում լույս տեսած պետական-պաշտոնական թերթիկներին («էրիվանսկիե գուբերնսկիե վեզոմոստի», «Գորոդսկիե օբյավլենիա», «էրիվանսկի վեստնիկ»), ինչպես նաև վիճակագրական նյութերի ու հոդվածների ժողովածուներին («Օբզոր էրիվանսկոյ գուբերնի», «Պամյատնայա կնիժկա էրիվանսկոյ գուբերնի»): Դրանցում պարունակվում են սոսկ պաշտոնական, վիճակագրական տեղեկություններ և հայտարարություններ, որոնք լավագույն դեպքում կարող են օգտագործվել որպես սկզբնաղբյուրներ Երևան քաղաքի ազգաբնակչության թվի, սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի վերաբերյալ ուսումնասիրությունների կատարելիս: Չենք անդրադարձել նաև 1910 թ. Երևանում լույս տեսած «Միտք» գիտական, փիլիսոփայական և «Ճառագայթ» գրական, գեղարվեստական ու քննադատական ժողովածուներին, քանի որ դրանք չեն եղել պարբերական հրատարակություններ: 1915 թվականից Երևանում իր հրատարակություն է շարունակել Վանում 1910 թվականին լույս տեսած «Աշխատանք» թերթը: Այն փոխադրվել էր Երևան ժամանակավորապես: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, չենք անդրադարձել այդ պարբերականին:

Աշխատության համար փաստական հիմք են հանդիսացել Երևանի մամուլի օրգաններից բացի, ժամանակի հայ մամուլի մի շարք պարբերականների հավաքածուները, Հայկական ՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվում (ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ), Վրացական ՍՍՀ Կենտրոնական պե-

տական պատմական արխիվում (ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ), ՀՍՍՀ Կուլ-
տուրայի մինիստրության Ե. Չարենցի անվան գրականու-
թյան և արվեստի թանգարանի (ԳԱԹ) արխիվային բաժ-
նում, ՍՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի
ինստիտուտի Հայկական մասնաճյուղի արխիվում, Մաշ-
տոցի անվան Հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինս-
տիտուտի (Մատենադարան) արխիվում, ինչպես և ՍՍՀՄ
Կենտրոնական պետական պատմական արխիվում (ՍՍՀՄ
ԿՊՊԱ) թեմայի վերաբերյալ պահպանվող նյութերը:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԸ

«Պսակ» շաբաթաթերթը (1880—1884)

Պարբերական մամուլը Երևանում ծնունդ է առել անցյալ դարի 80-ական թվականներին։ Պատմական այդ ժամանակահատվածում կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների մուտքը Անդրկովկաս առաջ է բերում սոցիալական, տնտեսական, հասարակական կյանքի նոր տեղաշարժեր, որոնք էլ իրենց հերթին զարգացման նոր ընթացք և նոր ուղղություն են հաղորդում գրականությանը, արվեստին, գիտությանը, հրապարակախոսությանը։ Երևան են գալիս նոր, ինչպես հասարակական-քաղաքական, այնպես էլ մասնագիտական (տնտեսական, մանկավարժական, հրաժըշտական, բժշկական և այլն) պարբերականներ։ Երևանում առաջին պարբերականի հիմնադրման նախաձեռնությունը պատկանում է փիլիսոփայության դոկտոր Վասակ Պապաջանյանին։ Վասակ Պապաջանյանը ժամանակի այն գործիչներից էր, որ ակտիվ մասնակցություն էր ունեցել Երևանում գործող «Հայասեր-ազգասեր» գաղտնի կազմակերպության աշխատանքներին։ Հայտնի է, որ 1880—1881 թթ. Երևանում ձևավորվում և գործում է «Հայասեր-ազգասեր» կազմակերպությունը¹։ Այդ կազմակերպության գաղտնի ժողովներին մասին իր հիշողություններում դեմոկրատ մտածող, հրապարակախոս, խմբագիր, մասնագիտությամբ գյուղատնտես Աշոտ Աթանասյանը գրում է. «Ութսունական թվականներին հայերիս համար քաղաքական և հասարա-

կական ամենաակտուալ հարցը—դա Տաճկահայաստանում ռեֆորմներ մտցնելու և Տաճկահայաստանի ազատագրման հարցն էր, որը քննվում էր հայ մամուլի էջերում, իսկ ամենից շատ՝ այն գաղտնի կոնսպիրատիվ «ժողովներում», որոնք գոյություն ունեին Անդրկովկասի մի շարք հայաշատ քաղաքներում։ Այդ ժողովներին, որոնք կոչվում էին «ազգասերների ժողովներ», մասնակցում էին իրենց հասարակական գործունեությամբ հայտնի մարդիկ։ Նրանում դերանք կազմում էին հաղիվ մի տասնյակ հոգի—այն է՝ հայտնի իրավաբան Ռուբեն Զալալյանը, մասնավոր հավատարմատար Վասիլ Նդիազարյանը, բժիշկ Լևոն Տիգրանյանը, նոտար Տրդատ Վարդանյանը, Թիֆլիսից եկած որպես մանկական պարտեզի առաջին հիմնադիր Գայանե Հովհաննիսյանը (Արգար Հովհաննիսյանի քույրը), իրավաբան Հայկ Մատակյանը, հայրս և էլի երկու-երեք հոգի², «Հայասեր-ազգասեր» գաղտնի կազմակերպության աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցում էին նաև Թովմաս Մհերյանը, Հովհաննես Տեր-Ջաքարյանը և ուրիշներ։ Նրանք բոլորը սերտ կապերի մեջ էին Մոսկվայի «Հայրենասերների միություն» գաղտնի կազմակերպության անդամների³ և Թիֆլիսում գործող Բաֆֆու խմբակի հետ։ Ինչպես վկայում են արխիվային փաստաթղթերը, կազմակերպության անդամներից Լևոն Տիգրանյանը և ուրիշներ զբաղվել են նաև Նրեանում զենքի խանութներ բացելու և զենք վաճառելու հարցերով։ Այսպես, Լևոն Տիգրանյանի՝ Կարապետ Նդյանին հասցեագրված նամակում գրված է այն մասին, որ առաջին հերթին պետք է զենք տարածել ժողովրդի մեջ⁴։

Նրեանում, ինչպես և Թիֆլիսում գործող այս գաղտնի կազմակերպությունների գոյության մասին հայտնի է եղել Կովկասի վարչական և ոստիկանական մարմիններին։ Այսպես, այդ առթիվ Մ. Գ. Ներսիսյանի գրքում գրված է. «Հատկանշական է, որինակ, որ Կովկասի քաղաքացիական մասի գլխավոր պետ, իշխան, գեներալ-լեյտենանտ Ա. Դոնդուկով-Կորսակովը ներքին գործերի մինիստրի պաշտոնա-կատար գեներալ-լեյտենանտ Օրժևսկուն ուղղած իր 1883

Թվականի սեպտեմբերի 7-ի թվակիր ղեկուցման մեջ հայտնում էր, որ Կովկասում ստեղծված հայ ազգային-քաղաքական կազմակերպությունների գլխավոր նպատակն է՝ ազգային-հայրենասիրական շարժում ստեղծել փոքրասիական հայերի մեջ՝ ընդդեմ թուրքական տիրապետության»⁵։

1883 թ. մարտին բացահայտվում է «Հայասեր-ազգասեր» կազմակերպության գործունեությունը, կազմակերպություն, որի ղեկավարները ցարի հրամանով 1885 թ. արսորվում են Կովկասի սահմաններից դուրս։

«Հայասեր-ազգասեր» կազմակերպության անդամները հայրենասիրական, ազատասիրական գաղափարները տարածում էին նաև իրենց հրապարակախոսական ակտիվ գործունեությամբ։ Նրանցից Վասակ Պապաջանյանը օգտագործելով այն հանգամանքը, որ Երևանում այդ տարիներին արդեն գործում էին Զաքարիա Գևորգյանի (1874), Արգաթ Գուլամիրյանցի (1879) տպարանները⁶, կար տպագրական բավարար բազա, 1879 թ. նոյեմբերին դիմում է Կովկասի փոխարքայության գլխավոր վարչությանը՝ Երևանում հայերեն շաբաթաթերթ հրատարակելու խնդրանքով։ 1879 թ. դեկտեմբերի 26-ի հատուկ գրությամբ Կովկասի փոխարքան Վասակ Պապաջանյանին թույլատրում է 1880 թ. հունվարի մեկից Երևանում լույս ընծայել հայերեն պարբերական՝ շաբաթը մեկ անգամ։ Միաժամանակ փոխարքան խմբագրին ներկայացնում է իր պահանջները, որոնցում նշված էին այն մասին, որ եթե թերթն ունենա կառավարությանն անցանկալի ուղղություն, և եթե այնտեղ նկատվի մամուլի մասին եղած որոշումների ու գրաքննության կանոնների խախտում, ապա այն անմիջապես կդադարեցվի⁷։

«Պսակ» թերթի լույս ընծայումը մի քանի ամսով հետաձգվում է։ Երևանի նահանգապետ Շալիկովը գործը խափանելու նպատակով խմբագրի առաջ պահանջ է դնում՝ թերթ հրատարակել միայն այն պայմանով, որ գրաքննիչ հրավիրվի Թիֆլիսից և որին վճարվի տարեկան 500 ռ. աշխատավարձ։ Երկար բանակցություններից հետո միայն նահանգապետը համաձայնվում է թերթի գրաքննիչ նշա-

նակել նահանգային վարչության աստիճանավոր Տրդատ Վարդանյանցին՝:

Արևանի առաջին պարբերականը՝ «Պսակ» թերթը լույս է տեսնում 1880 թ. մարտի 15-ին: Այն հրատարակվում է շաբաթը մեկ անգամ: Սկզբում ունենում է «Գրականական,

«Պսակ» շաբաթաթերթի գլխագիրը

պատմական և մանկավարժական» ենթավերնագիրը, իսկ 1882 թ.՝ «Ազգային, բաղաբական և բանասիրական լրագիր» անվանումը: Առաջին տարում թերթը ձեռք է բերում հագիվ 240 բաժանորդ, իսկ 1881 թ. բաժանորդների թիվը հասնում է 500-ի: Նյութերը զետեղված են հետևյալ բաժիններում. «Գրականական», «Պատմական», «Մանկավարժական», «Մատենագրական», «Թղթակցություններ», «Զննական հայացք», «Խառն լուրեր», «Հայտարարություններ»⁹: Թերթի առաջին երկու համարները տպագրվել են Զ. Գևորգյանի տպարանում, այնուհետև Վասակ Պապաջանյանի նորարաց տպարանում:

«Պսակի» առաջին տարվա առաջին համարի առաջնորդողում խմբագիր Վասակ Պապաջանյանը մանրամասն մեկ-

նաբանում է ընդհանրապես լրագրի լուսավորական, կրթական, հասարակական դերն ու նշանակությունը: Նա լրագրորը համարում է ժամանակի օրագրություն, որը ընթերցողին հաղորդակից է դարձնում ժողովրդի առօրյա հոգսերին, կարիքներին, պահանջներին: Վասակ Պապաջանյանը իր առջև նպատակ է դնում հրատարակել մի թերթ, որը մատչելի լինի հասարակության բոլոր խավերին, հատկապես գյուղական բնակչությանը, ինչպես ինքն էր ասում «հասարակ ժողովրդին»:

«Պսակ» թերթի առաջին համարի լույս ընծայումից հետո խմբագրությունը ողջույնի նամակներ է ստանում ընթերցողներից: Հեռավոր գյուղի բնակիչներից մեկը գրում է. «Մեր ցանկությունն է, որ «Պսակը» լինի բերան ժողովրդի, խոսի հասարակության հոգու, առանց կրթի պատմի շինականի ու քաղաքացու ցավերը, նախանձախնդրությամբ հարվածի շահամոլներին, որոնք հասարակությանը կեղեքում են հարստահարելով»¹⁰: Մոսկվայի Պետրովսկու անվան գյուղատնտեսական ակադեմիայի մի խումբ հայ ուսանողներ ոգևորված Երևանում հրատարակվող թերթի նախընտրած ծրագրով, շտապում են իրենց ողջույնի խոսքն ասել խմբագրին: Նրանք չեն կասկածում, որ թերթը գլխավոր ուշադրությունը կդարձնի տեղական բնակչության սոցիալական, տնտեսական և մտավոր կյանքի խնդիրներին՝ վրա և կհրատարակվի «գավառական և գյուղական ժողովրդի համար»¹¹: Այդ նույն ժամանակ հանդես է գալիս լիբերալ-բուրժուական «Մշակը» և փոխանակ ողջունելու, իր քննադատական խոսքն է ասում թերթի հասցեին. «Մշակի» խմբագրությանը դուր չէր եկել հատկապես «Պսակի» ծրագիրը: Ըստ այդ թերթի, «Պսակը» պետք է զբաղվեր միայն գավառում կատարվող անցքերի քննությամբ, իսկ հասարակական-քաղաքական ընդհանուր կյանքի հարցերն ամենեկին չպետք է հետաքրքրեին նրան: Նման հարցերով պետք է զբաղվեին միայն կենտրոնական թերթերը»¹²: Իհարկե, սխալ էր նման սահմանազատում մտցնելը: Երեվանում բնակվող բուն հայ ժողովրդին հավասարապես

հուղժամ էին այն հարցերը, ինչ համընդհանուր մարդկությանը: Ուրեմն, նրանում լույս տեսնող թերթը նույնպես չէր կարող շանդրադառնալ ժամանակի հասարակական-քաղաքական ընդհանուր հարցերին: Եվ եթե «Պսակը» չէր դասվում հասարակական որևէ հոսանք ներկայացնող օրգանների շարքը, ապա այն պարբերականներից էր, որոնց մասին տնտեսագետ Խ. Ն. Սարինյանն իր գրքում գրում է. «Սակայն կային նաև բազմաթիվ այլ պարբերականներ, որոնք թեև ձև չէին տալիս ամբողջական և վերջավորված ուղղության և, թերևս, աչքի չէին ընկնում սոցիալ-տնտեսական կյանքի խոր և համակողմանի վերլուծությանը, այնուամենայնիվ, գրադվում էին ժամանակի առաջադրած խնդիրներով»¹³:

«Պսակ» թերթը իր գաղափարական սնունդն ստանալով դեմոկրատական ակունքներից, ասպարեզ էր հեկել կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների զարգացման հետևանքով քայքայվող գյուղի, աշխատավոր գյուղացիության ծանր իրավիճակն արտահայտելու և այդ իրավիճակի բարեփոխմանը նպաստող միջոցներ առաջադրելու նկատառումներով: Այս կամ այն շափով կրելով նարոդնիկական հայացքների ազդեցությունը, «Պսակը» հետևում էր «ժողովրդասիրական շարժման» գաղափարներին, հասարակական զարգացման գործում կարևոր տեղ հատկացնելով մտավորականությանը: Ապա ազգային-դեմոկրատ գործիչների նման ազգային-ազատագրական շարժման բարեհաջող ավարտի հետ էր կապում հայ ժողովրդի սոցիալական հարցի լուծման հեռանկարները: Միաժամանակ, դրսևորելով նաև ազգային-պահպանողական հայացքներ, թերթը ազգի գոյատևման հենարանը համարում է հեկելեցին: Այսպիսով, ինչպես նկատվում է, գաղափարական այն «էկլեկտիզմը», որ բնորոշ է հղել ընդհանրապես այդ ժամանակաշրջանի մտավոր կյանքին, հատկապես մամուլի որոշ օրգաններին, հատուկ է հղել նաև «Պսակ» թերթին:

«Պսակին» հիմնականում հետաքրքրել է գյուղի դեմոկրատական վերափոխման հեռանկարը: Այդ հանգաման-

քըն է հիմք հանդիսացել այն բանի, որ գրականութեան մեջ թերթը դասվել է «գալառական-դեմոկրատական ուրույն հայեցութիւն ունեցող»¹⁴ թերթերի շարքը:

«Պսակ» թերթի հրատարակութեան գործի կազմակերպումը դյուրին չի եղել խմբագրի համար: Թերթը չի ունեցել թղթակիցների մշտական ցանց: Առաջնորդողների ու հոգւածների մեծ մասը գրել է ինքը՝ խմբագիրը: Հոգւածներ թերթում տպագրել են Թովմաս Մհերյանը, Գրիգորիս Երզնկյանը, Հովհաննէս Հեթումը, Արսեն Թոխմախյանը և ուրիշներ:

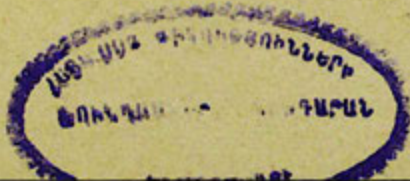
Գրաքննչական կոմիտեի հալածանքներից խուսափելու համար, ինչպես խմբագիրն է խոստովանել, շատ դժայթերում ստիպւած է եղել «մտածածը, խորհածը ինչպես առանց մի անցաթղթի մարդի՝ փականքի տակ դնել ու միշտ բանտարկել. գրածը, շարագրածը ջնջել և հավիտյան անհետացնել»¹⁵:

* * *

«Պսակ» թերթը լույս էր տեսնում այն տարիներին (1880—1884), երբ ազգային-ազատագրական շարժումն իր տարածումն էր գտնում Վանում, Մուշում, Բիթլիսում, Կարինում և հայաշատ այլ գալառներում: Արևմտյան Հայաստանում գործում էին 1878—1879 թթ. վանում ստեղծւած «Սև խաչ», 1881 թ. Կարինում հիմնւած «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպութիւնները: Արթնանում էր գալառը՝ դառնալով ազատագրական շարժման խթանող ուժ: Ազատագրական շարժման կազմակերպիչներին օգնութեան ձեռք էին կարկառում Մոսկւայում, Թիֆլիսում, Երևանում գործող գաղտնի խմբակները: «Պսակ» թերթի խմբագիրն ու աշխատակիցները (Ա. Թոխմախյան, Լ. Տիգրանյան, Թ. Մհերյան և ուրիշներ) առաջնորդւում էին Բաֆթու երկերում հուշարկւած այն նշանաբանով, թէ արևմտահայ շարժումը արծարծելու համար անհրաժեշտ է հատուկ աշխատանք

ծափալել արեւելահայ գաղառներում: Եվ Վասակ Պապա-
ջանյանը «Պսակ» թերթի էջերը այդ իսկ նպատակին էր
ծառայեցնում: Նա սերտ կապերի մեջ լինելով Մոսկվայի
«Հայրենասերների միութիւն» կազմակերպութեան անդամ-
ների հետ, օգտագործում էր նրանց մշակած ծրագիրն ու
կոչերը: Հայտնի է, որ «Հայրենասերների միութիւնը» կոչ
էր անում «...արյունով գնել ազատութիւնը և ցույց տալ
քաղաքակրթւած աշխարհին, որ հայաստանցին ըմբռնել է
ազատութեան գաղափարը և ընդունակ է այդ գաղափարին զո-
հել իր ունեցածի ամենաքաղցրը, ամենաազնիւը—իր սի-
րելի որդիների կյանքը»¹⁶: Այդ կոչի ոգով գրված են «Պսա-
կի» հատկապէս 1883 թ. համարներում տպագրված հոդ-
վածները: Հայ ժողովրդի ազգային ու սոցիալական ազա-
տագրութեան հարցը, որ հանդես էր եկել իր ամբողջ սրու-
թյամբ, դառնում է «Պսակ» թերթի քննարկման կարեւոր
հարցերից մեկը: Ուշագրութիւնը առավել ևս դարձվում է
արեւմտահայութեան ազատագրութեան խնդրի վրա, քանի
որ հայ ժողովրդի՝ Օսմանյան Թուրքիայի լծի տակ տառա-
պող հատվածին սպառնում էր ֆիզիկական քնաջնջման վը-
տանգը:

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, Սան-
Ստեփանոյի կոնֆերանսի և Բեռլինի կոնգրեսի պայմանա-
գրերը համոզեցին, որ ազատութեան հասնելու համար պետք
է ապավինել սեփական ուժին: Նույն հզրակացութեան էին
հանգել նաև Վասակ Պապաջանյանն ու նրա թերթի շուրջ
համախմբված մտավորականները: «Հայկական խնդիրը,
ինքը ժողովուրդն է,—գրված է թերթում— Եթե մինչև այսօր
հայն անձանոթ էր Եվրոպային, ապա այն պատճառով, որ
նա—հայը—կորցրած էր պատվասիրութեան զգացմունքը.
բայց, երբ փոքր ինչ ինքն իրեն ճանաչեց, փոքր ինչ ձայն
հանեց, հայկական խնդիրը երևան դուրս եկավ: Ուրեմն
ինչպէս որ ինքն իր ինքնաճանաչութեան նորավառ նշույլ-
ներով առաջ բերեց իր խնդիրն, նույնպէս էլ պետք է ինքն
իր ինքնագործութեամբ լուծումն տա այդ խնդրին»¹⁷: Եվ
ծափանալն ու պայմանները հասունացած համարելով այդ

խնդրի իրականացմանը նախնապատրաստվելու համար, թերթը հորդորում է ժողովրդին՝ շահապաղելու իր միտքը տեղ հասցնելու նպատակով տեղին է գտնում մեջ բերել իմաստունի հետևյալ խոսքերը. «Ոչ թե համբերության օգնությամբ, այլ անհամբերության գործությամբն է ժողովուրդն ազատվում»¹⁸։ Եվ միանգամայն իրավացի է Թ. Հակոբյանը, որ իր գրքում Վասակ Պապաջանյանի մասին գրում է. «Դժվար չէ տեսնել, որ հայրենասեր մտավորականը ճիշտ էր հասկացել 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո արևմտահայերի ազատագրության հարցի շուրջը միջազգային դիվանագիտության բարձրացրած ազմուկի սնամեջ լինելը և այն միակ ելքի, համաժողովրդական պայքարի անհրաժեշտությունը, որն իրոք կարող էր հասցնել հաղթանակի, պայմանով, եթե ժողովուրդն իրեն ամբողջությամբ նվիրի այդ սուրբ գործին...»¹⁹։

Ազգային-ազատագրական պայքարի զաղափարներով ներթոմած հոգևածներ թերթի համար գրել են Վասակ Պապաջանյանը, Արսեն Թոխմախյանը²⁰, Թովմաս Մհերյանը և ուրիշներ։ Հարցի բարենհաջող լուծման նախապայմանը նրանք տեսնում էին ազգի միասնական պայքարի մեջ։ Ըստ թերթի «հայկական խնդրին օգտավետ կերպով լուծում տալու համար», «օգնողը միշտ պետք է լինի ու լինի միությունը»։ «Հայ ազգը երկունքի մեջ է,—գրում է թերթը,—որպեսզի նա անվտանգ և առողջ մնա, մեզանից մի զոհ է պահանջում, այն է զոհել մեր հին հաշիվները, մեր կամակորությունը, մեր ռիսկալուծություններն ու թշնամանքները։ Նա մեզանից մի երդում է պահանջում. երդվել սիրել միմյանց և այդ սիրո համար նվիրել նաև կյանքը։ Նա մեզանից մի ուխտ է սպասում—ուխտել մի սիրտ, մի հոգի, մի միություն, մի անբաժան միություն կազմել և այսպիսի սերտ միությամբ անվախ առաջ գնալ»²¹։ Եվ այդ միության, ազգի ամբողջության պահպանման հիմնական օղը համարվում է եկեղեցին։ Քաղաքական իշխանությունից զուրկ ազգի գոյությունն ապահովելու գործում կարևորությունը տրվում է եկեղեցուն, ժամանակի այն միակ հաստատությունը, որի

ձեռքում էր կենտրոնացված ազգի հոգևոր կյանքի ղեկը։ «Մեր ազգի պատմական պայմանները,—գրված է թերթում,— դեռ են նրան այնպիսի վիճակի մեջ, որ մեր կարծիքով յուրաքանչյուր հայ մարդ, որ սիրում է իր հայրենիքը, որի սրտին մոտ է իր հայրենակիցների ամբողջական մարմնավորությունը, պետք է անշուշտ մեր եկեղեցին իբրև ազգը մի միություն ներկայացնող հաստատություն, իբրև ազգություն ամբողջությունը իր մեջ պահող ամուր օղ համարի»²²։

Ազգապահպանման գործում եկեղեցու դերը գնահատելիս «Պատկեր» արտահայտում էր ազգային-պահպանողական հոսանքը ներկայացնող օրգանների հայացքներին համահունչ գաղափարներ։ «Ազգային-պահպանողականները,—ինչպես գրում է Մ. Հ. Մխիթարյանն իր գրքում,— սոցիալական հոսանքի կռիվն չունենալով, որին հանձնարարելին ազգի քաղաքական բախտի տնօրինումը, այդ խնդրի լուծումը վերապատահում էին վաղուց իր դարն ապրած հայ եկեղեցուն»²³։

Միաժամանակ ազգային ու քաղաքական ազատության հետ կապված խնդիրները բարեհաջող լուծելու նկատառումներով թերթում բնդգծվում է էջմիածնի Աթոռի և պատրիարքարանի միասնաբար գործելու անհրաժեշտության հարցը։ Նվ որ կարևորն է այս հարցի բարեհաջող լուծման համար թերթը ապավինում է Ռուսաստանից սպասվող օգնությանը։ Այսպես. «Առաջին և ամենագլխավոր խնդիրը,—գրում է թերթը,— այն է՝ պետք է ամեն ճիգ թափել, անդուլ տրնել, կազմել մեծ ժողով։ Կաթողիկոսի գահը նստեցնել այնպիսիներին, որին հաջողի դեթ էջմիածնից հայերի կենտրոնը տարածելու իրավունքը, հայերի պետը լինել, որ այսպիսով մի հզոր կապ կազմենք, որ և կապի տեղը լինի աթոռատեղին, որ միշտ ունենանք, որ անհաղթ Ռուսի շնորհով ձեռք բերենք ցանկալին, որ ամպի պես մի օր թնդանք թյուրքիայում մեր թշնամիների գլխին կյանքի, գուլքի մեր ցանկալին ձեռք բերելու»²⁴։

Անհրաժեշտ է նշել, որ 1883 թ. նո 7 և նո 9, ինչպես և այլ համարներում տպագրված հոդվածները վերաբերում էին ոչ այնքան հկեղեցուն, որքան օտարի լծից, հիմնականում թուրքական տիրապետությունից հայ ժողովրդին ազատագրելու խնդրին: Այդ մասին ինքը՝ խմբագիրը խոստովանում է գրելով. «Ներկա թվականիս մեջ «Պսակը» երկու հոդված գրեց ազգային հկեղեցու վերաբերյալ: Դրանք ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ մի տեսակ նախապատրաստություն այն վճռական միտքն արտահայտելու համար, որ կազմում էր «Պսակի» իսկական նպատակը»²⁵: Պարզ է, որ գրաքննությունն արգելքներից և կառավարության հետապնդումներից խուսափելու համար թերթում ազգային-ազատագրական պայքարի վերաբերյալ մտքերը արտահայտվում են սքողված ձևերով: Եվ իր ընթերցողներին այդ մասին տեղյակ պահելու նպատակով խմբագիրը գրել է. «Թող ներեն մեզ հայ ընթերցողները, որ ուրու մուրու ճանապարհներով ենք տանում մեր պատմության ընթացքը, որ երբեմն էլ գուցե անտեղի ավելորդություններ ենք ներս բերում, բայց այդ ամենն էլ խորհրդով ենք անում և... միևնույն ժամանակ կիսնդրերինք, որ խելամտությամբ կարդան այն խորհրդավոր գրվածքը, որ դատապարտված է զգուշ ու կցկտուր նախադասությունների միջոցով դուրս ցուանալ»²⁶:

Անկասկած, գրաքննչական մարմինները հետևել են թերթի քաղաքական ուղղությանը: Արգելել են առանձին հոդվածներ, առանձին նախադասություններ, կամ ամբողջ համարի մեկ կամ երկու էջը: Խմբագիրը հանված նյութերի տեղը բաց է թողել, երբեմն էլ դրել բազմակետեր, կամ էլ գրել. «չտպվեցավ», և «Մեզանից անկախ պատճառներով այս համարը կես թերթ է հրատարակվում»: Ինչպես վկայում են Վրացական ՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվում պահպանվող գրաքննչական կոմիտեի նյութերը, խմբագրի օգտագործած այդ ձևերը չեն վրիպել գրաքննիչ Մելիք Մեհրաբովի ուշադրությունից: Նա նկատել է, որ գրաքննության կողմից մկրատված հատվածների փոխարեն խմբագիրը դրել է բազմակետեր, հավանաբար, ըն-

Քերցողի ուշադրությունը գրավելու, հետաքրքրությունը շար-
ժելու նկատառումներով: Ուստի, գրաքննիչը 1882 թ. հուլիսի
12-ին հատուկ գրություն է ուղարկել խմբագրի հասցեով,
մեղադրելով նրան գրաքննության օրենքներից շեղվելու մեջ:
Միաժամանակ Մամուլի գործերի գլխավոր վարչության գր-
քաքննչական կոմիտեի նախագահը կարգադրել է նրեանի
նահանգապետին՝ ի ցույց դնել նրեանի գրաքննիչին²⁷: Ապա
կոմիտեի գրաքննչական կոմիտեն հատուկ ղեկուցագիր է
ուղարկել նրեանի նահանգապետին և հայտնել, որ «Պսակի»
№ 7-ում տպագրվել են անթույլատրելի հոդվածներ, մինչ-
դեռ թերթի № 9-ում խմբագիրը կրկին անգամ անց է կաց-
րել նույն այդ մտքերը: Ուստի, գրաքննչական կոմիտեն
եզրակացրել է, որ «Պսակը» համարվում է «ծայրահեղ վը-
տանդավոր ուղղություն ունեցող թերթ»²⁸:

Հայտնի է, որ այդ շրջանում ցարական գրաքննություն-
ը խիստ հետևում էր Արևմտյան Հայաստանի և հատկա-
պես ազգային-ազատագրական շարժման վերաբերյալ գրված
հոդվածների բովանդակությանը, ենթադրելով, որ նույն
բողոքն ու պայքարը հետադաշում կարող էին ուղղվել նաև
ցարական կառավարության դեմ:

Չնայած նման հանգամանքներին ու պայմաններին,
«Պսակ» թերթում այնուհանդերձ գաղտնի, թե բացահայտ
բարձրացվում էր ազգային-ազատագրական պայքարի գա-
ղափարը: Ահա թե ինչու Մ. Գ. Ներսիսյանը գրում է.
«...«Պսակը» կանգնած էր ազգային-քաղաքական շարժման
անհրաժեշտությունն ընդունող տեսակետի վրա և աշխատում
էր ազգային-ազատագրական գաղափարների պրոպագանդա
անել հայ իրականության մեջ»²⁹:

«Պսակ» թերթը անդրադարձել է նաև թուրքահայ գա-
վառներում ապրող հայ ժողովրդի քաղաքական անապահով
վիճակին: Թուրքական կառավարությունը հայ քրիստոնյա
աշխատավորներից մի քանի տարվա տուրքը գանձում էր
կանխիկ և դիմադրության հանդիպելիս նրանց առաջ բացում
էր բանտի դռները: Թուրք և քուրդ հրոսակախմբերն անխնա
ավերում էին հայկական գյուղերը: Այսպես, թերթը գրում է

այն մասին, որ Իգդիրում քրդերը գիշերով հարձակվել են Ամաս գյուղի վրա: Բարեբախտաբար, հայերը վաղօրոք կռահած լինելով քրդերի միտքը, պատրաստված են լինում և դիմադրելով, կարողանում են խուճապի մատնել նրանց: Երբ այդ հարձակման մասին հայերը փորձում են բողոքել փաշային պարզվում է, որ նա նույնպես եղել է քրդերի գործակիցը: Այդ փաստն ընդհանրացնելով, խմբագիրը հղրակացնում է. «...և թե ո՞ր աստիճանի խորամանկ քաղաքականություն է Տաճկի կառավարության կողմից այդպես վարվել տեղացի հայերի հետ, այդ ընթերցողը հեշտ կարող է հասկանալ: Անօգնական, անպաշտպան մեր հայ եղբայրները շունեն մինչև անգամ ինքնապաշտպանության մի կտոր երկաթ, որ գոնե գող, հարստահարիչ քրդերից իրենց անձը, կայքը (եթե կա) պահպանեն»³⁰:

Թուրքական կառավարությունը շահագանց խորամանկորեն է առաջ տարել իր հայահալած քաղաքականությունը: Առաջին հերթին սկսել է փակել հայկական դպրոցները: «...այսօր Թուրքիան անամոթաբար ձեռք է կարկառում և հայոց դպրոցներին,—գրում է թերթը,—ուզում է իր ճիրանների մեջ առնել հայոց դպրոցները, ուրիշ խոսքով, հայոց ազգության այդ ծնելարանը, հայոց սերնդի այդ արգանդը, որ ճմլի, որ մզի իր վայրագ ճիրանների մեջ այդ ծնելարանը, որ ավերի, փշացնի այդ մայրական, այդ կենսագործ արգանդը»³¹: Հավանաբար, այս խոսքերը գրելիս թերթը նկատի ուներ 1880-ական թվականներին սուլթան Աբդուլ Համիդի հրամանով հայկական դպրոցների ու թերթերի փակումը: Հենց այդ տարիներին էին, որ Թուրքական կառավարող շրջաններում առանց քաշվելու հայտարարում էին, թե հայկական հարցը պետք է լուծել հայության ոչնչացման ճանապարհով³²: «Պսակ» թերթը համարձակորեն, ի լուր ազգի թշնամիների, հայտարարում էր. «Թող Թուրքիա և իր փաշաներ խորին ուշադրությամբ կարդան հայոց պատմությունը և կտեսնեն, որ հայերը Սահակ և Մեսրոպներ են ունեցել, որոնք դպրոցներ հիմնելով, հինգերորդ դարու հայ կանանց պես հայ մայրեր պատրաստեցին, որ հայերը վար-

դանանց պէս անմահ նահատակներ են ունեցել, որ հայերը Ավարայրի ընդարձակ դաշտի պէս դաշտեր արշուժով են ներկել միմիայն ազգային եկեղեցին, ազգային դպրոցները ազատելու համար»³³։ Տպագրելով այս խոսքերը, թերթը նպատակ է ունեցել փառաբանելու հայ ժողովրդի ազատասիրական ավանդական ոգին։ Միաժամանակ թերթը դիմել է հայրենասեր գործիչների կյանքի և գործունեության նըկարագրմանը։ Այսպէս, թերթի 1884 թ. առաջին համարը ամբողջովին նվիրված է ազատաշունչ ոգով տոգորված, հարադատ ժողովրդին թուրքական բռնակալական լծից ազատագրելու գործի համար պայքարող ներսես Վարժապետյանի, Խրիմյան Հայրիկի, Մելքիսեղեկ Խալսկոպոսի կյանքին ու գործունեությանը։

«Պսակ» թերթը ժամանակին առաջադեմ մտավորականության հետ միասին ակտիվորեն մասնակցել է ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարները ժողովրդի մեջ տարածելու, ժողովրդին հասցնելու մեծ գործին։

Հայտնի է, որ հայ իրականությունում անցյալ դարի 80-ական թվականներին մամուլի մի շարք օրգաններ դառնում են հասարակական այս կամ այն հոսանքի գաղափարախոսները։ Կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների զարգացմամբ շահագրգռված լիբերալ-բուրժուական հոսանքի գաղափարախոսն էր Գր. Արծրունու «Մշակ» թերթը։ Ինչ խոսք, լիբերալ մտավորականության մեծ մասը տնտեսական հարցերը մշակելիս ելնում էր ժամանակի նորօրյա պահանջներից։ Գրիգոր Արծրունին իր թերթի էջերում մշակում է ազգային տնտեսության զարգացումը կապիտալիստական ուղու վրա փոխադրելու ծրագրերը։ «Մշակի» միջոցով նա բարձրացնում է տեղական կապիտալի հիման վրա արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկությունների ստեղծման հարցը։ Այդ խնդրի հաջող լուծման համար առաջադրվում է կազմակերպել քաղաքի և գյուղի մանր արտադրող-

ների «ընկերակցութիւններ», ինչպես նաև ակտիվացնել վաճառականութիւնն ղեկը արդյունաբերութիւնն ասպարեզում և ընդհանրապես հասարակական կյանքում: Վաճառականութիւնը՝ «միջին դասակարգը», ըստ թերթի, համարվում է ազգի նյութական հենարանը, որի միջոցով պետք է մշակվի երկրի հարստութիւնը:

«Մշակ» թերթը կողմնակից լինելով կապիտալիզմի զարգացման պրոսական ուղուն, գյուղացիութիւնն կյանքի վերափոխման լավագոյն միջոցը համարում է բուրժուական ռեֆորմների կիրառումը: Առաջ է քաշում գյուղական արդյունաբերական ընկերակցութիւնների ստեղծման հարցը, մի հարց, որը կարող է իրականացվել միայն փոխատու և խրնայողական ընկերութիւնների օգնութեամբ:

Անտեսվում է զարգացող բուրժուազիայի և աշխատավորութիւնն միջև ստեղծված արմատական հակասութիւնը: «Ցանկանալով հասարակութիւնն երկու ծայրագոյն դասակարգային բեկոնների միջև համասարակշռութիւն ստեղծել, Արծրունին իրեն ցուցաբերում էր հասարակութիւնն միջին խավերի շահերի արտահայտիչ միայն. երբեմն այս կամ այն հարցում կանգնելով աշխատավորների շահերի «պաշտպանի» դիրքերում, նա հիմնականում այդ անում էր որպէս բուրժուազիայի գաղափարախոս»³⁴:

Այդ նույն տարիներին ազգային-պահպանողական «Մեղու Հայաստանին» գյուղացիութիւնն հարցի լուծումը նույնպէս կապում էր ռեֆորմների հետ, սակայն այնպիսի ռեֆորմների, որոնք եկեղեցու ձեռքում թողնին ազգային կյանքի բոլոր տեսակի բարեփոխութիւնների նախաձեռնութիւնը:

«Պսակը» ելնելով կապիտալիզմի ուղին թեւակոխած երկրամասի տնտեսութիւնն ու սոցիալական կյանքի զարգացման պահանջներից, փորձում է առաջադրել գյուղի դեմոկրատական վերափոխման իր ծրագրերը: «Պսակը» ազգի նյութական ու հոգևոր ուժերը տեսնում է աշխատավոր գյուղացիութիւնն, ինչպէս թերթում է գրված «հասարակ ժողովրդի» մեջ: «Հասարակ ժողովուրդը,—գրում է թերթը,—

մեկ ազգի, իսկ ընդհանուր հասարակ ժողովուրդը, մարդկության հասարակական շինվածքի հիմքն է»³⁵։ «Նա,— շարունակում է թերթը,— մի ազգի կորիզն է, իսկ առաջագնձ ու լուսավորված դասը, նրա ծաղիկն ու հասած պտուղը։ Նա պարունակում է իր մեջ բոլոր սքանչելիքները մարդկության կամ մեկ ազգի։ Արհամարհել կորիզը, սիրել ծաղիկն ու պտուղը, կնշանակի շճանաչել, անծանոթ լինել ծառի գոյության, նրա ծնման, աճման ու զարգացման հետ։ Զէ՛ որ պտղի սաղմը կորիզումն է։ Դուրս նետել կորիզը, նույնն է, որ ձեռք բաշել պտղից։ Առանց կորիզի պտուղ և առանց հասարակ ժողովրդի ուրիշ ավելի բարձր դասակարգ չկա, այստեղից է, որ բոլորն իր սկիզբն է առնում։ Նա ծնողն է բոլոր մեկ ազգին պատկանող դասակարգների, նա այն առատ ու պարարտ հողն է, որ ուր ինչ ցանեաս, այն և անշուշտ կհնձես։ Սորանից է կախված բարգավաճություն, բարօրություն մեկ ազգի կամ ընդհանուր մարդկության»³⁶։

Այս հոդվածում, որ պատասխան-խոսք է ուղղված Մոսկվայի Պետրովսկու անվան գյուղատնտեսական ակադեմիայի ուսանողների խմբագրությանն ուղարկած ողջույնի նամակին, մեջ են բերված Միքայել Նալբանդյանի «Նկատողությունք» հրապարակախոսական հոդվածից բաղվածքներ, որոնք առանձնացված են հոդվածի տողատակում և նշված է հեղինակի անուն ազգանունը³⁷։ Անարդարացի կլիներ շնչել, որ «Պսակի» մի շարք հոդվածներում կան օգտագործված առանձին նախադասություններ, պարբերություններ Միքայել Նալբանդյանի ինչպես «Նկատողությունք» հոդվածից, այնպես էլ «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունից։ Սակայն, Միքայել Նալբանդյանի գործերից մեջբերումներ անելը դեռ բավական չէր։ «Պսակը» հասարակական զարգացման վերաբերյալ առաջադրած իր ծրագրերով չէր հասնում Նալբանդյանի հեղափոխական ոգու ըմբռնմանը և չէր էլ կարող հասնել, քանի որ խմբագրի աշխարհայացքում գերիշխող տեղ էր զբաղում ազգային-պահպանողական մտայնությունը։

Իհարկե, Վասակ Պապազանյանի «Պսակ» թերթը ամենայն հարազատությամբ ներկայացնում էր գյուղի աշխատավորության տնտեսական և սոցիալական անազատ, թըշվառ իրավիճակը: «Գյուղացին՝ մեր ազգի արյունն ու մարմինը, — գրում է թերթը, — անտեր ու անտիրական է, անտղն ու անտեղ է. օր ուտում է, օր չի ուտում, համարյա գիշեր ու ցերեկ է աշխատում, բայց ի՞նչ — աղան, բախտի որդին, ուտում ու մարսում է»³⁸: Թերթի էջերում ցցուն օրինակներով պատկերված է գյուղում տիրող սոցիալական անհավասարությունը: Թերթը բացահայտ ու համարձակորեն գրում է այն անարդարացի բռնությունների ու կամայականությունների մասին, որ կատարվում էին հայկական գյուղերում: «Աղա ես, ապա և ունես իրավունք առնել-տալ, ուտել-խմել, պատժել-անարգել, հափշտակել, բամբասել, զրկել, սպանանել, կողոպտել և այլն, և այլն»³⁹: Թերթը հատկապես ցավով է անդրադառնում այն փաստին, որ աշխատավոր գյուղացիությունը ճանաչելով շահագործողին, զգալով, որ նրա կողմից անիրավացիորեն հալածվում է, կողոպտվում է, դարձյալ «անմիտ ոշխարի նման հետևում է նրան. և նրա մտադրությունների, նրա դիտավորությունների գործակատարն ու գործակիցը հանդիսանում»⁴⁰: Նա այնքան խեղճացել ու ստրկացել է, ինչպես գրում է թերթը, որ երբ չինովնիկներից կամ գյուղի աղաներից մեկը. մի ոչինչ բանի համար սպառնալիք է կարգում հայ գյուղացուն, վերջինս էնպես է կարծում, թե շուտով չինովնիկից կստանա պատիժ և բախտարկություն⁴¹: «Պսակը» գյուղում տիրող սոցիալական անարդարության մասին գրելիս հաճախ դիմում է ֆելիեթոնի ժանրին: Այսպես. «Եթե պատահեմ գիշեր-ցերեկ տանջվող, ջանքսեր գյուղացու արյուն քրտինքով վաստակած հացով, պատրաստած պանրով ու յուղով, սեր ու կարագով, խոտով ու գարով հարստացած կալվածատերերին իրենց գյուղացիներին ճնշելիս ու հայհոյելիս, անիրավաբար նրանց շնչին սեփական էլ խլելիս, հափշտակելիս, ծեծելիս ու թքելիս, անգամ նրանց սրբությունը բռնի արատավորելիս, «ազգային» գանգատ ու

խնդիր եկողներին կոշիկների կրունկներով իրենց տանից ար-
յուն կոլով դուրս անելիս, իսկ նրանց—այդ իրենց շանասիրու-
թյամբ պատժված արարածների տանջանքների ու քրտնքի,
վշտի ու դրկանքի տված փողերը լոտոների ու բալերի վրա
շռալեկիս, կղսպեմ աչքերիս արցունքը, ներս-սրտիս մեջ կլըց-
նեմ. թող աշնտեղ սրտիս աչքերից կարկուտ թափեն, արյան
գետեր թող վազեն, դեմքիս մի ծաղիկ ժպիտի տակ հոգուս
վրդովը կծածկեմ, աղալի ձևոքից ընկած դագանակը կբարձ-
րացնեմ, կամ ձևորում կտրվածի տեղ՝ մի նոր ու ավելի պին-
դը կմատուցանեմ»⁴²: «Մուրճ» ստորագրությամբ տպագրված
այս ֆելիետոնում ճշմարտացիորեն ու միաժամանակ դառ-
նորեն ներկայացված է կալվածատիրոջ վերաբերմունքը
աղքատ գյուղացու նկատմամբ: «Գյուղացու տեր, գյուղա-
ցու աստված,— շարունակում է թերթը,— ես նրան կասեմ—
խփի՛ր, պինդ խփի՛ր, գյուղացին ի՛նչ է, որ համարձակվում
է լեզու լինել, ցավ զգալ, բան խնդրել, քեզ անհանգիստ
անել, իր կեղտոտ ոտներով տանդ փայլուն պոլերն աղտո-
տել, նա մարդ չէ, հայվան է, աղա կալվածատեր, քո կթի
կովն է—բեռնակիր գրաստն է. մորթի՛, պլոկի՛, արյունը
ծքծե, իրան դեն շարտե...»⁴³:

Ինչպես նկատում ենք, թերթը բողոք է հայտնում կա-
պիտալիստական հասարակության արատավոր երևույթների
դեմ: Սակայն միաժամանակ հորդորում է գյուղացիությանը՝
չլուել, պայքարել մարդկային արժանիքների ու իրավունք-
ների պաշտպանության համար, գրելով. «Ճանաչեցեք Ձեզ,
Ձեր պատիվը, միք թափիլ Ձեր մարգարիտը խոզերի առաջ»⁴⁴:

«Պսակում» բացահայտորեն ցույց է տրվում նաև, որ
աղաններից ու լինովիկներից բացի, պակաս վտանգավոր
չեն նաև «դիմակակիր» գործիչները, այսինքն, «Կեղծ ուսում-
նական-կրթվածները», որոնք «հիմնահատակ են անում ամեն
մի հասարակական գործ, եթե այն չի ծառայում իրենց անձ-
նականին»: Թերթը հորդորում է երես թեքել նմաններից,
քանի որ այդպես միայն կկարողանան վերջ տալ «դիմակա-
կիր» ասպետների գոյությանը: «...այդ է մեր միակ ցույթը»⁴⁵:

տապարը,—գրված է թերթում,—որ պետք է ուղղենք այդ շահամու անհատների կյանքի արմատին»⁴⁵։

Գյուղի աշխատավորությանը պակաս չէր կեղեքում նաև հոգեւորականութունը։ Թերթը գրում էր գյուղական քահանաների կաշառակերության, անօրինական գործերի մասին։ Այսպես. «Բարձր աստիճանի հոգեւորականը, քահանան, քարոզիչը եկեղեցում ամենայն օր կարդում են սուրբ գիրքը, խրատում են ուրիշներին, խոստովանացնում, մեղաց թողութուն շնորհում, փող վեր առնում, կեղծում, օրինականի տեղ՝ անօրինակ բաներ գործում,—վերջապես և ուրիշ հազար ու մի տեսակ զրպարտանքներ, օրինազանցություններ, զեղծումներ գործում, կաշառքներ առնում... իսկ հետո... իրենց արդարացնում. այս ամենը դիմակ չէ, բաս ինչ է»⁴⁶, էջմիածնից Դոն էստեան դը Բարկաս ստորագրությամբ ուղարկված հոդվածում պահանջվում է «Պոլոժենիայով» հոգեւորականությանը տրված իրավունքները վերանայել և այնպիսի օրենքներ սահմանել, որ հասարակության «ձայների առավելությունը լինի տիրապետողը»։ Հոդվածում այն միտքն է առաջ տարվում, թե գյուղացիությունը բոլոր տեսակ շահագործողների դեմ ինքը՝ իր սեփական ուժերով պետք է պայքարի։ «Ահա արդեն հասել է ժամը, որ քեզ համար դու մտածես...»⁴⁷։ Դեմոկրատական այս ուրույն միտումը արտահայտված է թերթի էջերում։ Ժողովուրդն ինքը պետք է լինի իր դատավորը և նրանց շար գործերի քննողն ու մերկացնողը։ «Ժողովուրդ, եթե ունես զգացմունք, եթե ցավում ես քեզ, խղճում ես քեզ, եթե սիրում ես իւսավորիչ Գրիգորիդ, այդ քո բաղմբերախտ պապիդ կոթողը՝ վեր կաց և քննիր մանրագնին կերպով և դատիր. բայց շար ու նենգ գործողներին դատելուց առաջ—նրանց գործերը ծածկող աղտոտ այրերին, նրանց համակրող շողոքորթներին դատիր... բավական է...»⁴⁸։ «Պսակը» հանդես է գալիս իր «գյուղափրկիչ» ծրագրերով։ Նախ ժամանակի ազգային-դեմոկրատ մտածողների նման համոզված, թե ազգային ճնշման վերացումը լայն հեռանկարներ է բացում սոցիալական հարցի լուծման համար, անհրաժեշտորեն ապավինում է ազգային-

ազատագրական պայքարին: Այս մտայնությունը արտահայտված է հետևյալ այլաբանության մեջ. «Ժամանակով ազան հափշտակեց Պարկը⁴⁹, կամենում էր հափշտակել Չոմախը⁵⁰, բայց չհաջողվեց: Անթիվ ու անհամար աշխատանքներ զործ դրվեցին, որ այդ վերջինը ևս նորանից խլեն, բայց անհնարին էր: Գլուղացին շտվեց, նորան հարկավոր էր այդ Չոմախը: Բանականությունը նրան ասում էր. տուր Պարկի, բայց պահիր Չոմախը: Չոմախով կարող ևս ձեռք բերել Պարկ, բայց Պարկով երբեք Չոմախ: Նա լսեց բանականությունը, տվեց հափշտակողին Պարկը և պաշտեց սրբի տեղ Չոմախը, Չոմախը... անգին Չոմախը: Այժմ մեր գլուղացին ունի միայն մի Չոմախ, օրհնեալ է փայտն, որով լիցի արդարություն»⁵¹: Մեկնաբանելով այս այլաբանությունը, Մ. Գ. Ներսիսյանը գտնում է, որ «Պապաշանյանի թերթը կարծում էր, որ հասարակական կյանքում վճռական դերը վերապահվում է զենքի ուժին, ազատագրական պայքարին»⁵²: Ապավինելով ազատագրական պայքարին, թերթը միաժամանակ առաջադրում է ազգի նյութական ու սոցիալական կյանքի բարեփոխմանը նպաստող իր միջոցները: Ըստ թերթի, ազգի «սննդյան առատ աղբյուրներն են երկրագործությունը և վաճառականությունը», իսկ «ենորա կրթության միակ աղբյուրն է ուսանողությունը»⁵³: Այս նախադասությունների դիմաց թվեր են դրված և տողատակում մեջ են բերված Միքայել Նալբանդյանի ստեղծագործություններից հատվածներ: Այսպես, «Միալ դատողություն է վաղուց արմատացած մեր ազգի մեջ, թե հայոց կաթողիկոսը կամ առաջնորդը պիտո է լինելին լուսավորության տնտեսը և սպասավորը. ոչ Մարկոսը և ոչ Կիրակոսը, այլ ինքը ազգը յուր ձեռքով պարտական է սերմանել, եթե կամենում է մի օրհնյալ և սուրբ հունձ հնձել»⁵⁴: Իհարկե, «Պսակը» չի հանգում առաջադրված հարցի նալբանդյանական լուծմանը: Հայտնի է, որ հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը ելնելով իր այն դրույթից, թե «Եվ անկարելի է հայոց ազգի հիմքը նորոգել, ուժ և զորություն դնել նորա մեջ, քանի որ ազգը, հասարակ ժողովուրդը, կարոտ է օրա-

կան հացի, քանի որ նորա տնտեսական խնդիրը կարգի չէ դրվում»⁵⁵, եզրակացնում է. «Եթե, վաղօրոք խելք գործ չգրվի, ստրուկը յուր հողով հանդերձ կատարելապես ազատ չքարոզվի, և այս կերպով այն կնճիռը չլուծվի, ստրուկը կացինով կվճռե գործը»⁵⁶: Այսինքն, Միքայել Նալբանդյանը «Ստրկության մեջ, աղքատության մեջ չկա և չէ կարող լինել լուսավորություն» մատերիալիստական դրույթը զարգացնելով, հասցնում էր մինչև տնտեսական հեղափոխության գաղափարին, հող և ազատություն ձեռք բերելու համար միապետության դեմ գյուղացիության մղած հեղափոխական պայքարի տեսակետին: Մինչդեռ «Պսակը» բարձրացնելով այն դրույթը, թե «...ազգի մտավոր առաջադիմությունը կախում ունի նրա նյութական կացությունից»⁵⁷, փորձում է տնտեսական կյանքի բարեփոխման միջոցները դնել տնտեսության կազմակերպման այն ձևերի մեջ (գյուղատնտեսական ֆերմաներ, փոխատու-խնայողական ընկերություններ, հացի շտեմարաններ և այլն), որոնք արդեն կիրառվում էին ուսական և արևմտասկզբայական երկրներում:

«Գյուղատնտեսության բարվոքմանը նպաստելու միջոցները»⁵⁸ ծավալուն հոգվածաշարում այն միտքն է զարգացվում, որ գյուղատնտեսական ֆերմաները գյուղացիությանը հնարավորություն կտան տնտեսության մեջ ներդնելու տեխնիկական կատարելագործված միջոցներ: Եվ այդ միջոցները ճիշտ օգտագործելու համար առաջարկվում են հետևյալ պայմանները.

ա) Բնակչության մեջ մատչելի գներով տարածել գյուղատնտեսության վերաբերյալ հանրամատչելի գրքեր:

բ) Գյուղական դպրոցներում ազատ ժամերին ուսուցիչների ուժերով կազմակերպել գիտա-մասնագիտական գրույցներ գյուղական տնտեսության տարբեր ճյուղերի վերաբերյալ:

գ) Ժողովրդական ուսումնարանների աշակերտներին հաղորդել գյուղատնտեսության վերաբերյալ գիտելիքներ:

դ) Գյուղերում ստեղծել գյուղատնտեսական շրջիկ դրույթներ և այլն:

Մեկ այլ «Գլուղական կրեդիտ»⁵⁹ (Հեղինակ Գրիգորիա Նրդնկյան) հողվածաշարում կարևոր դեր և նշանակություն է տրվում գլուղական վարկին: Կրեդիտը (փող փոխանություն միջոցը) համարվում է «կանոնավոր տնտեսական կյանքի անհրաժեշտ պայմաններից մեկը»: Առաջարկվում է Ռուսաստանում գործող փոխատու-խնայողական ընկերությունների օրինակով Նրեանի նահանգում ևս կազմակերպել նման ընկերություններ: Հողվածագիրը մանրամասն ծանոթացնում է ընկերության անդամների պարտականություններին: Պարզ է, որ ընկերության փայլատեր անդամ էին դառնում նրանք, որոնք որոշ գումարներ էին մուծում ընկերությանը: Զբաղյալ գլուղացիները, որ գումար չունեին մուծելու համար, ուրեմն փայլատեր դառնալ չէին կարող: Ուստի, փոխատու-խնայողական ընկերության ունեւոր անդամը իր ձեռքում կենտրոնացնելով նյութական միջոցները, դրանք օգտագործում էր իր շահասիրական ու շահագործողական նպատակների իրականացման համար: «Պսակ» թերթը շխորանալով նման հետևանքների մեջ, շարունակում է պրոպագանդել նման ընկերություններ ստեղծելու վերաբերյալ իր կարծիքը: «Հողագործական և արհեստակցական ընկերությունների կարևորությունը մեր ազգի համար»⁶⁰ հողվածում թերթը դարձյալ շարունակում է պրոպագանդել իր միտքը, խրախուսել արևմտանվորպական երկրներում տարածում գտած կոոպերատիվ ընկերությունների նման ընկերությունների ստեղծման գաղափարը: «Ամեն մի լուսավորված և քաղաքակրթված ազգի մեջ,—գրում է թերթը,— երբ մեկ անհատի ուժը չի բավականանում որևէ գործ զլուխ բերել, միանում են մի քանի անհատներ, կազմում ընկերություն և սկսում գործել միասին»⁶¹: «Պսակը» տնտեսական կյանքի բարեփոխման հեռանկարներ է ակնկալում հողագործական ընկերություններից: Մինչդեռ, հայտնի է, որ նման ընկերությունները, լինելով կապիտալիստական կոլեկտիվ հիմնարկություններ, նպաստում էին կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը: Իսկ «Պսակը» ապավինելով կոոպերատիվ ընկերություններին, փոր-

ձեռն էր դրանց միջոցով բարեկամված տեսնել գյուղացիութ-
յան սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը:

«Պսակը» ընդհանրապես չէր ժխտում ընկերավարա-
կան գաղափարների դերը հասարակական կյանքում: «Ըն-
կերավարական գաղափարները,—գրում է Թերթը,—ապրում
են այնքան ժամանակ, որքան տարիներ արդեն ապրում
է աշխարհը: Նոքա արտահայտվում են ավելի մեծ ուժով
ամեն անգամ, երբ հասարակական ու տնտեսական պայ-
մանները չեն լցուցանում ժողովրդի մեծ մասի պահանջը:
Բարեհաջող պայմանների մեջ նոքա ներգործում են օրենս-
դրական իշխանություն, իրավաբանական ու տնտեսական փո-
փոխությունների վրա, բայց և այստեղ վերջանում է և պետք
է վերջանա նոցա օգտավետ գործունեության իրավունքը»⁶²:
Այս նշանակում է, որ Թերթը «ընկերավարական» գաղա-
փարների դերը սահմանափակում է միայն տնտեսական բա-
րեփոխումների համար մղած պայքարի շրջանակներում:
Թերթը, չհասնելով դասակարգային պայքարի անհրաժեշ-
տության ըմբռնմանը, սոցիալական հարցի լուծումը կա-
պում է խաղաղ վերափոխումների հետ, հասարակական
զարգացման գործում կարևորությունը տալիս է ռեֆորմին:
Ահա ինչու «Ժամանակակից քաղաքական անցքերի վրա»⁶³
հոգվածում Թերթը դեմ է արտահայտվում եվրոպական եր-
կրներին և Ռուսաստանում տարածում գտած հասարակա-
կան և քաղաքական ըմբոստ ելույթներին, որոնց, ինչպես
Թերթում է գրված, «հետևում են անգութ մահը և սարսա-
փելի կախաղանը»⁶⁴:

* * *

«Պսակ» շարաթաթերթը լույս էր տեսնում այն ժամա-
նակաշրջանում, երբ ցարական կառավարությունը վախեցած
նոր ծավալ ստացած ազատագրական շարժումներից, ճշն-
շում, ոչնչացնում էր այն ամենը, ինչ նոր ու առաջավոր էր,
ինչ կարևոր ու անհրաժեշտ էր հայ ժողովրդի ազգային

կյանքի դարգացման համար: Հետապնդումներն առանձնապես ուժեղացան հայկական դպրոցների նկատմամբ: Արթուրական դպրոցներից հանվում էր հայոց լեզվի դասավանդումը, արգելվում էր մայրենի լեզվով դասագրքերի հրատարակումը: Հալածանքը դպրոցի նկատմամբ բացահայտ դարձավ հատկապես 1883 թ. մարտին, Երևանի «Հայասեր-աղ-դասեր» գաղտնի կազմակերպության հայտնաբերումից հետո:

1884 թ. հունվարին Պետերբուրգում կայացավ պետական խորհրդակցություն, ուր լուսավորության մինիստր Ի. Դ. Դևլյանովի առաջարկով ընդունվեցին հայկական եկեղեցական դպրոցների նոր կանոնները: 1885 թ. սկզբին ցարական կառավարությունը փակեց նոր կանոններին շենթարկվող հայկական բոլոր դպրոցները⁶⁵:

Դեռ 1883 թ. «Պսակ» թերթի խմբագիրը կանխազգալով հայկական դպրոցների փակման մոտալուտ վտանգը, իր թերթի էջերում լայն քննարկման էր ենթարկում ազգային դպրոցների պահպանման, հայոց լեզվի դասաժամերի ավելացման, մատաղ սերնդի դաստիարակության հարցերը: Յարական բյուրոկրատիայի՝ հայ դպրոցի դեմ ծավալած պայքարը մեծ աղմուկ է առաջ բերում, սրվում են հակացարական տրամադրությունները և իրենց արտահայտությունը գտնում առաջադեմ մտավորականության մոտ ու «Պսակ» թերթի էջերում:

«Պսակում» դպրոցական հարցերի շուրջ և մանկավարժական թեմաներով հոդվածներ են տպագրել Սարիբեգ Տեր-Մելքիսեղեկյանցը, Հովհաննես Հեթումը, Թովմաս Մհերյանը, Սարգիս Բեկնազարյանը և ուրիշներ: Անդրադառնալով հայոց ուսումնարանների պահպանման հարցերին, թերթը գրում է. «Բայց մենք բուն ազգային ուսումնարան չունենք. մեր ուսումնարաններն օտարներին նմանեցրածներն են...: Մեզանում առարկաները դասավանդվում են ոչ ըստ կարևորության, ոչ ըստ նպատակահարմարության, այլ ըստ ձևի, այս...ամենից եզրակացնում ենք, որ ազգային դպրոցներ մենք չունենք, որ եղածները ազգային անունն են լոկ կրքով, այնինչ իրենց ուղղությամբ, իրենց ծրագրերով հետևողու-

թյուններ, նմանողություններ են մեկը մյուսին: Եվ այս է պատճառը, որ մեր ապագա սերունդը ազգային կրթությունից, ազգային ոգուց, ազգային առանձնահատկություններից զուրկ է մեծանում...»⁶⁶: Ըստ թերթի դպրոցը մատաղ սերնդից պետք է պատրաստի ներքին էությունը բարի ու առաքինի, հայրենասեր ու ազգօգուտ գործերով զբաղվող սերունդ՝ ապագա հասարակության համար: Իսկ դրա համար խոսքը և քարոզը բավական չեն, այլ կարևոր է նաև կենդանի օրինակը: Մինչդեռ դպրոցներում, հատկապես Գևորգյան ճեմարանում, ինչպես նկատում է թերթը, «խոսքը և գործը չեն բռնում իրար»: Այնտեղ ուսուցիչների մոտ իշխում է սուտը, կեղծիքը, շահամոլությունը: «Այն ժամանակ, երբ ճեմարանում դաստիարակը իր սաներին քաջողի, թե մարդուս առանձին հարստությունը, մեծ գանձը, մեծ արժանավորությունը ճշմարտասիրության, ազնվության մեջ է, արդյոք այս խոսքերը լսող աշակերտը չի՞ ասիլ, կամ գոնե չի՞ մտածիլ, թե եթե այդ բացի լոկ հասկանալուց, պետք է և իրագործել, բաս դուք ինչու՞ չեք այդպես լինում: Ինչու՞ եք ասում, խոսում, ընկերանում, բարեկամանում, կեղծավորում, շողոքորթում այնպիսուն, որին դուք և ամենքը ճանաչում եք ինչպես կաշառակեր, ստախոս, անպիտան»⁶⁷: Ընդհանրացնելով նման փաստերը, թերթը նշեց՝ «կացնում է, որ քանի դեռ «անձնապաշտությունն է» իշխում այդ գործիչների մոտ, ազգը «խաբված ու խեղճ կլինի»: Եվ քանի դեռ հայ ազգի առաջնորդներն գործում են «անձնական օգուտներն ու շահերը պաշտպանելով ու պահպանելով», ապա հայը կշարունակի մնալ նույն խաբված ու խեղճ վիճակում: Եվ մինչև նրանք չփոխվեն դեպի լավը, ապա միշտ կհալածվեն մեր ազգի զավակները»⁶⁸:

«Պսակ» թերթում բարձրացվում է գյուղական վայրերում կյանքի համար պիտանի սերունդ պատրաստող ուսումնարանների կազմակերպման հարցը, ուսումնարաններ, որտեղ սաներին կտրվեն գյուղատնտեսության զանազան ճյուղերի վերաբերյալ (անասնապահության, թռչնաբուծության, կաթնատնտեսության և այլնի) գիտելիքներ: «Պսակ»

կըս ուսումնական վարչութիւնն և տեղական գործիչների ուշադրութիւնն է հրաժիրում նման ուսումնարանների բացման հարցերի վրա: Թերթում խրախուսանքի է արժանանում կողմկասի ուսումնարանների հոգաբարձու Յանովսկու՝ Երևան քաղաքից դուրս «Թալարի» կոչված ընդարձակ այգում երկրագործական ուսումնարան բացելու վերաբերյալ մտադրութիւնը:

«Պատկեր» իր էջերում հոգվածներ է տպագրում նաև աղջիկների դաստիարակութիւն հարցերի շուրջ: Հովհաննէս Հեթումէն իր «Ի՞նչ ենք պատրաստում մենք մեր աղջիկներին»⁹³ ծավալուն հոգվածում նշում է, թե աղջիկների և կանանց դաստիարակութիւն գործում որ հանգամանքների վրա պետք է առավել ուշադրութիւն դարձնել: Դրանք են. «բարոյական ուսում, տնտեսագիտութիւն, մանկավարժութիւն, արհեստագիտութիւն և վերջապես տարրական մտավոր ուսումն»:⁹⁴ Ըստ հեղինակի, ուսուցիչները միաժամանակ պետք է սովորեցնեն աշակերտուհիներին՝ հեռու մնալ առօրյա, աչք շլացնող պճնասիրութիւնից, պարզասիրութիւն ունենալ, մաքրասեր լինել և այլ նման դասեր: Առաջարկվում է օրիւրօրաց ուսումնարաններում ստեղծել առանձին բաժանմունքներ խոհանոցի համար, որ «...բոլոր կենսական պիտուքները և հարկավոր իրեղենները լինելով, աշակերտուհիները փորձերով սովորեն, թե ինչպես պետք է եփել այս ինչ ու այն ինչ կերակուրը, ինչպես պատրաստել այս ինչ ու այն ինչ ուտելիքը»:

Իգական սեռի դաստիարակութիւնն ասելով, հոգվածագիրը հասկանում էր «ապագա մայրերի իրենց զավակների վերա ունենալիք խնամատարութիւնն ու բարոյական կրթութիւնը»:⁹⁵ Իսկ արհեստագիտութիւն սովորեցնել, նրա կարծիքով նշանակում էր ուսումնարանների ծրագրերի մեջ մտցնել արհեստների ուսուցումը: Այսինքն, պահանջվում էր իգական դպրոցներում աղջիկներին սովորեցնել ասեղնագործութիւն, կար ու ձև, անգամ շերամապահութիւն, թռչնապահութիւն և այլն: «Ահա այսպիսի կրթութիւնից հետո, — գրում է նա, — հուսալի է, որ մեր աղջիկները կլինեն

կատարյալ մայրեր և մենք կունենանք կերպարանափոխված, ազնվացած գերդաստաններ ու ժողովուրդ»⁷⁰։ Հողավածագրի համոզմամբ կրթված աղջիկներն ու կանայք միաժամանակ պետք է զինված լինեն հասարակական բարձր գաղափարներով, նույնիսկ այդ գաղափարները «ավելի բարձր, թանկ պետք է լինեն նրանց համար, քան կնությունը, մայրությունը, զավակներ մեծացնելը»։ Ընդհանրապես թերթը գտնում է, որ աղջիկների ու կանանց կրթությունը չափազանց կարևոր նշանակություն ունի հասարակության բարոյական կյանքի վերափոխման գործում։ Թերթը տպագրել է ուսուցիչ Արամ Մելյանի՝ Գայանյան օրիորդաց ուսումնարանի 16-րդ տարեգարձի առթիվ արտասանած ճառը, որտեղ նշված է. «...կնոջ կրթությունը պետք է համարել ծայրահեղ կարևոր գործ հասարակության համար»։

«Պսակը» առանձին կոշով դիմել է հայ կանանց ու աղջիկներին՝ ներգրավվել ազգօգուտ գործերի մեջ և Երեւանում կազմակերպել կանանց մի ընկերություն։ Այդ կոշի արդյունքը լինում է այն, որ 1882 թ. տիկ. Սրբուհի Խուդաբաշյանը կազմակերպում է հայ կանանց ընկերություն, որի վարչության անդամներ ընտրվում են Սրբուհի Խուդաբաշյանը, Աշխեն Եղիազարյանը, Վարվառա Օրբելին և Աննա Բայարդիկյանը։ Թերթի էջերում սիստեմատիկաբար լուսաբանվում է ընկերության գործունեությունը։

«Պսակը» հանդես էր գալիս նաև մայրերի լեզվի դասավանդման դրվածքի բազմակողմանի քննարկմամբ։ Այսպես, Վասակ Պապաջանյանն իր «Երկու խոսք տեղական լեզուների դասատվության առթիվ» առաջնորդող հոդվածում քննադատաբար անդադառնալով լեզուների դասավանդման հարցերին, ընդգծում է այն հանգամանքը, որ Երևանի, ինչպես նաև Կովկասի մյուս նահանգների դպրոցներում տեղական լեզուների դասավանդման ժամերը չնչին են։ Դեռ ավելին, «...տեղական լեզուների ուսուցիչները, զորօրինակ հայոց լեզվի ուսուցիչը ստանում է շատ աննշան ուժեղ, 250 ռ., այնպես որ փոքրիշատե ընդունակ, փոքրիշատե բան իմացողը չի ցանկանում վարել այդ պաշտոնը և հայոց

լեզվի դասերը հետեւեալ ազամա ընկնում են բախտախընդիր ու անընդունակ մարդերի ձեռքը»⁷¹։ Ելնելով այս համաձայնութից, խմբագիրը դիմում է Երևանի գիմնազիայի դիրեկտոր Բրաժնիկովին, խնդրելով կարգավորել այդ գործը։ Նա նշում է նաև, որ նման գործում մեծ հաջողութիւնների են հասել վրացիները։ Ընթերցողներին դրանում համոզելու համար թերթը տպագրում է «Վրացերենի մասին»⁷² հոդվածը և քաղվածաբար մեջբերում ուսական «Ստրանա» լրագրում վրաց լեզվի դասատուի Վերաբերյալ Քոթախիի վրաց աղնվականութիւն և ուսուցիչների բողոքի խոսքը՝ ուղղված ուսումնական շրջանի կառավարչին։ Այդ բողոք-խոսքում նշված էր այն մասին, որ վրաց հասարակութիւնը ոչ մի միջոց բաց չի թողնում իրեն «հետաքրքրող հարցը դրական ու գործնական հիմքի վրա դնելու համար»։ Հոդվածում միաժամանակ նշված է, որ ազգային լեզուն ժողովրդի «ամենասրբազան» և «անբռնաբարելի սեփականութիւնն է» և չի կարելի նրա փոխարեն «պատրուել» օտար լեզու, «օտար ազգայնութիւն հոգին»։ Եվ համոզված, որ «առանց մայրենի լեզվի չկա առաջադիմութիւն», հեղինակը կոչ է անում՝ հետևել վրացիների օրինակին, «այդ նախանձ շարժող գործին» և ձայն բարձրացնել ազգային լեզվի դասաժամերը հայկական դպրոցներում ավելացնելու համար։

Կրթական հարցերից դատ, թերթը բարձրացրել է նաև թատրոնի, ժողովրդական գրադարան-ընթերցարանների բացման, մանկական ծաղկոցների ստեղծման և մշակութային այլ օջախների կազմակերպման հարցերը։ «Կրկնում ենք,— գրված է թերթում,— որ մանավանդ այնպիսի մի ժողովրդի համար, ինչպիսին Երևանին է, որ մինչև ի կոկորդ թաղված է տգիտութիւն մեջ, նախանձկոտութիւն ու նախապաշար միտումների մեջ, որ մինչև անգամ դպրոցների վրա ևս է կասկածական աչքով նայում, որ բացի իր կոպեկն ու իր եսը ավելի ոչինչ չէ ճանաչում աշխարհիս վրա, անպատճառ հարկավոր են ուրիշ աղբյուրներ, որոնք առաջնորդի, դեկավարի պաշտոն կատարեն»⁷³։ Այդ կարևոր աղ-

բյուրներինց են համարվում ժողովրդական մատենադարանը, թատրոնն ու կուլտուր-կրթական այլ հաստատություններ: Եվ քանի որ այդ տարիներին Երևանում գոյություն չուներ թատերական մշտական խումբ⁷⁴, ուստի թերթը հանդես էր գալիս տեղական ուժերից թատերական մշտական խումբ կազմակերպելու առաջարկներով:

«Պսակը» Երևանի երիտասարդության ուշադրությունը հրավիրում է նաև հասարակական գրադարան-ընթերցարանի բացման հարցի վրա: Հորդորում է մտավորականությանը՝ այդ կարևոր գործին մասնակից դարձնել հենց իրեն՝ ժողովրդին: Թերթը պահանջում է կազմակերպել ժողովրդի սրտին ու հոգուն մոտ գրքերի հրատարակության գործը, ինչպես և ստեղծել մի առանձին ընկերություն, որի նպատակը լինի «ձրի լինելուն շափ արժան գներով տարածել հայ ժողովրդի մեջ օգտավետ գրքեր»:

«Պսակը» ուներ նաև «Մատենախոսություն» բաժինը: Այստեղ տպագրվում էին գրքերի տեսություններ, գրախոսություններ, թարգմանչական արվեստի վերաբերյալ տեսական հոդվածներ և այլն: «Պսակը» տպագրել է նաև գեղարվեստական գործեր, ինչպես նաև Ալֆոնս Էսկիրոսի «Տասն և իններորդ դարի էմիլ» մանկավարժական վեպը⁷⁵ (Պ. Սիմոնյանի և Ա. Մելյանի թարգմանությամբ): Որպես բացատրություն տպագրված է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Այդ գիրքը տասնութերորդ դարի ամենահռչակավոր հանձարներից մեկի՝ Ժան Ժակ Ռուսսոյի գրած «Ժը դարու էմիլ»-ի շարունակությունն է և կատարելագործումը: Ալֆոնս Էսկիրոսի գրքի նպատակն է՝ գեղարվեստական խոսքի միջոցով ցույց տալ դաստիարակներին, թե ինչպես պետք է կրթել երանդուն, հաստատակամ և ազնիվ մշակ՝ մարդկության բարօրության համար»:

Վասակ Պապաջանյանն իր թերթի ծրագրին և ուղղությանը հոգեհարազատ համարելով «Արևելյան մամուլում» տպագրված Սրբուհի Տյուսաբի մի նամակը, տպագրում է այն ամբողջովին իր թերթում⁷⁶: Տյուսաբի նամակում ասված է. «Բավական փչեց ատելության փուքսը, բավական քանդեց,

բավական ավերեց: Արդ զիրար սիրենք, մեկ հոգի ունենանք առաջադիմութիւն ձգտելու և ծառայելու համար: Խրախուսելով այս միտքը, թերթը գրում է. «Թո՛ղ մեր մամուլը, մեր հրապարակախոսութիւնը անուշադիր շման հայասեր տիկին Տյուսարի այս երկրորդ առաջարկին ևս. թող արծարծեն այս միտքը: Այս դժվարին մտքի իրագործման մեջ մենք տեսնում ենք ազգի միութիւն մեծ խնդիրը»⁷⁷:

«Պսակի» գեղարվեստական գործերում, հատկապես ֆելիետոններում, նշավակվում են ազգային գործիչների արգահատելի արարքները, ազգի մեծատունների ցոփ ու շվալտ կյանքը: Այսպես, «Դժոխքի թագավորներ» պատկերաշարում, որ տպագրված է «Ազգային կյանքից» ենթավերնագրի տակ, հերոսներից յուրաքանչյուրը կրում է իր վարքագծին համապատասխան ազգանուն, մեկը՝ Դիմակավորյան, մյուսը՝ Անամոթյան, երրորդը՝ Անպատկառելյան և այլն: Նրանք բոլորն էլ ազգային ու հասարակական գործիչներ են, որ ամեն անգամ համարվում են շքեղ պալատներում՝ իրենց ժողովրդի ցավերը իբր հոգալու, սակայն ճարպկորեն լուծում են անձնական հարցեր: «Տեսնում ես այս դահլիճը,—գրում է հեղինակը,—այստեղ կտեսնես ժողովված այն ավազակների խումբը, որի մասին ես քեզ քանի քանիցս պատմել եմ. դու կտեսնես այն խումբը, որ մեր ազգի հետադիմութիւն, մեր մտավոր խավարութիւն պատճառն է եղել»⁷⁸: Սակայն այս պատկերաշարի շարունակութիւն տպագրութիւնը արգելվում է, համանարար պաշտոնյա անձանց (դատավոր, նահանգապետ և ուրիշներ) հասցեին ասված քննադատական խոսքերի հոմար:

Գեղարվեստական մի շարք պատկերներում («Որբի խնամակալը», «Սարգիս աղան», «Ագահութիւն զոհը» և այլն) ճշմարտացիորեն ներկայացված են հարուստ վերնախավի տմարդի կերպարները: Հատկանշական են ազային բնութագրող հետևյալ տողերը. «Նա կեղեքում, մաշկում էր խեղճ ժողովրդին—սա ոտքի էր կանգնում, երբ նա անցնում էր, խոնարհ գլուխ էր իջեցնում, երբ նրան պատահում էր... նա ամենախաբերա, տնաքանդ, զգվելի մի հրեշ էր. նա ճզմում

էր միամիտ ամբոխին, մզում, քամում ու խմում նրա ար-
յունը-միսն ու ոսկորը դեն գցելով, բայց և դեպուտատ ասե-
նա էր ընտրվում, պատգամավոր՝ նա, պատվավոր՝ նա...»⁷⁹:

* * *

Ինչպես նկատվեց, «Պսակը» չէր բավարարվում դեպքե-
րի լոկ արձանագրութեամբ: Եվ շանսալով «Մշակի» այն
խորհրդին, թե գավառական թերթը չպետք է համարձակվի
քննելու ընդհանուր հարցեր⁸⁰, անդրադառնում էր ժամանակի
հուզող գրեթե բոլոր հարցերին: Թերթն իր ուշադրության
կենտրոնում էր պահում նաև եկեղեցու և կրոնի հարցերը:
Այն քաղաքական անկախությունը կորցրած հայ ժողովրդի
համար անհրաժեշտ է գտնում հոգևոր կենտրոնի գոյությունը:
Նման կենտրոնի դերը թերթի կարծիքով կարող էր կատարել
եկեղեցին, քանի որ չէկա մի ուրիշ տեղ, որի հետ այնքան
բարոյական, միևնույն ժամանակ համազգային հիշատակներ
լինեն կապված»:

Իհարկե, թերթի խմբագիր Վասակ Պապաջանյանը կրո-
նին և եկեղեցուն անսահման իրավունքներ չէր վերապահում:
Նա ժխտում էր կրթության ու դաստիարակության գործում
եկեղեցու և հոգևոր դասի ղեկավար դերը, գրելով. «...կրթել,
դաստիարակել ժողովուրդը կարող է միայն կրթվածն ու դաս-
տիարակվածը», կամ «ժողովուրդը ինքը պետք է հոգա իր
կրթության մասին»:

«Պսակը» անտարբեր չէր հոգևորականների շրջանում և
ընդհանրապես եկեղեցու ներսում կատարվող անարդարացի
գործերի նկատմամբ: Ամենամոթաբերը համարում էր էջ-
միածնի գանձարանի և Գևորգյան ճեմարանի փողերի վա-
նումը, որ կատարվում էր եպիսկոպոս Մանկունու միջոցով:
Վահրամ Մանկունին համարվում էր «ազգային հրեշք», որ
բնակություն հաստատած լինելով ազգի սրբատեղում և զգու-
րվելով Գևորգ IV կաթողիկոսի հիվանդությունից, «գողանում
ու հափշտակում էր ազգի թանկագին հիշատակները»: Թերթը
տպագրում է վարդապետ Բարդուղիմեոս Գևորգյանի բողոք-
նամակը՝ ուղղված հոգևորականներին: Նամակի պատճենը հե-

դիմակը ուղարկում է կաթողիկոսին: Նամակում մեղադրվում են այն հոգևորականները, որոնք իրենց իսկական պարտականությունները թողած, ստոր ու քսու գործերով են զբաղված: «Մեր հոգևորականությունը,—գրված է այնտեղ,— իբրև հոտած-նեխած, դեշ՝ զգվելի է դարձած, ժողովուրդը երեսը դարձնում է և խորշում»⁸¹: Նամակագիրը միաժամանակ կոչ է անում հոգևորականությանը՝ վերափոխվել, վերակրթվել: Պետք է նշել, որ այդ բողոք-նամակի համար վարդապետ Գևորգյանը հալածանքների է ենթարկվում ինչպես կաթողիկոսի, այնպես էլ հոգևորականության կողմից:

Ընդունելով եկեղեցու և կրոնի դերն այն շափով, որ շափով այն սատար էր կանգնում ազգի միասնության ու ազգի գոյատևման գործին, «Պսակը» բանավեճի մեջ է մտնում «Մշակի» և «Մեղու Հայաստանի» թերթերի հետ: Եթե «Մշակը» հոգևորականության բոլոր արատները վերագրում էր նաև եկեղեցուն, իսկ «Մեղու Հայաստանի» թերթը աշխատում էր ծածկել եկեղեցու պատերի ներսում կատարվող արատավոր երևույթները, ապա «Պսակը» քննադատելով հոգևորականներին, ինչպես վերը նշվեց, պահանջում էր վերակառուցել եկեղեցին ազգային կյանքի պահանջների համեմատ: «Թո՛ղ հայը ամեն կերպ աշխատի իր եկեղեցին լավացնել, բայց երբեք նրանից չհրաժարվի: Թո՛ղ հայը հալածի, պարսավի վատ հոգևորականին, թո՛ղ պատառի նրա երեսի դիմակը, թո՛ղ նրան պատժի, սպանի, երբ նա գող է, կաշառակեր է, շարագործ է, անպիտան է, բայց երբեք վատ հոգևորականներից զգվելով, նրանց արարքներից վիրավորվելով, դավաճան չհանդիսանա ազգի միություն օղի, կապի դեմ, որոնց մեջ է պայմանավորված իրենց միության խորհուրդը...»⁸²:

«Պսակը» էջմիածինը համարում է հայ ժողովրդի համար մի «սարություն», որի անունը պետք է «պատկառանքով հիշել», առավել այնպիսի պայմաններում, երբ ազգը «կարոտ է այնպիսի հզոր մի կենտրոնի, որպիսին միայն էջմիածինը կարող է լինել»: «Պսակը» հակադրվում է «Մշակին» այն բանի համար, որ վերջինս աշխատում է եկեղեցու դերը բնդհանրապես նսեմացնել: Այսպես, Մանկունու ստոր և տմարդի

արարքները նկարագրելիս «Մշակը» փորձում է ստվեր գցել նաև էջմիածնի հեղինակության վրա: Իհարկե, ազատամտականությունը իր գերիշխանությունը տնտեսական և քաղաքական գործերում հաստատելու համար պետք է ունենար կրոնի և եկեղեցու դերը սահմանափակելու, կրոնը ազգային գործերից զատելու, ազգությունը կրոնից տարբերակելու նկերտումներ: Մինչդեռ, «Պսակը», որի խմբագրի հայացքներում նկատվում էին ազգային-պահպանողական միտումներ, ապավինում էր եկեղեցուն, համարելով այն «ազգի ամբողջությունը մարմնացնող հաստատություն»: «Պսակը» հարցի նման ըմբռնումով էլ հակադրվում էր «Մշակին»: Իհարկե «Պսակի» պայքարը «Մշակի» դեմ այն ընթացքը շունեցավ, ինչ «Մշակի» ու «Մեղու Հայաստանի» թերթերի միջև եղած բանավեճը: «Մշակը» տարբերակում էր կրոն և ազգություն հասկացողությունները: «Կրոնի արտաքին ծեսերը, կամ հավատը, որ ամեն մարդու համոզմունքից է կախված,—գրում էր «Մշակը»,—ոչինչ կապ չունեն ազգության հետ, իսկ մեզ բոլորիս միմյանց հետ կապողը և մի ամբողջ ազգ դարձնողը՝ հայությունն է»⁸³: Ինչպես նկատվում է, «Մշակը» ազգության կապող օղը համարում է հայությանը, իսկ կրոնը և հավատը՝ «մարդու ցեղական հատկություն», «համոզմունք», որ օրգանապես կապված չեն «ազգության» կամ «հայրենի հողի հետ»: Մինչդեռ, «Պսակը», որ նույնպես չէր հրաժարվում «կրոնը մարդուս ներքին համոզմունք» համարելուց, գտնում էր, որ «ազգության հիմունքը կազմում են գլխավորապես հողը և լեզուն. բայց մեզ նման այդ բաներից զրկված ազգերի կապը ազգային եկեղեցին է»⁸⁴: «Եկեղեցին է միայն այժմ մեր ազգի համար այն զորավոր տարրը,—գրում է թերթը,—որ շատ գյուղերի և ամբողջ գավառների արաբախոս, թրքախոս, քրդախոս, պարսկախոս, հնդկախոս, ռուսախոս և վրացախոս հայերին, իհարկե, Հայրենիքից ևս դուրս, միության կապով ցայսօր հայ է պահել»⁸⁵:

«Պսակը» իր պայքարի սլաքն առաջին հերթին ուղղում էր «Մշակում» տպագրված այն հոդվածների դեմ, որոնցում պրոպագանդվում էր կրոնական դավանանքների ազատու-

թյունը, պաշտպանության տակ էր առնվում բողոքականների գործունեությունը: Իհարկե, «Մշակը» նպատակ չուներ քարոզելու մեկ դավանանքի առավելությունը մյուսի հանդեպ: Թերթի համար բոլոր կրոններն էլ «հավասարապես լավ ու օգտավետ էին»: «Մշակի» կարծիքով ազգի յուրաքանչյուր անդամ կարող էր ցանկացած կրոնը պաշտել, միայն թե այս կամ այն դավանանքի առիթով թշնամություն և պառակտում չառաջանար ազգի ներսում և պահպանվեր ազգի միասնությունը: Ակնառու է, որ այս հարցում «Մշակը» և «Պսակը» միևնույն նպատակն են հետապնդում: Բայց այդ նպատակին հասնելու ձևերի նախընտրության մեջ տարանջատվում են:

«Մշակը» միսիոներական գործիչներին պաշտպանելու գործում, անտարակույս, սխալվում է և արժանանում «Պսակի» իրավացի քննադատությանը: «Մշակը» ընկնելով ծայրահեղության մեջ, հայտարարում է. «այսօր ավետարանական քարոզիչներն են, որ ս. գիրքը թարգմանելով 226 լեզուներով, գրականության նշույն ու գաղափարն անգամ չունեցող վայրենի, կիսավայրենի ցեղերի մեջ տառեր, գրքեր, գրականություն ու դպրություն են ստեղծել»⁸⁶: Ապա նույն թերթը գրում է, թե քարոզիչներն են Տաճկահայաստանում աշխարհարար լեզվի առաջին հիմնադիրները ու մշակողները: «Պսակը» հակադրվելով նման մտքերին, հայտարարում է, որ հոգվածի հեղինակ, հայ բողոքական գործիչ Ամիրխանյանցը հավանաբար անտեղյակ է եղել այն փաստին, թե քարոզիչներից դեռ 120 տարի առաջ՝ 1685 թ. հայ ժողովուրդն ունեցել է աշխարհարար լեզվով գրված գիրք: Հայտնի է, որ ավետարանական քարոզիչները գործել են գաղութատիրական քաղաքականության իրականացման նպատակներից զրոգված և ոչ միայն նպաստել են ազգային փոքրամասնության մշակութային կյանքի զարգացմանը, այլ ընդհակառակը, ետ են պահել այն, ներարկելով ժողովրդի մեջ ստրկամտություն, կուլյր հնազանդության ոգին:

«Պսակ» թերթը լայն տարածում է գտնում ինչպես Երևանի նահանգում, այնպես էլ նահանգից դուրս: Այսպես, Շամախի քաղաքից խմբագրությանն ուղարկված նամակում

գրված է. «Մեծ համակրություն են վայելում Շամախում պատվական «Պսակի» համարները: Էջմիածնի սուրբ աթոռում զանազան կողոպուտ և հափշտակություն կորզողներին սև պատկերների ճիշտ նկարագրություններ հրատարակող «Պսակի» անցյալ տարվա 31, 32, 33, 34, 35 և ներկա տարվա երկու համարները քաղաքումս տանից տուն և փողոցն փողոց են պտտացնում»⁸⁷:

«Պսակ» թերթը արժանացել է նաև օտար արհեստագետների հայրության ուշադրությանը: Փարիզում բնակվող հայ մշակութային գործիչ Վահրամ Բորգոմյանը «Պսակ» թերթին ուղղած իր նամակում գրել է. «Անկեղծորեն կրսնմ, ես, թե ինձ հասած թերթերուն մեջ Ձեր «Պսակն» իմ մասնավոր համակրությունն է գրաված: Ուշադրությամբ կվերծանեմ նրա ամեն մի էջերը, որոնցում շեն տեսնվիր թեև ոչ գրագիտական բարձր խորհրդածություններ, ոչ գիտական կամ քաղաքական խորին տեսություններ, ուր թեև ոչ Դանթեն կխոսի, կամ Լամարթինը կնվագի, սակայն հերիք է, որ նոցա մեն մի տողերն հայրենիք կբուրեն, և հայրենյաց դառնաղի ցավերը կողբան և մեր հեռաբնակ հայ գյուղացու ազգային կենաց վրա ծանոթություններ մեզ կհաղորդեն»⁸⁸:

«Պսակ» թերթը լայն տարածում գտնելով Երևանի նահանգի բնակչության մեջ, ժամանակին կարողացավ տեղ հասցնել դարի լուսավոր միտքն ու գաղափարները: Այն աշխատավոր ժողովրդի սոցիալական-տնտեսական կյանքի բարվոքման, ազգային ու քաղաքական ազատության վերաբերյալ առաջադրած ծրագրերով, թեև հեռու էր կյանքի արմատական վերափոխման ուղիները նշելուց, այնուհանդերձ, իր առաջադիմական գաղափարներով ուրույն տեղ է գրավում հայ հասարակական մտքի ու մամուլի պատմության մեջ:

Դյուլի տերերին՝ կալվածատերերին, ինչպես թերթում է գրված, «նոր աղաներին», նահանգային վարչության անդամներին, ղեկավար այլ մարմինների գործունեությունը քննադատող հոգվածների համար «Պսակը» ձեռք է բերում վարչական օրգանների թշնամանքը: Սկսվում է բամբա-

սանքի, ծաղրի, սպառնալիքի մի ամբողջ շարան թերթի ու նրա խմբագրի՝ Վասակ Պապաջանյանի դեմ: 1883 թ. մարտին, երբ բացահայտվում է նրանի «Հայասեր-ազգասեր», գաղտնի կազմակերպության գործունեությունը, կասկածի տակ է առնվում Պապաջանյանը և 1884 թ. գաղարեցվում է նրա թերթի հրատարակությունը:

Հարկ է նշել, որ մինչ այսօր կենսագրական համառոտ տվյալներ անգամ չեն հրատարակվել «Պսակ» թերթի խմբագիր Վասակ Պապաջանյանի, այդ երախտավոր գործչի կյանքի, անցած ուղու մասին: Աշոտ Աթանասյանի արխիվում եղած և անցյալի մամուլի էջերում տպագրված նյութերի հիման վրա փորձում ենք համառոտ լուսաբանել նրանի առաջին թերթի խմբագրի կյանքն ու նրա՝ իր հարազատ ժողովրդին մատուցած ծառայությունները:

Վասակ Պապաջանյանը²⁹ ծնվել է նրեանում, 1847 թվականին: Թիֆլիսի դասական գիմնազիան ավարտելուց հետո, նա ուսումը շարունակել է Գերմանիայում: Սովորել է Հեյդելբերգի, Բոննի, ապա Լայպցիգի համալսարաններում, լսել Կանտի, Ֆիխտեի, Ֆոյերբախի դասախոսությունները: Փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան ստացած նա վերադառնում է հայրենիք և Ղարաբաղի թեմակալի փոխանորդ Արիստակես Սևդրակյանի առաջարկով ստանձնում է Շուշու թեմական դպրոցի տեսչի պարտականությունները: Վասակ Պապաջանյանին առաջին հերթին մտահոգում են դպրոցը ժամանակի առաջադեմ մանկավարժության պահանջների համեմատ վերակառուցելու խնդիրները: Նա արևմտանվորական ակադեմիայի մանկավարժների կազմած ծրագրերի օրինակով մշակում է դպրոցական նոր ծրագիր: Ըստ այդ ծրագրի հայկական դպրոցներում պետք է կարևորություն տրվեր հին լեզուների (հունարեն, լատիներեն) ուսուցմանը, բարձրացվեր ուսուցիչների աշխատավարձը և այլն: Ծրագրում նախանշված խնդիրներն իրականացնելու նպատակով Պապաջանյանը դիմում է ուսումնական հոգաբարձությանը, գրելով. «Դուք միայն փող բաց թողեք (այն է տարեկան 7000 ռ.) և թույլ տվեք ինձ Տփլիս գնալ և ուսուցիչներ հրա-

վիրել և ինձանից սեպտեմբերի մեկին ձեր սրտի կամեցած դպրոցը պահանջեցեք»⁹⁰։ Նա թույլտվութիւնը ստանում է և մեկնում Թիֆլիս։ Պապաջանյանի միջնորդութեամբ Շուշի են հրավիրվում ազատաշունչ գաղափարներով ներշնչված, հայրենասեր, գործունյա ու բանիմաց ուսուցիչներ Արսեն Թոխմախյանը (հայոց լեզու և պատմութիւն), Զավադբեկ Իշխանյանը (ռուսաց լեզու), Գրիգոր Պապանցը (ընդհանուր պատմութիւն), Հովհաննես Լալայանցը (մաթեմատիկա և գծագրութիւն) և ուրիշներ։ Հրավիրելով նման ուսուցիչների, Պապաջանյանը նպատակ ուներ իրականացնել նախնիների վաղեմի երազանքը՝ դպրոցը դարձնել ժողովրդական մասսաների սեփականութիւնը։ «Ամեն ժամանակ, ամեն ազգաց մեջ հասարակական կրթութիւնն հղել է հայելին ազգային հանճարի և հասարակական սովորութեան,— գրում է նա,— բայց այդպիսի մի հայելի նա կարող է դառնալ միայն այն ժամանակ, երբ նա չէ լինել միայն կառավարչական դէն, այլ կդառնա ազգային սեփականութիւն, այսինքն, երբ նա կարող կլինի թափանցել ժողովրդի բոլոր դասակարգը, կազմելով ոչ միայն կառավարչական հոգացողութեան ու հսկողութեան առարկան, այլ շարժելով համակրութիւն և կոշնելով ամեն տեսակ զոհաբերութիւն, կդառնա շափահաս ազգի առարկան»⁹¹։

Դաստիարակութեան և կրթութեան վերաբերյալ Պապաջանյանի նման հայացքները դուր չեն գալիս Արիստակես Սեդրակյանին։ Նա փոխում է իր վերաբերմունքը կրթված ու զարգացած երիտասարդի նկատմամբ, ավելին, սկսում է հալածել նրան, պատճառաբանելով, թե «Պապաջանյանը չէ կատարել այնքան դրականապես արտահայտած իր խոստումը և առհասարակ պարտաճանաչ չէ իր պաշտոնի վերաբերմամբ»⁹²։ Նրանց հարաբերութիւններն այնքան են սրվում, որ Արիստակես Սեդրակյանը Պապաջանյանի դեմ 13 կետից բաղկացած մի մեղադրական բողոք է գրում և ուղարկում Հոգաբարձութեանը։ Էջմիածնի Սինոդը 1878 թ. մայիսի 8-ին վասակ Պապաջանյանի՝ տեսչի պաշտոնից ազատելու մասին արձակում է հրաման⁹³, հանիրավի մեղադրելով նրան։ Հոգա-

բարձությունը շտապում է կատարել էջմիածնի Սինոդի հրամանը: Վասակ Պապաջանյանը ազատվում է աշխատանքից:

Վասակ Պապաջանյանի տեսչության շրջանը թեև մեկ տարի տևեց, այնուհանդերձ Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի կյանքում նշանակալի եղավ: Նրա օրոք գումարված ուսուցչական ժողովների շնորհիվ կարգի բերվեց դպրոցական գրադարանը, հիմնվեց թատերական խումբ, կազմակերպվեցին ներկայացումներ, կարգի բերվեց դպրոցի տպարանը, կանոնավորվեց աշխատանքային կարգապահությունը: Լեոն բարձր գնահատելով Վասակ Պապաջանյանի կատարած գործը, գրում է. «Ինչ որ պարտավոր է արձանագրել պատմությունը, դա այն է, որ Վասակ Պապաջանյանի միամյա տեսչությունը, եթե միանգամից ամենքին գոհացնող մի ուսումնարանական դրություն չստեղծեց, բայց և հին իրականության շարունակությունը չէր: Ընդհակառակն, դա մի բոլորովին նոր կյանքի առաջին տարին էր: Դպրոցն սկսում է կազմակերպվել նոր հիմքերի վրա»⁹⁴:

Թողնելով Շուշու թեմական հոգևոր դպրոցը, Վասակ Պապաջանյանը վերադառնում է Երևան: Նա խմբագրում է «Հայկական աշխարհ» ամսագրի 1879 թ. Երևանում լույս տեսած միակ համարը: Այստեղ միաժամանակ Պապաջանյանը տպագրում է աշխատավորության տնտեսական ու սոցիալական թշվառ իրավիճակի մասին պատմող մի շարք հոդվածներ: Այդ նա հրապարակախոսական իր գործունեությունն ընդլայնելու նպատակով ձեռնարկում է «Պսակ» թերթի հրատարակության գործը: Խմբագրական, հրապարակախոսական աշխատանքից զատ, նա հասարակական կարգով վարում է նաև մի շարք պաշտոններ: 1881—1883 թթ. եղել է Երևանի քաղաքային ինքնավարության անդամը, 1883 թ.՝ քաղաքային վարչության անդամը, ապա նաև քաղաքագլխի պաշտոնակատարը: 1882—1883 թթ. Պապաջանյանը միաժամանակ էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում վարել է փիլիսոփայության և մանկավարժության դասընթացները:

1885 թ. Վասակ Պապաջանյանը, ինչպես մեկ անգամ նշվել է արդեն, մեղադրվում է Երևանում գործող «Հայասեր»

ազգասեր» գաղտնի կազմակերպության աշխատանքներին մասնակցելու մեջ և արստրվում Կովկասի սահմաններից: Այդ առթիվ Աշոտ Աթանասյանն իր հուշերում գրում է. «Եվ երեւելանցիք կարծես ուրախացան, չէ որ դրանով արգարացավ նրանց այն կարծիքը, որ վ. Պապաջանյանը «դիպած է», որ նրանից միևնույն է ոչինչ չի դուրս գա, և Երևանի քաղաքային այգուց վերացավ ցիլինդրը գլխին, երկայն սև մորուքով այն անհանգիստ քաղաքացին, որը նյարդային շարժումներով այս ու այն կողմն էր վազվզում և որն այնքան պարզամիտ էր, որ կարծում էր, թե իր «Պսակով» նա իր հայրենի քաղաքին ու նրա քաղաքակրթությանը որևէ օգուտ է տալու»⁹⁵:

1889 թ. արստրավայրից վերադառնալուց հետո Պապաջանյանը Երևանում չգտնելով հոգհհարազատ միջավայր, հեռացավ հասարակական ասպարեզից: Նա բնակության մեշտական վայր ընտրեց Մաղկաձորը, որտեղ էլ 1893 թ. վախճանվեց:

ԼԵՎՈՆ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԻ «ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ԹԵՐԹ»
ԱՄՍԱԳԻՐԸ (1881—1884)

Առողջապահության և բժշկական գիտության հարցերը հայ ժողովրդին հետաքրքրել են վաղ ժամանակներից։ Սակայն բնակչության բուժսպասարկման գործը և հայկական դավառների սանիտարահիգիենիկ պայմանների բարելավման հարցերը ուշադրության են արժանացել Արևելյան Հաստատանը Ռուսաստանին միանալուց հետո։

Անցյալի հայ գործիչների հիշողությունները վկայում են այն մասին, որ ռուսական զորքերի Երևան մտնելուց որոշ ժամանակ անց ձեռնարկվում են մի շարք միջոցներ՝ բնակչության առողջական վիճակի բարելավման ուղղությամբ։ XIX դարի 50-ական թվականներին Երևանում սահմանվում են նահանգական բժշկի, քաղաքային բժշկի, քաղաքային բժշկի օգնականի պաշտոններ։ 1880 թ. յուրաքանչյուր գավառում հիմնվում է չորս մահճակալանոց հիվանդանոց՝ բուժարանով և դեղատնով։ Երևանում կառուցվում է նոր շենք՝ դինվորական հոսպիտալի համար։ Հետագայում նման հոսպիտալներ բացվում են նաև Ալեքսանդրապոլում, Ջալալօղլիում, Ախտալում և այլ վայրերում¹։ 1890 թ. Երևանում բացվում է առանձին բուժարան, ինչպես նաև 12 մահճակալանոց հիվանդանոց՝ թերապևտիկական և վիրաբուժական բաժանմունքներով²։ 1880 թ. սեպտեմբերին քաղաքային վարչությանը կից ստեղծվում է առողջապահական հանձնաժողով, որի նախագահ ընտրվում է Դորպատի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետի շրջանավարտ Լևոն Տիգրանյանը։ Այդ հանձնաժողովին տրամադրվում է ընդամենը երկու սալլ, երեք

սանիտար և երկու բանվոր: Հանձնաժողովը մշակում է առանձին կանոններ՝ շուկայի մաքրման, փողոցների բարեկարգման, բաղնիքների բարելավման, առուների ծածկման վերաբերյալ³:

Առողջապահական հանձնաժողովի նախագահ Լևոն Տիգրանյանը հաճախ հանդես է գալիս հրապարակային դասախոսություններով: Նա բնակչության բուժսպասարկման գործը կարգավորելու իր բոլոր պահանջները ներկայացնում է քաղաքային դումայի քննարկմանը: Սակայն նրան հաջողվում է այդ պահանջների միայն շնչին մասը իրականացնել, քանի որ քաղաքային վարչությունը ոչ թե համակրում է և օգնում է, այլ երբեմն աշխատում է խախտել առողջապահական հանձնաժողովի գործունեությանը⁴: Վերջապես զգալով, որ անօգուտ է նման պայմաններում իր գործը շարունակել, Տիգրանյանը հրաժարական է տալիս: Այդ առթիվ նա գրում է. «Մնալով անօգնական վարչությունների կողմանի և տեսնելով, որ առանց դրանց օգնության ես անկարող եմ առողջապահական գործը կանոնավոր կերպով ծրարում առաջ տանել, հրաժարվեցի առողջապահական հանձնաժողովի աշխատանքներից, որ ես ուրախությամբ ընդունել էի ձրիապես կատարելու, ինչպես իրավասու, ինչպես ծրարապետի»⁵:

Լևոն Տիգրանյանի հրաժարականից հետո քաղաքագլուխ Ղորղանյանցը հանդես է գալիս «Պսակ» թերթում առանձին հոդվածով: Նա փորձում է հերքել Տիգրանյանի՝ քաղաքային դումայի հասցեին արված մեղադրանքները: «Եթե նա (Լ. Տիգրանյանը — Ս. Ն.), — գրում է նա, — ունենար համբերություն կշռադատել միջոցների այն սակավությունը, որոնցով վարչությունը գործ է կատարում և այն անհաջող հանգամանքները, որոնցով պատած է քաղաքային կառավարությունը, շատ կարելի է հասկանալ, որ վարչությունից սրանից ավելի պահանջելը կատարյալ անարդարություն է և նրա անգործությունից մեղելահոտություն զգալը՝ դիակահատության հետևանք է, որն որ բնական է դրանով պարապողների հոտոտելիացը»⁶:

Լեոն Տիգրանյանի հրաժարականից հետո քաղաքի ու նրա բնակչության համար այնքան օգտաշատ գործունեություն սկսած առողջապահական հանձնաժողովը կազմալուծվում է։ Գրեթե բոլոր հայ բժիշկները պրակտիկ գործունեության համար շունհնալով լայն հնարավորություններ, ափելի շատ դրադվում էին բժշկական-լուսավորական աշխատանքներով, բժշկական գիտելիքների պրոպագանդայով։ Լեոն Տիգրանյանը նույնպես նախընտրում է բժշկական-լուսավորական աշխատանքը և հրապարակախոսական գործունեությունը։ Նման պայմաններում առաջ է քաշվում բժշկական պարբերականի հրատարակության հարցը։ Երևանում այդ գործի առաջին ձեռնարկողը բժիշկ Լեոն Տիգրանյանն էր։ Նա 1881 թ. դիմում է Կովկասի մամուլի գործերի գլխավոր վարչությանը Երևանում «Առողջապահական թերթ» անունով ամսագրի հրատարակության իրավունքը ձեռք բերելու համար։ Նույն թվականին նրան հաջողվում է ստանալ ամսագրի հրատարակության թույլտվությունը⁷։

Լեոն Տիգրանյանի ձեռնարկած գործը մամուլի և առանձին մտավորականների կողմից խրախուսանքի է արժանանում։ «Մեղու Հայաստանի» թերթը գրում է. «Հաստատ աղբյուրից լսում ենք, որ մեծ պ. բժիշկ Լեոն Տիգրանյանը մտադիր է հրատարակելու «Առողջապահական թերթ» անունով բժշկական օրագիր Երևանում։ Հասկանալի է այդպիսի թերթի օգուտը, երբ աչքի առաջ ունենանք այն հակաառողջապահական պայմանները, որոնց մեջ գտնվում է հայ ժողովրդյան կյանքն, ուստի և ցանկանում ենք պարոնին կատարյալ հաջողություն այդ հասարակաօգուտ ձեռնարկության մեջ»⁸։

«Առողջապահական թերթ» ամսագրի առաջին համարը լույս է տեսնում 1881 թ. հուլիսի մեկին։ Այն հրատարակվում է ամիսը մեկ անգամ, յուրաքանչյուր համարը՝ 1—2 տպագրական մամուլ ծավալով։ Առաջին համարի առաջին էջի վրա գրված են հետևյալ խոսքերը. «Բժշկականությունը գործադրվում է նաև վայրենի ազգերի մեջ, իսկ առողջապահությունն ապրում են միայն լուսավորյալ ազգերը»։

ԱՌՌՆՔԱԴԱՆԱԿԱՆ

ԹԵՐԹ

Մ Ի Ա Մ Ս Ե Ա Յ Հ Ա Ն Դ Է Մ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

№ 1

ՕՐԻԵՐԵՑ

№ 1

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

Բնակչության համարների համար
Հայկական հանրապետության
Հայկական հանրապետության
Հայկական հանրապետության
Հայկական հանրապետության

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

1881

«Առողջապահական թերթ» ամսագրի հրատարակման աշխատանքներին ակտիվ մասնակցում էին բժիշկներ Ա. Հովհաննիսյանը, Ա. Բաբայանը, Գ. Տեր-Գրիգորյանը, Ա. Շահադիզանցը, Բ. Նավասարդյանը և ուրիշներ։ Ամսագիրը լույս էր տեսնում հետևյալ ծրագրով։ 1 Պետական կարգադրություններ ժողովրդի առողջության վերաբերյալ։ 2 Առողջապահական հոգվածներ աշխարհիկ ոճով⁹, ժողովրդի առողջապահական պայմանները, բժշկական արհեստը ժողովրդի մեջ, բժշկականությունը ժողովրդականացած։ 3 Բժշկական մատենախոսություն։ 4 Նաոն լուրեր և հայտարարություններ։

«Առողջապահական թերթը» առաջին իսկ համարից մեծ տարածում է գտնում Նրևանի նահանգի բնակչության մեջ։ Առաջին տարում բաժանորդների թիվը հասնում է մոտ 480-ի։ Այդ փաստը խրախուսում է խմբագրին։ Նա համոզվում է, որ եթե «Առողջապահական թերթն» երկրորդ տարվա ընթացքում ունենա նույնքան բաժանորդ, դա կլինի ապացույց, որ մեր ժողովուրդն աչքան հասուն է, որ հարկավոր է համարում «Առողջապահական թերթի» կարևորությունը¹⁰։

Գերմանացի գիտնական և միաժամանակ հնագետ Ռ. Շ. Վիրխովը, որ 1881 թ. սկստեմբերին հնագիտական ժողովին մասնակցելու առիթով գտնվում էր Թիֆլիսում, ծանոթանալով «Առողջապահական թերթին», գրել է. «Եթե այդ թերթը հաջողություն ունենա ձեր ժողովրդի մեջ, դա կլինի ապացույց, որ հայոց ազգում կա մի ղափսակարգ, որ գտնվում է զարգացման մի որոշ բարձր աստիճանի վրա»¹¹։

Ամսագրի առաջին համարն արժանանում է նաև հայ հրապարակախոսների բարձր գնահատականին։ Գրիգոր Արծրունին իր շնորհավորական խոսքն է ուղղում բժիշկ Լևոն Տիգրանյանին, գրելով. «Մենք հավատացած ենք, որ բժիշկ Տիգրանյանի գործը կաջողվի, որովհետև նա հանձն է առել այնպիսի գործ, որին ճշմարիտ տեղյակ է։ Շնորհավորում ենք բժիշկ Լևոն Տիգրանյանին իր սկսած գեղեցիկ գործի համար և խնդրում ենք տալիս հայ հասարակությանը շատ գրվել «Առողջապահական թերթ» միամսյա հանդեսին»¹²։

«Առողջապահական թերթը» լայն տարածում էր գտնում ինչպես Երևանում, այնպես էլ Մոսկվայի, Թիֆլիսի, Կիևի, Էրզրումի և այլ վայրերի հայության մեջ:

Ամսագրի առաջնահերթ խնդիրն էր՝ պայքար կազմակերպել ժողովրդի մեջ դարերով արմատացած անցյալի այն սովորությունների դեմ, որոնք խոչընդոտում էին առողջապահական կանոնների և բժշկական գիտելիքների տարածմանը: Դրա համար անհրաժեշտ էր կենցաղում պարտադիր դարձնել բժշկի կողմից բնակչությանը տրված խորհուրդների կատարումը: Եվ այն բանի համար, որ ժողովուրդն անտեղյակ է մնացել «առողջապահություն» գիտությանը, Լ. Տիգրանյանը մեղադրում է բժիշկներին: «Այո,— գրում է նա,— մենք հայ բժիշկներս,— մենք ենք մեղավոր ազգի առաջ, որ հայերը չգիտեն պահպանել ոչ իրենց առողջությունը, ոչ իրենց հիվանդին: Մեր այս պակասությունը լրացնելու համար մի քանի հայ բժիշկների օգնությամբ ես ձեռք զարկեցի հրատարակել առողջապահական այս ամսաթերթն, որ սովորեցնենք հայերին, թե մարդ ինչպես պետք է ապրի, ինչ կանոնների պետք է իրեն ենթարկի առողջ կամ հիվանդ ժամանակ, որ առողջ ժամանակ նրա առողջությունը սակավ խանգարվի, միշտ զվարթ լինի, իսկ հիվանդ ժամանակ կարողանա պահպանել իրեն, որ պակաս տանջվի ու շուտ առողջանա: Այս նպատակին կհասնենք տպագրելով թերթիս մեջ աշխարհիկ, հասկանալի ոճով առողջապահական գիտությանը վերաբերյալ հոգվածներ ու խորհուրդներ, որպեսզի տարածենք ժողովրդի մեջ առողջապահության գիտության գաղտնիքը, որ բժշկականության ամենապտղատու ճյուղերից մեկն է: Կարդացե՛ք, սովորե՛ք, հետևե՛ք առողջապահությանը և դուք կլինեք ավելի հարուստ, որովհետև աշխատանքից ետ չեք ընկնիլ, կլինեք ավելի առողջ ու զվարթ...»¹³:

«Առողջապահական թերթ» ամսագիրը լուրջ ուշադրություն է դարձնում շրջապատի ու միջավայրի սանիտարական վիճակին, վարակիչ հիվանդությունների կանխմանը, մատաղ սերնդի բուժսպասարկմանը, ֆիզիկական դաս-

տիարակութեանը, դպրոցական հիգիենային, մոր և մանկան առողջութեանը, նորածին երեխայի խնամքին վերաբերող հարցերի վրա:

Բնակչության առողջության համար շափազանց կարևոր համարելով անձնական հիգիենայի և շրջապատի սանիտարական վիճակի պահպանումը, խմբագիրն առաջին հերթին պայքար է կազմակերպում հակահիգիենիկ երևույթների դեմ: Վարակիչ հիվանդությունների փոխանցման եղբյուրներին ծանոթացնելու համար նա բացատրական լալն աշխատանք է տանում բնակչության մեջ: «Հիվանդին պետք է բժշկել, այլ նաև հիվանդության առաջն առնել»: Այս է կղել նրա գործունեության նշանաբանը: «Պետք է հիվանդության առաջն առնել» հոգվածում գրում է. «Գիտությունը պահանջում է մաքրութեամբ ու հոգացողութեամբ հիվանդությունների առաջն առնել»¹⁴:

Ուշագրավն այն է, որ առողջապահության հարցերը քննարկվում էին բնակչության տնտեսական, սոցիալական հարցերին սերտորեն կապակցված: Այդ տարիներին, ինչպես յուրաքանչյուր առաջագիւծ մտավորական, առավել ևս կոտն Տիգրանյանը հիվանդությունների առաջացման ու տարածման դրդապատճառները տեսնում էր աղքատության ու տգիտության մեջ: Անդրադառնալով նյութական միջոցներից զուրկ հայ համալսարանականների կյանքին, նա գրում է. «Աղքատությունը և իբրև հետևանք վատ սննդակը, վատ սնունդը, շափազանցությունը աշխատության կամ զվարճութեան մեջ, ֆիզիկական ու բարոյական հազար ու մեկ տանջանքները թուլացնում են պանդուխտ ուսանողին և ինչպես ասում են, պարարտացնում են նրա մարմինը թորախտի թույնը ստանալու»¹⁵:

Տպագրելով Յուրիխի համալսարանի դոկտոր Հասրի «Կրթություն և հիվանդություն» դասախոսությունից մի հատված, ուր արտահայտվում է այն միտքը, թե քաղաքակրթված ազգերի մոտ ավելի պակաս են տարածում գտնում հիվանդությունները, Տիգրանյանը «հոգեւոր կամ մարմնավոր զեկավարների» ուշադրությունը հրավիրում է ժողովրդի միջից

տգիտութիւնը և աղքատութիւնը վերացնելու հարցերի վրայ Սակայն չհանդիպելով արձագանքի, նախատում է նրանց «միշտ անսիրտ ու փողապաշտ լինելու», «միշտ բարիքի հակառակ ընթացք բռնելու» համար: Թերթում մեջ են բերված Յյուրիխի համալսարանի դոկտոր Հասսի խոսքերը. «Երբ մեկ ազգ վարում է մտավոր կյանք, աշխատասիր է, նրա առողջապահական դրութիւնն էլ բարվոքվում է, ամրանում է նրա ֆիզիկական կազմվածքը, որովհետև անհետանում են աղքատութիւնը, աղտոտութիւնը, նույնպես և վատ սովորութիւնները»¹⁶:

Առն Տիգրանյանը միաժամանակ լինելով քաղաքային բժիշկ, չէր կարող շանդրադառնալ Երևանի բնակչութեանը խմելու մաքուր ջրով ապահովելու, ճահիճները վերացնելու, ընդհանրապես քաղաքի սանիտարական վիճակը բարելավելու հարցերին: «Երևանը առողջապահական կետից» Գայանյան օրիորդաց ուսումնարանում կարդացած իր դասախոսութեան մեջ նա առաջարկում է խմելու մաքուր ջուրը Երևան բերել Բաշգեղից, որը գտնվում էր Երևանից ոչ հեռու: Իսկ «Զրույցներ առողջապահութեան մասին» թարգմանական հոդվածում զարգացվում է այն միտքը, թե քաղաքացու առողջութեան պահպանման նախապայմանը սնունդն է: Աշխատանքի ընթացքում կորցրած ուժերը աշխատավոր մարդը վերագրտնում է միայն սննդառատ նյութերի միջոցով:

Ամսագրի էջերում քննարկման նյութ են դառնում նաև Երևանի փողոցներում թափառող աղքատներին կացարաններով ապահովելու և աշխատանքի տեղավորելու հարցերը: Այդ հարցերի լուծման վրա է բեկնում խմբագիրը հասարակութեան ուշադրութիւնը, գրելով. «Յուրաքանչյուր հասարակութիւն, թե՛ քաղաքի, և թե՛ գյուղի, ունի իր աղքատները, որոնց մասին նա պետք է հոգա, որովհետև այդ հոգացողութիւնը նրա բարոյական պարտականութիւնն է: Բացի այդ, հասարակութեան օգուտը պահանջում է, որ նա հոգա իր աղքատների մասին»¹⁷: Տիգրանյանը առաջարկում է աղքատների համար հիմնել ուսումնարաններ, տալ նրանց համապատասխան աշխատանք: Եվ նման միջոցներով նա ցանկանում

է բարեփոխված տեսնել ազգի և՛ նյութական, և՛ հոգեւոր կյանքը: Նա շեղվելով բժշկական և առողջապահական հարցերից, քննադատում է բուրժուական աշխարհի նորամուտ բարձրը: Փորձում է ցույց տալ, որ ժամանակի հասարակության մեջ փոքր ապականում է մարդկանց, մեկին հոգով է աղքատացնում, մյուսին՝ մարմնով տկար դարձնում: Իսկ ուսում ստացած ճարպիկ երիտասարդն իր գիտելիքները ծառայեցնում է միմիայն հարստանալու գործին: Ուսումնաւարտ երիտասարդը վերադառնում է հայրենիք՝ «ճարպիկությամբ» առաջ տանելու իր անբարոյական գործերը: «Հասարակության մեջ ավելանում է մեկ խելոք անպիտան, որ բարոյականության դեմ ապականում է հասարակությունը և կրթության գործը մի քանի քայլ հտ մղում»¹⁶: Իսկ որոշ երիտասարդներ էլ ուսումնառության տարիներին ցոփ ու շվայտ կյանք վարելով, հայրենիք են վերադառնում ֆիզիկապես հյուծված, առողջությունը կորցրած, «ներանց ոգին հոժար է գործելու, բայց մարմինը տկար է»: Ուրեմն, ինչպես հեղինակն է կարակացնում, հանրագուտ աշխատանքով զբաղվող ֆիզիկապես ու հոգեպես առողջ սերունդ դաստիարակելու համար անհրաժեշտ է նյութական ապահով կյանք և մտավոր ու հոգեւոր բաւարար կրթություն: Սակայն թե՛ մեկը, և թե՛ մյուսն այդ տարիներին բացակայում էին հայ իրականությունում:

Նմբագիրն իր առաջնահերթ խնդիրն է համարում ամսագրի էջերում կոնկրետ միջոցներ մշակել դպրոցները սանիտարական ու առողջապահական վատ վիճակից դուրս բերելու համար: Նա նամակներով դիմում է ժամանակի ականավոր մանկավարժների օգնությանը, օգտվում նրանց տպագիր և ձեռագիր աշխատություններից: Այսպես, Երևանի թեմական դպրոցի տեսուչ Սարգիս Բեկնաղարյանի «Առաջնորդ մարմնական, մտավոր և բարոյական կրթության, ուսուցիչների և հասկացող ծնողների համար» անտիպ աշխատության համառոտ տեքստը տպագրված է հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Աշխատասիրողն հասկացել է, որ մտավոր և բարոյական կրթությունը կախումն ունի մարմնի առողջության հետ և աշխատել է շոշափելի դարձնել առողջապահության վերաբեր-

յալ այն կետերը միայն և այն շափով, որքան հարկավոր են հղած իր նպատակին. այդ պատճառով էլ՝ թեև ընտրած նյութերը բացատրված են համառոտ, բայց բոլորովին համապատասխան են գիտությանը, ուստի և կրկնում ենք, որ մեր ընթերցողներն իմաստասիրեն և ոչ լուկ կարդան»¹⁹։ Սարգիս Բեկնազարյանի աշխատությունը, որ տպագրված է «Մեր մարմինը առողջ պահելու ընդհանուր պայմանները, կամ մի համառոտ հայացք մարմնական (ֆիզիկական) կրթության մասին» վերնագրով, բացատրում է գլխավորապես դպրոցական առողջապահության կազմակերպման հարցերը։ Պահանջվում է դպրոցներում ունենալ ուսուցչական և հոգաբարձական խորհրդարան, ընթերցարան, մատենադարան և ամենակարելիորը՝ մարզարան, ուր «կարելի լինի ձմեռվա ընթացքում մարմնամարզական վարժությունները շարունակել»։ Ապա հեղինակը նկատում է, որ անշափ կարևոր է ֆիզիկական դաստիարակության լավագույն ձևով կազմակերպումը մատաղ սերնդի՝ ապագա քաղաքացիների «մտքի առողջության» և «մարմնի առողջության» համար։ Հոգվածում նշված է նաև այն մասին, որ մանուկների համար հրատարակվող դասագրքերը պետք է լինեն դյուրըմբռնելի ոչ միայն բովանդակությամբ, այլ նաև արտաքին ձևավորմամբ։ «Զոր օրինակ, տիպը, նկարը և բոլոր գծերը այնքան պարզ, այնքան պայծառ ու մեծ լինեն, որ առանց դժվարության՝ աչքից մի կանգունաչափ հեռու հղած ժամանակը ճիշտ տեսնվին նրա յուրաքանչյուր մասերը»²⁰։

Մատաղ սերնդի ֆիզիկական դաստիարակության գործում կարևորությունը տրվում է հատկապես մարմնամարզությանը։ Շրեբերի «Տնային բժշկական մարմնամարզություն» գրքի լույս ընծայման առթիվ տպագրված հոդվածում, բարձր գնահատելով մարմնամարզության դերն ու նշանակությունը, լեոն Տիգրանյանը գրում է. «Մարմնամարզությունով առողջացվում են շատ հիվանդություններ և հարկավոր է ամեն մարդի, ով որ կամենում է միշտ զվարթ լինել, կանոնավոր մարսողություն ունենալ, կարողանալ ընդդիմադրել շատ հիվանդություններին»։

Ամսագրում կարևոր տեղ է տրվում աշխատանքային դաստիարակության հարցերին: Գյուղական դպրոցներում, ուր անսարքին միճակում էին դասասենյակները, դույքը, պարտադիր էր համարվում հյուանի աշխատանքի ուսուցումը: Ամսագրի կարծիքով աշակերտներն իմանալով հյուանություն, նախ կվերանորոգեն դպրոցական դույքը, պապ հետագայում, օգտակար կլինեն աշխատանքի վայրում, տանը և այլուր: Մյուս կողմից ֆիզիկական աշխատանքը կամրապընդի նրանց մարմինը: Այդ իսկ պատճառով ամսագրի խմբագրութունը դիմելով ուսուցիչներին, գրում է. «Ուրեմն պատվելի գյուղական ուսուցիչներ, եթե ցանկանում եք ժողովրդի բարօրությունը, որը կայանում է մատաղ սերնդի լավ դաստիարակումը և որը ձեզ է հանձնված, աշխատեցեք ուրեմն թարմ պահել և զարգացնել նոցա ֆիզիկական ուժերը, որպեսզի ձեր ցանած սերմերը արմատ բռնել կարողանան»²¹:

Ֆիզիկական և աշխատանքային դաստիարակության հարցերը հայ մանկավարժների կողմից քննարկվել են և նախորդ տարիներին: Նրանց ստեղծած մանկավարժական ամբողջ սխսեմք, հատկապես խաչատուր Արսլանի հայացքները համակված են արևմտամիտության ու ռուսական մանկավարժության առաջադեմ գաղափարներով: Առաջադեմ մանկավարժության սկզբունքների կիրառումը նկատելի է նաև «Առողջապահական թերթ» ամսագրում: Այստեղ խմբագիրը ելնելով իր ժամանակի պայմաններից ու հանգամանքներից, հետապնդում է մի այլ կարևոր նպատակ ևս: Ազատասիրական գաղափարներով տոգորված խմբագրին չէր կարող շմտահոգել օտար լծի տակ տառապող հարադատ ժողովրդի բախտը: Ուստի, ազգային ազատագրական պայքարի ծավալման տարիներին նրա հեռահար նպատակն էր՝ մատաղ սերնդից պատրաստել ֆիզիկապես կոփված և ազգի ազատագրության գործին նվիրված հայրենասեր քաղաքացիներ:

Նկատելով, որ դպրոցներում ուսումնական ծրագրերի մեջ մտցված չեն առողջապահության վերաբերյալ և ոչ մի գաղաթաց, նա «Ուսումնարանների գլխավոր թերութուններ»²² հոդվածում առաջ է քաշում առողջապահական տարրա-

կան կանոնների ուսուցման անհրաժեշտութեան խնդիրը: խնդրի իրականացման համար նա դիմում է ծնողներին, գրելով. «Հայրեր ու մայրեր, պահանջեցեք դաս տալ ուսումնականներում առողջապահություն, եթե սիրում եք ձեր դավաններին»²³: Իր այդ պահանջը Տիգրանյանը ներկայացնում է 1882 թ. կայացած ուսուցչական ժողովի կարգադրիչ հանձնաժողովին: Լեոն Տիգրանյանն առաջինը գրում և հրատարակում է «Մարդակազմություն» գիրքը, որը տարիներ շարունակ որպես դասագիրք օգտագործվում է հայկական դրայրոցներում:

«Առողջապահական թերթ» ամսագրի կողմից պահպանույադրութեան շին արժանանում նաև մոր և մանկան առողջութեան պահպանման հարցերը: Երևանում, ուր այդ տարիներին մեծ շափերի էին հասնում երեխաների մահացութեան դեպքերը և ձեռք չէին առնվում լուրջ միջոցներ, անշափ կարևոր էր դառնում ծնողների շրջանում բժշկական և հիգիենիկ գիտելիքների տարածման գործի կազմակերպումը: Լեոն Տիգրանյանի «Առողջապահական թերթ» ամսագիրը առաջինն էր, որ մատչելի ձևերով, պարզ ու հասկանալի լեզվով օգտակար խորհուրդներ էր տալիս մայրերին՝ երեխաների առողջութեանը պահպանելու վերաբերյալ: Մոր և մանկան առողջութեան պահպանման հարցերի վերաբերյալ հոգւլածներ են տպագրում Լեոն Տիգրանյանը, Արտեմ Հովհաննիսյանը, Վահան Արծրունին:

Ամսագրի հիմնական նպատակն էր՝ ժողովրդի կենցաղում արմատավորել բժշկական այն միջոցները, որ գործադրվում էին վաղուց արդեն քաղաքակիրթ երկրներում այս կամ այն տարափոխիկ հիվանդութեաններն ու նրանց տարածումը կանխելու համար: Ժողովրդի լայն խավերի, հատկապես գյուղացիութեան մեջ որևէ հիվանդութեան դեմ պատվաստում կատարելիս բժիշկները հաճախ հանդիպում էին դիմադրութեան: Ամսագրի խնդիրն էր՝ կազմակերպել պայքարը նման նախապաշարումների դեմ: Հիվանդութեանների ախտահանման պատճառների, ինչպես նաև զանազան հիվանդութեանների բուժման վերաբերյալ հոգւլածներ են ար-

տատալում նաև ուսական («Մեդիցինսկի վեստնիկ», «Ռուսկի-նարոդնի ուշիտել», «Վեստնիկ կրասնովո կրեստա»), արևմտամիտական («La medecine populaire») և այլ ամսագրերից:

Անցած դարի 80-ական թվականներին Երևանի բնակչության մեծ մասը դեռևս չգիտեր գնահատել բժշկի աշխատանքը: «Ժողովուրդը չգիտեր, թե ինչ կարելի է և ինչ պետք է պահանջել բժշկից: Նա մի կողմից չէր կատարում բժշկի խորհուրդները, մյուս կողմից էլ՝ նրանից պահանջում էր աստվածային զորություն»: Այդ առթիվ ամսագիրը գրում էր. «Ռուսը դասակարգի մարդկանց հետ իրավունքով են բան բռնում, բայց բժշկի վերաբերմամբ մեր հայերը իրավունք չեն ճանաչում»²⁴: Բնակչության լայն խավերի մեջ բժշկի դերը բարձրացնելու նպատակով քննության են առնվում բժշկի և հասարակության միջև եղած փոխհարաբերության հարցերը:

Առողջապահական կանոնների մասսայականացման, բժշկական գիտելիքների տարածման գործում Լ. Տիգրանյանը մեծ դեր է հատկացնում կանանց ու աղջիկներին: Հորդորում է նրանց՝ դիմվորագրվել առողջապահական գործին, որով և մեծ օգուտ բերած կլինեն ազգին ու հասարակությանը: Նրանց խրախուսելու համար նա վկայաբերում է արևմտամիտական կան երկրների կանանց անձնուրաց ու հերոսական արարքների, ինչպես և վաղ անցյալում կուսանաց վանքերում հայ աղջիկների՝ հիվանդների նկատմամբ ցուցաբերած խնամատար վերաբերմունքի մասին վկայող ապացույցներու «Առողջապահական թերթ» ամսագրի էջերում առաջարկվում է Երևանում նույնպես ստեղծել գթասիրտ քույրերի ընկերություն, որի նմանը վաղուց արդեն գործում է քաղաքակիրթ երկրների յուրաքանչյուր գավառում: «Ապահովված օրիորդներ, այրի ու անդամակ կանայք կան մեր հասարակության մեջ, — գրված է ամսագրում, — բայց չկա գթասիրտ քույրերի ընկերություն: Ահա մի լայն ասպարեզ ապահովված կանանց համար, որտեղ կարող են ազգային ու միևնույն ժամանակ մարդասիրական գործունեությամբ զբաղվել»²⁵: Խմբագիրը ոգևորում, խրախուսում է այն կանանց, որոնք աշխատակցում են

ամսագրին: «Տիկին Նունե Մելյանը և օրիորդ Փառանձեմ Մելյանը օգնում են «Առողջապահական թերթին»,— գրում է նա,— խմբագրությունն ներկայացնելով առողջապահական հոգվածների թարգմանություններ, որոնք հետզհետե տպագրվելու են: Ցանկալի է, որ մյուս տիկնայք և օրիորդք նմանապես օգնեին, գցելով իրենց լուսան օգուտ հայ գրականության»²⁶:

Առողջապահական բնագավառի աշխատողներին, հատկապես բժիշկներին օգնած լինելու նպատակով Լևոն Տիգրանյանն իր հանդեսում սիստեմատիկաբար տպագրում էր լույս տեսած բժշկական գրքերի վերաբերյալ համառոտ ծանոթագրություններ: Իսկ իր կազմած «Բժշկական բույսերի բառարանը» որպես հանդեսի հավելված ուղարկում էր այն բաժանորդներին, որոնք մասնագիտությամբ բժիշկներ ու բնագետներ էին:

Ինչպես նկատվեց, ամսագրում տպագրված հոգվածների մեծ մասը պատկանում էր Լևոն Տիգրանյանի գրչին: Մինչդեռ, հրե նոր էր սկսել հրատարակվել ամսագիրը, խմբագիրը մեծ հույսեր էր կապում հայ բժիշկների ու հայ ուսանողների հետ, կարծելով, թե նրանք իրենց հոգվածներով կաջակցեն ամսագրի աշխատանքներին: Սակայն հրկու տարվա ընթացքում բժիշկների ուղարկած թղթակցությունների թիվը հանրագումարի բերելով, խմբագիրը նկատում է, որ նրանք գրել են ընդամենը 15 հոգված (Ա. Հովհաննիսյանը՝ 8, Ա. Բաբայանը՝ 4, Ա. Շահազիզյանցը՝ 1, Ա. Միրիմանյանցը՝ 1): Այս հանգամանքը չի վհատեցնում խմբագրին: Նա շարունակում է խիզախորեն առաջ տանել իր ձեռնարկած գործը: Նրա գործի հաջողությանը նպաստում է նաև այն, որ նա կարողանում է ամսագրի գոյությունը պահպանել առանց պարտքի, մի բան, որ շատ քիչ հրատարակիչ-խմբագիրների է հաջողվում այդ տարիներին հայ իրականությունում: Ամսագիրը նույնիսկ դրամական եկամուտ է ունենում (առաջին տարում՝ 17 ռուբլի, երկրորդ տարում՝ 48 ռուբլի, ընդամենը՝ 65 ռուբլի):

«Առողջապահական թերթ» ամսագիրը մեծ տարածում է գտնում բնակչության մեջ: Ընթերցողներն անհամբեր սպա-

սում էին ամսագրի յուրաքանչյուր համարին: Այդ մասին են վկայում խմբագրությունն ուղարկված հետևյալ նամակում գրված խոսքերը. «Այն օրից, երբ սկսվել է հրատարակվել «Առողջապահական թերթ» միամսյա հանդեսը, ամեն մի կարգացող ու լսող մարդը սկսել է ճանաչել կյանքի ապրելու կանոնները-հետևում է առողջապահական կետերին ու միջոցներին: Նահապետական կոշտ ու կոպիտ-անտաշ ապրելու ձևը կարծես նա օրեցօր մոռանում է: Նոր հարսը դահլճ սկեսորի ահից վարագույրի տակ նստած կարդում է և տալերին բացատրում: Նոր օրիորդը իրեն աղատամիտ համարելով, տան մեջ համարձակ կարդալով, առողջապահական խորհուրդներ է տալիս ծնողներին ու մյուսներին, պառաւտատի ու պապի փնթփնթոցը բանի տեղ չի դնում:

Մինչև հիմա շատերը չէին հասկանում այն կյանքի վերաբերությունը, ինչ որ այժմ հասկանում են քրքրելով «Առողջապահական թերթը», ծծում են նրա հյութը»²⁷:

Երևան քաղաքի ու նրա բնակչության սանիտարահիգիենիկ պայմանների բարելավման, առողջապահական վիճակի ապահովման գործում այնքան կարևոր նշանակություն ունեցող ամսագրին չի վիճակվում երկար շարունակել իր գոյությունը: 1885 թ. հունվարի 18-ին Երևանի ոստիկանական վարչությունը հրաման է արձակում Լևոն Տիգրանյանին աքսորելու մասին՝ «Հայաստեր-ազգասեր» խմբի աշխատանքներին մասնակցելու համար: Ինքնաբերաբար դադարում է ամսագրի հրատարակությունը: Ամսագրի վերջին համարը լույս է տեսնում 1884 թ. դեկտեմբերին:

«Արտաքինից ամսագիրը «անշառ» բժշկագիտական էր,— գրում է Թ. Հակոբյանը,— բայց ըստ էության «Պսակ» թերթի նման «Առողջապահական թերթն» էլ յուրօրինակ ձևով մերկացնում էր ցարական ինքնակալության նեխված կարգերը»²⁸:

Ինչպես նկատվեց, «Առողջապահական թերթ» ամսագրի նպատակը սոսկ բժշկական գիտելիքների տարածումը չէր: Այնտեղ առողջապահական հարցերը քննարկվում էին բնակչության առօրյա հուզող հարցերի հետ միասին: Ուստի, ամ-

սագրի ուսումնասիրութիւնը կարեւորութիւն է ներկայացնում ինչպես բժշկութեան պատմութեան, այնպես էլ հայ հասարակական մտքի հետ կապված խնդիրները լուսաբանելու տեսակետից:

«Առողջապահական թերթ» ամսագրի խմբագրի՝ Լեոն Տիգրանյանի կյանքի և գործունեութեան մասին հավաստի տեղեկութիւններ կան նրա իսկ ձեռքով գրված «Իմ հիշատակարանը» ձեռագիր աշխատութիւնում²⁹, ինչպես նաև ՀՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի ֆոնդերում, մամուլի էջերում ու անցյալի գործիչների հիշողութիւններում (ձեռագիր):

Լեոն Տիգրանյանը ժամանակի սակավաթիվ այն մտավորականներից էր, որ իր կյանքի մեծ մասը անց էր կացրել Երևան քաղաքում, հարազատ ժողովրդին նվիրաբերելով իր գիտելիքները, հասարակական-կազմակերպչական շնորհքը ու կարողութիւնները:

Լեոն Տիգրանյանը ծնվել է 1842 թ. դեկտեմբերի 10-ին, Երևանում³⁰, նրա պապը՝ Տեր-Հովհաննեսը եղել է ջուղայեցի: Հայրը՝ Հակոբջանը 1827 թ. ռուսական զորքերի հետ մասնակցել է գեներալ Պասկևիչի հրամանատարութեամբ Երևանը պարսիկներից ազատագրելու համար մղված մարտերին: Նա մահացել է 1852 թ., երբ Լեոնը եղել է ընդամենը տաս տարեկան: Մայրը՝ Կատարինեն լինելով ժամանակի կրթված կանանցից, իր վրա է վերցնում որդու խնամքի և դաստիարակութեան գործը: Գրաճանաչութիւնը սովորելով մորից, պատանի Լեոնը ընդունվում է Երևանի նահանգական դպրոցը: Սակայն այստեղ չհանդուրժելով աշակերտների նկատմամբ ուսուցիչների անհոգի և անիրավացի վերաբերմունքը (ծեծ, ծաղր և այլն), թողնում է դպրոցը: Մայրը նրան տեղափոխում է Թիֆլիս, ուր նա բնակվում է հորեղբոր՝ բժիշկ Հարութիւն Հովհաննիսյանի տանը: Այստեղ Լեոնը մնում է վեց տարի, մինչև 1859 թ.: Մոտ երեք ամիս նախ սովորում է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, վեց ամիս՝ գիմնազիայում: Այնուհետև մեկուկես տարի սովորում է Գաբրիել Խատիսյանի պանսիոնում: Այստեղ էլ նա քաղաքաբ

գիտելիքներ չի կարողանում ձեռք բերել: «Կար մի գիրք,—
գրում է նա,— «Դրուզ դետեյ», ձեռքս էի առնում, ոչինչ չէի
հասկանում և վերջապես դեն էի ձգում, սովորելու ձևը լավ
չէին սովորեցրել, բառարանի մասին հասկացողություն չու-
նեիր»³¹:

1858 թ. Պետերբուրգից Թիֆլիս է գալիս Լևոնի բեռին՝
մեծահարուստ Մկրտիչ Սանասարյանը: Նա իր նյութական
միջոցներով ուսանողներ էր պահում Պետերբուրգում, Մոսկ-
վայում, Դորպատում, դպրոցներ ուներ Վանում, էրզրու-
մում: Նա բարեկամական սերտ կապերի մեջ էր գտնվում
հայ մտավորականության և բարձրաստիճան հասարակու-
թյան հետ: Առանձնապես մտերիմ էր Կարապետ Եղյանի
հետ: Սանասարյանը Լևոնին իր հետ տանում է Պետերբուրգ
և ընդունել տալիս Կարապետ Եղյանի պանսիոնը: Այստեղ
Լևոնը դրադվում է ընթերցանությամբ, սովորում լեզուներ:
Եղյանի հանձնարարությամբ նա դրադվում է նաև թարգմա-
նությամբ: Եղյանից ստացած իր տպավորության մասին
Լևոն Տիգրանյանը գրում է. «Եղյանը շատ վարպետ մարդ
էր կրթության գործում: Նա ինձ հետ վարվում էր մեղմ, ըն-
կերաբար, որպես սիրող մեծ վարպետ, ամեն օր էլեկտրիչ-
կայով գնում էինք զրոսանքի, և այդ միջոցին ինձ ամեն
բան ցույց էր տալիս, բացատրում էր (սովորապես ձևով),
աշխատում էր հարուցանել իմ մեջ հետաքրքրություն գի-
տության վերաբերմամբ և սովորեցնել աշխատասիրու-
թյուն»³²:

Լևոն Տիգրանյանի հետ Եղյանի պանսիոնում սովորում
էին նաև Լևոնի հորեղբոր՝ Հարություն Հովհաննիսյանի որ-
դին՝ Արգարը (Թիֆլիսից), եղբայրներ Մերուժան և Արշակ
Խալաթյանները (Մոսկվայից), Մկրտիչ և Կարապետ Էդիլ-
խանյանները (Աստրախանից), Միքայել Բուրչալյանը (Մոզ-
դոկից) և ուրիշներ: Պանսիոնը ուներ երկու վերակացու,
նրանցից բացի աշակերտներին հսկում էին Եղյանի մայրը,
քույրը, եղբայրը: Եղյանը դասավանդում էր պատմություն
և աշխարհագրություն: Պահպանողական հայացքների՝ ռե-

Եղանք աշխատում էր իր սաներին հեռու պահել հեղա-
 փոխական գաղափարների ազդեցութունից, գաղափարներ,
 որ այդ տարիներին արդեն տարածում էին գտել երիտա-
 սարդության մեջ: Պանսիոնում տիրող խիստ ռեժիմի դեմ
 առաջինը ըմբոստանում է Լևոն Տիգրանյանը: Նա 1863 թ.
 հրաժեշտ է տալիս պանսիոնին և Դորպատի գիմնազիայի
 լատիներեն լեզվի դասախոս Ֆրենկելին հասցեագրված
 Ստեփանոս Նազարյանի նամակով մեկնում Դորպատ: Այս-
 տեղ ընդամենը երկու շաբաթ մնալուց հետո, Սանասարյա-
 նի պահանջով վերադառնում է Պետերբուրգ: Ապա 1864 թ.
 նորից մեկնում է Դորպատ: Այստեղ կարճ ժամանակում
 նա սովորում է գերմաներեն և բնագրով կարդում դասական-
 ներին: Մեկուկես տարի հետո Լևոնը հաջողությամբ քննու-
 թյուններ է հանձնում և ընդունվում Դորպատի համալսա-
 րանի բնագիտական ֆակուլտետը: Լևոն Տիգրանյանը լինե-
 լով հետաքրքրասեր ու անհանգիստ բնավորության տեր
 երիտասարդ, չի սահմանափակվում միայն համալսարանա-
 կան նեղ կյանքով: Նա ժամանակի առաջագիմ գործիչների
 հետ ծանոթանալու նպատակով ընդգրկվում է Դորպատում
 գործող «Էսլանդացվոց կորպորացիա» կոչվող ուսանողա-
 կան ընկերության մեջ: Կորպորացիան ուներ իր առանձին
 օրենքներն ու կանոնները: Կորպորացիայի յուրաքանչյուր
 անդամից պահանջվում էր՝ չկատարել անազնիվ քայլ, ամեն
 դեպքում և ամեն տեղ, հասարակական վայրում, թե տանը
 հարգել մեծին, լինել ասպետ հատկապես կանանց շրջա-
 պատում: Կնոջ հանդեպ ցուցաբերած անքաղաքավարի վե-
 րաբերմունքի, վիրավորական արարքի դեպքում ուսանողը
 հեռացվում էր կորպորացիայից: Հեռացվածը իրավունք
 չուներ մնալու նույն վայրում և ուսումը կարող էր շարունա-
 կել այլ քաղաքում: Կորպորացիան նման ուսանողին դա-
 տում էր և հարցը լսում ուսանողական դատարանում: Հե-
 ռացվածին ոչ մի ընտանիք չէր ընդունում, նրա հետ ոչ մի
 օրիորդ չէր ամուսնանում: Բարոյական բարձր կարգապահ-
 ւոթյան, ինչպես և կենցաղում ու ընկերական շրջապա-

տում կարգ ու կանոնի պահպանումը պարտադիր էր համարվում յուրաքանչյուր անդամի համար: Լեոն Տիգրանյանի բարոյական կերպարը ձևավորվում է հենց այդ տարիներին սկսած:

1875 թ. բժշկի դիպվում ստացած Լեոն Տիգրանյանը հրաժեշտ է տալիս Դորպատին և վերադառնում հայրենիք: Հետագայում որպես երախտագիտության տուրք նա հոգևածաշար է դրում Դորպատի համալսարանի ու նրա հայ ուսանողների մասին և տպագրում «Լումա» ամսագրում³³: Այդ հոգևածաշարը պարունակում է ուշագրավ տեղեկություններ Դորպատի համալսարանում 1830—1892 թթ. սովորած գրեթե բոլոր հայ երիտասարդների (Խ. Աբովյան, Ատ. Նազարյան, Խ. Ավագյանց, Գ. Աթիմյան, Գ. Խատիսյան, Գ. Աղափիրյան, Հ. Փափազյան, Գ. Միրիմանյան, Պ. Սիմոնյան, Բ. Պատկանյան, Ռ. Պատկանյան, Գ. Բարխուդարյան, Մ. Փրիտոնյան, Հ. Տեր-Միքայելյան, Գ. Դոդոխյան, Ա. Ռոտինյան, Վ. Ասկարյան, Փ. Նազարբեկյան, Մ. Ամատունի և ուրիշներ) կյանքի և գործունեության մասին:

Դորպատից վերադառնալուց հետո Լեոն Տիգրանյանը աշխատանքի է անցնում Պետերբուրգի քաղաքային ոստիկանատանը որպես բժշկական շինովնիկ: 1878 թ. ուսաթուրական պատերազմի ժամանակ նա Պետերբուրգից մեկնում է էրզրում և որպես զինվորական բժիշկ մասնակցում պատերազմին: Իր հոգատար վերաբերմունքով և կազմակերպչական շնորհքով մեծ համբավ է ձեռք բերում և գրավում առաջին սակրավոր գումարտակի հրամանատար իշխան Քումանուլի ուշադրությունը: Վերջինի հրամանով Տիգրանյանը դառնում է սակրավոր գումարտակի բժիշկը:

1879 թ. հունիսին Տիգրանյանը թողնում է զինվորական ծառայությունը և հաստատվում Երևանում, ստանձնելով քաղաքային բժշկի պաշտոնը: Երևանը անհրապույր էր ինչպես արտաքին տեսքով, այնպես էլ ներքին կյանքով: Երեվանից ստացած առաջին տպավորության մասին նա գրում է. «Երբ եկա Երևան կրթված հայ մարդկանց թիվը շատ

փոքր էր, դրանք էլ միացել էին վաճառականների հետ և ընդունել էին նրանց վարքն ու բարքը: Նրանք կարտ էին խաղում, բաղերում քեֆ էին անում, ռամկական սրամտություններ էին անում ու հանաքներ, այն էլ զգվելի հանաքներ»³⁴, Գեղարվեստական գրքեր սակավ էին լույս տեսնում Երևանում: Բժիշկ Տիգրանյանն առաջինն իր առանձնասենյակում բացում է գրադարան-ընթերցարան: Նա անվճար գրքեր է բաժանում բնակչությանը: Այդ հիանալի նախաձեռնությունը նորություն էր Երևանի բնակչության համար: Տիգրանյանի գրադարան-ընթերցարանը դրվատանքի է արժանանում ժամանակի մամուլի և մտավորականության կողմից: Ռաֆայել Պատկանյանը, որ այդ ժամանակ գրտնրվում էր Երևանում, այցելում է Տիգրանյանին և հիանում նրա գրադարանով: Իր ստացած տպավորությունների մասին նա գրում է. «Ընթերցողների թիվը այնքան մեծ է, որ մեծաթանություն չէ, երբ ասում են, որ պ. Տիգրանյանցի գրադարանը հասարակական մանկական գրադարանի դեր է կատարում»³⁵: Ռ. Պատկանյանը բարձր է գնահատում նրան նաև որպես բժշկի, գրելով. «Գերմարդկային համբերությունով հարցնում ու ականջ էր դնում հիվանդների ցավերու մանրամասնությունը, երկարորեն խրատներ էր տալիս, թե ինչպես պետք է դարմանվի ցավը, խոցը, վերքը, պալարը և այլն: ...Նորա համար անտարբեր էր՝ առջևի մարդը հայ է, ռուս է, թուրք է, պարսիկ է, սիրուն կին է — նա ամենին քաղաքավարությամբ, ծանրադեմ, առանց գոռոզության հուսադրում և բժշկում էր: Զարմացած մնացի: Շատ բժիշկներ տեսել էի, բայց նրա նման յուր արվեստին սիրահար, յուր գիտությունը կույր հավատող, բժշկական գիտության պարզամիտ ամբոխի աչքումը կշիռ տվող (ուրեմն և հիվանդի սրտումըն հավատ ներշնչող) բժիշկ գրեթե տեսած չէի»³⁶:

Երկու տարվա ընթացքում նա կարողանում է իր շուրջ համախմբել քաղաքի մտավորականներ Ռուբեն Զալալյանի, Սիմեոն Աֆանասյանի, Հայկ Մատակյանի, Օհանես Տեր-

Չաքարյանի, Վասիլ Եղիազարյանի, բժիշկ Անանեի և մյուս-
ների ուշադրութիւնը: Մտավոր կյանքի որոշ աշխուժացում
է ապրում Երևանը: «Մենք մեր հասարակական գործերը
աշխատեալ տարանք,— գրում է Լ. Տիգրանյանը,— որ Թիֆլի-
սի ինտելիգենցիան մեծ մասամբ հարցերի մասին խոսում
և ուսում էր. «Իսկ Երևանցիք ինչպես են գործում»³⁷:

Լեոն Տիգրանյանն առաջինը Երևանում լույս է բնծա-
յում բժշկական մասնագիտական գրքեր: Նրա կազմած
«Անատոմիական բառարանը» հրատարակվում է 1879 թ.,
«Մարդակազմութիւն հայոց ուսումնարանների համար»
դասագիրքը՝ 1881 թ., «Բառարան բժշկական բույսերի (լա-
տիներենից հայերեն և ռուսերեն)»՝ 1883 թ.: Լեոն Տիգրան-
յանի հրատարակած գրքերի մասին ժամանակին գրվա-
տանքի խոսքեր են ասվել մամուլի էջերում: Այսպես, «Մշա-
կը» գրել է. «Մարդակազմութիւն հայոց ուսումնարանների
համար» դասագիրքը մեր կարծիքով լիակատար է, նաև
նկարագրված է նրա մեջ ամենահասկանալի կերպով մարմը-
նի մի քանի հարկավոր գործարանների միկրոսկոպիական
կազմվածքը»³⁸:

1881 թ. Լեոն Տիգրանյանը կարճ ժամանակով կառա-
վարութիւն հանձնարարութեամբ մեկնում է Պարսկաստան՝
ժանտախտի համաճարակի դեմ պայքար կազմակերպելու
համար: Այստեղ գործն ավարտելուց հետո, նա առանց պաշ-
տոնական օրդանների թույլտվութեան, ինչպես ինքն է
գրում, «ինքնազուխ», Ուրմիա լճի հյուսիսային ափերով
ճանապարհով է դեպի Վան: Այստեղ մեկ ամիս մնալուց
հետո Բայազետով և Իգդիրի վրայով վերադառնում է Երե-
վան: Հասկանալի է այս ճանապարհորդութեան նպատակը,
որի մասին նա բացահայտորեն չի նշում: Տիգրանյանը տե-
սակցում է հյուպատոս Կ. Կամսարականին, երկար զրույց
ունենում խրիմյան Հայրիկի հետ: Իր այդ ուղևորութիւնից
ստացած տպավորութիւնների մասին նա առանձին հոգւա-
ծով հանդես է գալիս «Մշակ» թերթում: Հոգւածաշարը, որ
տպագրված է «Ճանապարհորդական տպավորութիւններ

(տեսական մաս) աշխատութիւնը⁵⁰ և այլ գործեր: Առանձին ուշադրության արժանի են նաև նրա հրապարակախոսական հոդվածները՝ տպագրված «Մշակում», «Պսակում», «Լումա-լում» և այլ պարբերականներում:

Լևոն Տիգրանյանը ժամանակի այն կուլտուրատրեզեր-ներից էր, որն իր կյանքը նվիրաբերեց հարադատ ժողովրդի առողջության պահպանման և հայրենի երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացման գործին:

Լևոն Տիգրանյանը մահացավ 1906 թ., ապագա սերունդներին թողնելով իր կյանքի ու գործունեության հարուստ և օգտակար փորձը, որն արժանի է գիտական ուսումնասիրության:

«ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ» (1883—1885) ԵՎ
 «ԷՐԻՎԱՆՍԿԻԵ ՕԲՅԱՎԵՆԻՅԱ» (1900—1917)
 ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

Անցած դարավերջին «Պսակ» և «Առողջապահական թերթ» պարբերականների հետ միաժամանակ Երևանում 1883 թ. լույս է տեսնում նաև «Երևանի հայտարարություններ» կիսաերգիծական երկշաբաթաթերթը՝ էմին Տեր-Գրիգորյանի խմբագրությամբ: Թերթի նպատակն է եղել ընթերցանության սեր առաջ բերել քաղաքի ազգաբնակչության ճնշող մեծամասնության մեջ: «Թերթիս նպատակը չէ եղել, — գրում է խմբագիրը, — նոր նոր մտքեր արժարժել, նոր ծրագրեր ու պրոգրամներ կազմել, այս կամ այն մասին նոր հարցեր դարձնել մերայինների մեջ-ոչ դոցա համար ունենալ ավելի ընդարձակ և իմաստալից պարբերական հրատարակություններ. այլ գլխավորապես նորա նպատակն է եղել ընթերցասիրություն մտցնել մեր հասարակ դասակարգի մեջ, այն դասակարգի մեջ, կրկնում ենք, որի ամեն մի անդամը հազիվ թե, իր երախտայության ժամանակ Սաղմոսը ավարտելուց հետո մի որևէ գիրք կամ հրատարակություն կարդացած լիներ»¹:

«Երևանի հայտարարություններ» թերթը բաղկացած էր երկու էջից: Հրատարակվում էր շաբաթը երեք անգամ: Այնտեղ հիմնականում տպագրվում էին կենցաղային թեմաների շուրջ գրված գրույցներ, ծիծաղաշարժ պատմություններ, Հոգվածների մեծ մասը պատկանում էր խմբագրի

գրչին: Նա հանդես էր գալիս «Գող», «Բոյաճի», «Դամբաշ», «Նաղարաշի» և այլ ծածկանուններով: Փոքրածավալ զրույցների, պատկերների միջոցով թերթը փորձում էր վեր հանել Երևանի կյանքում տեղ գտած արատավոր երևույթները, քննադատության ենթարկել քաղաքի ղեկավար կազմակերպությունների թույլ տված սխալները, տիրապետող դասակարգի ներկայացուցիչների կամայականությունները, նրանց արգահատելի արարքները:

«Երևանի հայտարարություններ» թերթի գլխագիրը

Էմին Տեր-Գրիգորյանի թերթը լույս էր տեսնում հետևյալ ծրագրով. 1 Քաղաքային և նահանգային նորություններ: 2 Անեկդոտներ, հարցեր ու ծիծաղաշարժ զրույցներ: 3 Առևտրական լուրեր, տեղական շուկան: 4 Հայտարարություններ՝ երեք լեզուներով (հայերեն, ռուսերեն, թուրքերեն):

Թերթում տպագրված փոքրածավալ պատկերներն արտաքուստ կարծես շոշափում էին ոչ էական հարցեր: Սակայն խոր ընթերցողը, երբ ըմբռնում էր դրանց իմաստն ու նշանակությունը, նկատում էր, որ թերթը նպատակ է ունեցել ծաղր ու ծանակի ենթարկել կաշառակեր դատավորներին:

րին, ազետ հոգևորականներին: Այսպես, պատկերներից մեկում հարց ու պատասխանի միջոցով մերկացվում է դատավորի կաշառակերությունը: Անազնիվ ճանապարհով հարստացած մեկը դատի ժամանակ պատասխանում է. «Ոյ, ոչ պ. դատավոր, ես այնպես վատագործ չեմ, ստահակ չեմ, ինչպես պ. պրոկուրորը...»²: Կամ մեկ այլ զրույցում ասված է. «Պ. Մ-ի բակից գողացան պարանի վրա եղած սպիտակեղենը: Պոլիցիան հաշողացրեց չրոնել մեղավորներին»³:

«Երևանի հայտարարություններ» թերթում ծաղրվել են ձևապաշտ քաղքենի կանայք, նրանց օտարամոլությունը, ձևապաշտությունը: Այդ առթիվ խմբագիրը գրել է. «Երանի թե մեր հայերի մեջ այնքան սեր ու միաբանություն լիներ, որքան սեր ու միաբանություն կա մողայի ու կանանց հասարակության մեջ»⁴:

Մանր-մունր կենցաղային թեմաներով գրված հոդվածներից դատ, թերթը տպագրում է նաև ժամանակի կյանքում տիրող հասարակական տգեղ երևույթները մերկացնող փոքրածավալ նյութեր: Դրանցից մեկում գրված է. «Մեղքը մեռած է: Արդարությունը այրված: Ազնվությունը դուրս եկած աշխարհից: Անկեղծությունը թաքնված է: Առաքինությունը աշխարհն աշխարհ մտրանում է: Բարերարությունը զրված է բանտում: Ըշմարտությունը արդարության փլատակների տակ է թաղված: Վաճառականների հավատընծայությունը բանկրոտացել է: Խիղճը խելքից դուրս է եկել»⁵ և այլն:

Թերթի լույս ընծայման երկրորդ տարվա հունիս ամսից խմբագրությունը քննադատական հոդվածները ղեկեղում է «Բամբասանք» խորագրի տակ: Նյութերը ստորագրված են «Ներկարար» կեղծանունով: «Բամբասանք» բաժինը ժողունայինատական հնարանք էր, որ հմտորեն օգտագործվել էր խմբագրի կողմից կյանքի արատավոր երևույթները բամբասանքի ձևով ներկայացնելու համար, քանի որ, ինչպես խմբագիրն էր գրում, բամբասողը որքան էլ ցածր, անլսելի

ձայնով է խոսում, բայց ականջ չի մնում, որ նրան չսի, նրա ամեն մի խոսքը կայծակից էլ արագ է թռչում, խոլերայից էլ շուտ է տարածվում⁶։ «Բամբասանք» բաժնում տպագրված նյութերի հետապնդած նպատակների մասին գրված է. «Բամբասանքը» ինչպես մի փոքրիկ քար, ձգում ենք անշարժ լճի մեջ և մենք մեր նպատակին հասած պիտի լինենք, եթե կարողացավ նա հոտած ջրի անշարժությունը քիչ վրդովիլ»⁷։ Այս բաժնում ծաղր ու ծանակի են ենթարկվել Երևանի նահանգի բնակչության մեջ պահպանվող վատ քարքերը, հետամնացությունն ու տգիտությունը։ Այսպես, «Հային կինը կարծում է գիր անելով, իրա հիվանդը կառողջանա, կամ մարդը իրան կսիրի»։ Կամ «Հայ պառավը կարծում է, որ բժիշկը առողջին հիվանդացնում, հիվանդին սպանում է» և այլն։ «Բամբասանքում» շոշափվել են նաև սոցիալական թեմաներ։ Այսպես, «Հայ վաճառականը կարծում է, որ աշխարհս միշտ դմակ է և ինքը դանակ»։ Մի շարք նյութեր էլ հետապնդել են դաստիարակչական նպատակներ։ Այսպես, «Դավիթ Անհաղթին հարցրեցին մի օր, թե ինչպե՞ս է նա իմաստությունը ձեռք բերել. նա պատասխանել է. ես երբեք չեմ ամաչել հարցնել այն, ինչ որ չեմ իմացել»։

«Երևանի հայտարարություններ» թերթը միաժամանակ իր վերաբերմունքն է արտահայտել ժամանակի մամուլի օրգանների նկատմամբ, համարձակ արտահայտել իր կարծիքը այս կամ այն պարբերականի մասին։ Կարևորն այն է, որ թերթը ճիշտ է բնորոշում յուրաքանչյուր օրգանի ուղղությունն ու դավանած հայացքները։ «Մեղու Հայաստանի» թերթի մասին գրում է. «...Հների սերը, նորերի ատելությունը շահեց, 1000 բաժանորդների ձայներ լսեց, հոտն առավ ու ինքը երեք շտեմավ, ալդախսով այսօր 28 տարին մտավ և խոստովանեց, որ կարծեմ 250 բաժանորդից ավելի չունի, բայց էլի գլուխը քաբշ գնում է, ու իր հին զուռնան մեր ականջին փչում, նույնահանգ և շատ անգամ նույնավանկ ֆելիետոններով ու երկդիմի խոսքերով իր գաղափարն առաջ տանում...»⁸։

Այն հանգամանքը, որ բուրժուական հասարակարգում մարդիկ հոգեպես սնանկանում են, որ ամեն ինչում իշխողը փողն է, միանգամայն իրավացիորեն քննադատվում է թերթում: «...հիմի ի՞նչ պատ, ի՞նչ բարեկենդան, մարդիկ նյութական որդիներ են դարձել, միանգամայն անտարբեր են դեպի ամեն ինչ և միայն փող և փող են պտուռում»:

1884 թ. քաղաքային վարչությունը պատրաստվում էր նոր քաղաքապետի և իրավասունների ընտրություններին: Նույն թվականի հունիսին Երևանի քաղաքային խորհրդարանում քաղաքապետի է ընտրվում Վասիլ Գեղամյանցը: Ընտրությունների արդյունքների մասին մանրամասն տեղեկություններ են տպագրվում թերթում: Թերթի միջոցով օգնություն է ցույց տրվում քաղաքային վարչությանը այս կամ այն հարցը լուծելու գործում: Քաղաքային խորհրդարանում որոշում է կայացվում Երևանում երթևեկների հիվանդանոց բացելու մասին: Թերթը դիմելով հայ վաճառականներին, հորդորում է նրանց՝ մասնակցել հիվանդանոցի կազմակերպման աշխատանքներին իրենց նվիրատվություններով:

«Երևանի հայտարարություններ» թերթում պաշտպանվում են և խրախուսվում հասարակական կյանքում տեղ գտած նոր երևույթները: Այսպես, թերթը ողջունում է Երևանում հայ կանանց նորաստեղծ ընկերության երևան գալը: Ընկերության աշխատանքների մասին թերթում հաճախ հանդես էր գալիս կանանց բարեգործական ընկերության նախագահ Սրբուհի Խուդաբաշյանը: Նա բարձր էր գնահատում կնոջ դերն ու նշանակությունը հասարակական կյանքում: «Իգական սեռը,— գրում է նա,— թողած նահապետական ամոթխածությունը, արհամարհած տգետների վայրախոսությունը, խմբված մի տեղ, ժողով է կազմակերպում ու խորհում իր աղքի աղքիկ զավակների կրթության ու ապագայում պիտանացու մայրեր պատրաստելու վերա»¹⁰: Հոգվածում նշված է նաև այն մասին, որ ընկերությունը որոշ դժվարությունների է հանդիպում դրամական միջոցներ ժողովելու հարցում, հաճախ «արհամարհական նկատողություններ է ստանում» հասարակության կողմից: Ուստի թերթը դիմում է Երևանի

բնակչությանը, խնդրելով «պահպանել այս օգտավետ հիմնարկությունը և շթողնել, որ մատաղ հասակի մեջ մեռնի»։ Ապա պահանջվում է քաղաքացիներից «հաճախել ընկերության ժողովներին, ծանոթանալ նրա ելից ու մտից հաշիվներին, վճարել տարեկան 5-ական ռուբլի տուրք»։

«Երևանի հայտարարություններ» թերթի էջերում լուրեր են տպագրվում թատերական մի շարք ներկայացումների մասին (Մուրացանի «Ռուզան» և այլն)։ Այսպես, բարձր գնահատելով Սաֆրազյանի շրջիկ թատերախմբի դերասանուհի Ալմանի խաղը «Լյուսի-Դիդի» պիեսում, թերթը գրում է. «Տիկին Ալման իր դերում (Լյուսի) գերազանցեց նրա խաղը շատ բնական էր. պարզ երևում էր, որ նա իր խաղը չէր նմանեցնում այս ինչ, կամ այն ինչ հայտնի դերասանուհու, այլ սեփական մտքի արտահայտություն էր»¹¹։ Օգտագործելով առիթը, թերթը նախատինքի խոսք է ասում Երևանի մտավորականության այն ներկայացուցիչների հասցեին, որոնք չէին հաճախում թատրոն։ Այնուհետև թերթը անդրադառնում է ներկայացումների ժամանակ դահլիճում եղած կարգապահության, բեմի լուսավորության և կազմակերպչական այլ հարցերի քննարկմանը, հարցեր, որոնցով, ըստ թերթի, պետք է դրադվիր նաև յուրաքանչյուր քաղաքացի։

Թերթի խմբագիր էմիլ Տեր-Գրիգորյանին պակաս չէր հետաքրքրում նաև մամուլի և հրապարակախոսության հանդեպ մտավորականության ունեցած անտարբեր վերաբերմունքը։ Այսպես, 1884 թ., երբ վտանգի տակ է դրվում «Մշակ» թերթի գոյության հարցը և Գր. Արծրունին մտադրվում է փակել այն, «Երևանի հայտարարություններ» թերթը դիմելով հայ մտավորականությանը, գրում է. «Նրանք, որոնք այդ ծանր պայմաններում աններելի էին համարում «Մշակի» խմբագրի լուրթյունը, այսօր, երբ խնդրի լուծումն իրենց է թողնված՝ ինչո՞ւ այժմ խորին լուրթյուն են պահպանում, ինչո՞ւ ձայն չեն հանում»¹²։ Հաջորդ համարում հիմնավորվում է «Մշակի» գոյության անհրաժեշտությունը։ «Մշակը» համարվում է նոր, թարմ օրգան, որը «շատերին համակրելի և օգտակար է»։

Միաժամանակ նշվում է, որ «օգտակարը կապանքից դուրս բերելու և առաջ դիմել կարողանալու համար անհերքելի է դանազան ուղղութիւնների գոյութիւնն փաստը»։ «Խնդիրը,— գրված է այնտեղ,— իր նախնական մթութիւնից դուրս գալ և աներկյուղ և վստահ միայն այն ժամանակն է սկսում առաջ շարժվել, երբ նա ենթակա է եղել դանազան հայացքների, խորհուրդների, կարծիքների, քննութիւնների և հերքումների»¹³։ «Մշակը» «Հլուսիսափայլից» հետո համարվում է այն երկրորդ օրգանը հայ իրականութիւնում, որ «առանց երկըն- չելու, ճակատ առ ճակատ կռվել է տգիտութիւնն դեմ, չի քաշ- վել ասելու ճշմարտութիւնը, չի խնայել հօգուտ հայ հասա- րակութիւնն նորա գործիչների վնասակարութիւնը մտա- կել»¹⁴։ Գր. Արծրունու մասին թերթը գրում է. «նազարյա- նից հետո հասարակական շահերի գլուխ կանգնած ղեկա- վարներից ոչ մէկը չի ունեցել այն կտրուկ լեզուն, վառ եռան- դը, խոսքի ուժը, ժողովրդականի շափ դշուրը մբռնելի ոճը, խակական խմբագրին վայել մտավոր պատրաստութիւնը, որպիսին ունեցել է «Մշակի» խմբագիրը՝ պ. Գր. Արծրու- նին»¹⁵։ Ժամանակին այս խոսքերը հնչել են անշահախնդիր, անկողմնապահ դիրքերից, գուցե մի փոքր էլ շափազանցված, բայց այդ էլ ի հեճուկս այն շարալեզու հակառակորդների, որոնցով շրջապատված է եղել Արծրունին։

Հայ հասարակական խավերի, հատկապես մտավորա- կանութիւնն անտարբեր վերաբերմունքի արդյունք է համար- վում «Վարժարան» ամսագրի փակումը։ «Ի՞նչ կնշանակի,— գրում է թերթը,— «Վարժարանի» պես ամսագիր ունենա ուսուցիչ բաժանորդներ—50, իսկ մնացեալ դասակարգերից 115»¹⁶։ Եվ մեջ է բերվում Ռ. Պատկանյանի հետևյալ քառա- տողը.

Ախ, ինչպես կուզեմ, որ հայի երկիրն
ձեմարան, դպրոց, գրատուն ունենար,
Ունենար թատրոն և շատ լրագիր...
Լոկ նա ինձ փողի անուը չի տար!¹⁷

«Երևանի հայտարարութիւններ» թերթը անդրադարձել է նաև հայոց դպրոցների փակման հարցին։ 1885 թ. մարտի

17-ի համարում ցարական իշխանության կարգադրությամբ հայոց դպրոցների փակման վերաբերյալ տպագրված հոդվածում նշված է այն մասին, որ Երևանի նահանգապետը հրավիրել է հատուկ խորհրդակցություն՝ հայոց ուսումնարանները փակումից փրկելու համար որևէ միջոց մշակելու նպատակով: Խորհրդակցությունում առաջարկվել է հոգևոր և ծխական դպրոցները ժողովրդական ուսումնարանների վերածելու և շարունակ դրանց գոյությունը պահպանելու հարցը: Սակայն մասնակիցները համաձայնության չեն եկել, համոզված լինելով, որ քաղաքի հայերը չեն կարող տարեկան մոտ 10000 ռուբլի հատկացնել այդ ուսումնարանների պահպանման համար: Նույն համարում տպագրվել է հաղորդում այն մասին, որ Երևան քաղաքի բոլոր հայոց դպրոցները, բացառությամբ մի քանիսի, փակված են:

Հայկական դպրոցների փակմանը հետևեցին ազգային մշակույթի գործիչների հալածանքը, մայրենի լեզվով գրքերի ու թերթերի արգելումը: Ցարիզմի վարած այս քաղաքականությունից ելնելով, Մամուլի գործերի գլխավոր վարչությունը 1885 թ. դեկտեմբերի 20-ին հրաման է արձակում «Երևանի հայտարարություններ» թերթի փակման մասին¹⁸: Այդ հրամանի համաձայն էմին Տեր-Գրիգորյանը Երևանի քաղաքային ոստիկանական վարչությանը գրավոր հաղորդում է հետևյալը. «Ես՝ ներքոստորագրող կոլեգիական ուղիստրատոր էմին Տեր-Գրիգորյանս սույն ստորագրությունը տալիս եմ Երևանի քաղաքային ոստիկանական վարչությանն այն մասին, որ նորին գերազանցության 1885 թ. դեկտեմբերի 20-ի № 4320 գրավոր կարգադրությունն ինձ հայտարարված է, որի համար ստորագրում եմ»¹⁹:

1885 թ. մարտի 17-ի համարի լույս ընծայումից հետո դադարում է «Երևանի հայտարարություններ» թերթի գոյությունը: Ինչպես նկատում ենք, թերթը փակվում է ոչ թե խմբագրի նյութական միջոցներից զուրկ լինելու պատճառով, այլ կառավարության հատուկ որոշմամբ:

«Երևանի հայտարարություններ» թերթի փակումից հետո, մոտ տաս տարի անց, 1896 թ. ապրիլի 30-ին էմին Տեր-

Գրիգորյանն առանձին գրությամբ դիմում է Մամուլի գործերի գլխավոր վարչությանը՝ խնդրելով թույլ տալ իրեն Երևանում հրատարակելու «Երևանյան թերթիկ» ռուսերեն և հայերեն նոր պարբերական: Խնդրագրի հետ նա ուղարկում է նաև ապագա թերթի ծրագիրը: Բայց նրա խնդրանքը մերժվում է կովկասի բաղաբացիական մասի գլխավոր պետի պարտականությունները կատարող իշխան Ամիրխանովարու 1895 թ. սեպտեմբերին ուղարկված № 681 գրությամբ: Այնտեղ գրված էր. «Պատիվ ունեմ հայտնելու, որ նկատի ունենալով անբարեհույս տեղեկությունները ք. Երևանում բնակվող պաշտոնաթող նահանգային բարտուղար էմին Տեր-Գրիգորյանի անձնավորության մասին, ես հարմար եմ գտնում հետաձգել Երևանում նրա խմբագրությամբ «Երևանյան թերթիկ» վերնագրով ռուսաց և հայոց լեզուներով թերթի հրատարակումը»²⁰:

«Էրիվանսկիև օրյավլենիյա» թերթը գլխագիրը

1900 թ. հոկտեմբերի 24-ին բժիշկ Լևոն Տիգրանյանին հաջողվում է ձեռք բերել այդ թերթի հրատարակության իրավունքը, սակայն միայն ռուսաց լեզվով: Ստանալով թույլտվությունը, նա միջնորդագիր է ուղարկում Մամուլի գործերի գլխավոր վարչություն և հայտնում, որ էմին Տեր-Գրիգորյանին վստահում է և նրան է հանձնում թերթի խմբագրի պարտականությունները: 1900 թ. № 1431 վկայականով էմին Տեր-Գրիգորյանը հաստատվում է «Էրիվանսկիև օրյավլենիյա» թերթի խմբագրի պաշտոնում: Թերթը լույս է տեսնում 1900 թ. դեկտեմբերի 8-ին, ռուսերեն, շաբաթը մեկ, հրբեմն էլ երկու անգամ: Յուրաքանչյուր համար բաղկացած էր եր-

կու էջից: Թերթը տպագրւում էր էմին Տեր-Գրիգորյանի տպարանում: 1907 թ. խմբագրին՝ էմին Տեր-Գրիգորյանին հաջողւում է ստանալ թերթում հայերեն հոդվածներ տպագրելու իրաւունքը²¹:

Թերթի համար հաստատւում է հետևյալ ծրագիրը.

1. Հոդվածներ Երևան քաղաքի ամենօրյա կյանքի մասին:

2. Օրվա կարևոր նորութիւններ:

3. Ներկայացումների և համերգների մասին համառոտ գրախոսութիւններ:

4. Համառոտ ֆելիետոններ:

5. Հասարակական կյանքի վերաբերյալ արտատպութիւններ տարբեր թերթերից:

6. Հայտարարութիւններ:

7. Թերթին կից հավելվածի ձևով Պետերբուրգի հեռագրական գործակալության հաղորդումների հրապարակումներ²²:

Նման ծրագիրը էմին Տեր-Գրիգորյանին հնարավորութիւն է տալիս մանր-մունր լուրերից ու հայտարարութիւններից բացի, իր թերթում տպագրել նաև հոդվածներ՝ քաղաքի բարեկարգմանը վերաբերող ու քաղաքի բնակչութեանը հուզող կենսական հարցերի մասին: «Այսօրվանից,—գրում է նա,—մենք իրաւունք ենք մեզ համարում ձայն տալ «էրիվանսկիե օբյավլենիյա» թերթիկում: Եվ մեր առաջին ձայնն է. «Ջո՛ւր, ջո՛ւր տվեք մեզ»²³: Այդ տարիներին Երևանում գործում էր ընդամենը երկու աղբյուր: Կոյուղի շինելու պատճառով կեղտոտ ջրերն անցնում էին գետնի տակ և աղտոտում խմելու ջրերը: Թերթի 1908 թ. համարներից սկսած տպագրւում է «խմելու ջուր տվեք մեզ» ընդհանուր խորագիրը կրող հոդվածաշարը, որտեղ համարձակ քննադատւում են տեղական իշխանութիւնները, որոնք շարունակ խոսել են ջրանցքի կառուցման մասին, բայց գործնական ոչ մի քայլ չեն կատարել: Ամենից շատ նա մեղադրում է քաղաքային վարչութեանը (ուպրավային), ապա և քաղաքային դոմային: «Եթե ընդունենք ուպրավան թույլ է,—գրում է նա,— անուշադիր

է, դուման անշուշտ, պետք է լինի ուժեղ, հեռատես և ուշադիր Իսկ ի՞նչ է անում դուման»²⁴։ Թերթը մեղադրում է դումայի իրավասուններին, որոնք երբ ստանում են կոնցեսիոններների համաձայնությունը ջրանցքի կառուցման վերաբերյալ, դումայի նիստում «սե քվե են տալիս», փոխանակ կողմ քվեարկելու։ Այսպես, ինժեներ Միրզոևը 7—8 տարի առաջ համաձայնվել էր կոնցեսիայով կառուցել ջրանցք Երևանում, սակայն քաղաքագլուխն ու իրավասունները չեն հաստատում նրա ներկայացրած պայմանագիրը, և այդպես գործը հետաձգվում է ու ձգձգվում։ Թերթը տպագրում է մի խումբ քաղաքացիների՝ քաղաքագլուխն ուղղված դիմում-նամակը, որտեղ գրված է. «Դուք, պ. քաղաքագլուխ, ի՞նչ եք անում հիմա այդ հարցի շուտափույթ լուծման համար, կամ մինչև ե՞րբ կարելի կլինի հուսալ, որ մեր քաղաքը իր ուղած գեթ հիշած փոքրիկ ջուրը կունենա»։ Այս մեղադրվում է քաղաքագլուխը այն բանի համար, որ նա չէի նայում գործի վրա իբրև մի անհրաժեշտության, չի հրավիրում Միրզոևին գոնե մասնավոր խոսակցության այդ հարցի առթիվ և չի աշխատում կարելույն շափ նպաստել գործին և տալ նրան ցանկալի լուծումն, այլ նա՝ այս դեպքում ավելի շատ դատավորի, վճիռարձակողի դեր է կատարում, քան թե հոգատարի ու այդպիսով առաջանում են նոր խոչընդոտներ»²⁵։

Խորամուխ լինելով հարցի մեջ, թերթը գտնում է, որ ջրանցքի ձգձգման պատճառներից մեկն էլ մի խումբ իրավասունների (Համբարձում Եղիազարյան, Բարսեղ Եղիազարյան, Գր. Ամիրյան և ուրիշներ) թշնամական վերաբերմունքն է ինժեներ Միրզոևի նկատմամբ։

Որոշ ժամանակ անց թերթում տպագրվում է հայտարարություն այն մասին, որ Ղրխբուլաղի ջրանցքը կառուցելու համար կազմվել է մի ընկերություն և որը նպատակ ունի ձեռք բերել ինժեներ Միրզոևի՝ մեծ ջրանցքի կառուցման կոնցեսիայի իրավունքը։ Շուտով նահանգային ներկայացուցչության կողմից հաստատվում է ընկերության կազմը (12 մարդ)։ Այդ ընկերության շնորհիվ էլ վերջապես սկսվում և ավարտվում է Ղրխբուլաղի ջրանցքի կառուցումը²⁶։ Թերթի

1912 թ. հունվարյան համարում տպագրվում է «Մեր ջրանցքը և նոր տարի» հոդվածը, որտեղ խմբագրությունն իր շնորհավորանքներն ուղղելով քաղաքացիներին, գրում է. «Այսօր ահա, միայն այսօր իրավունք ենք համարում մեզ ասելու մեր քաղաքացիներին լիառատ սրտով և ոչ շարունակա՝ ձևով, շնորհավոր նոր տարի: Այսօրվանից քաղաքի համար սկսվում է մի նոր դարաշրջան, նոր դարագլուխ՝

Դարագլուխ՝ առողջապահական տեսակետից

Դարագլուխ՝ կուլտուրական տեսակետից

Դարագլուխ՝ ինքնաճանաչության տեսակետից:

«էրիվանսկիե օբյավլենիյա» թերթն իր էջերում հիշատակում է ընկերության նախաձեռնողների անունները (Կ. Աֆրիկյան, Ա. Թամամշյան, Բ. Նղիազարյան, Ալ. Ալիդյան և ուրիշներ):

Ավարտելով իր պայքարը ջրանցքի կառուցման համար, էմին Տեր-Գրիգորյանն այսպես է գրում. «Արգելքներն ի վերջո խորտակվեցին և դրանց փլատակների տակ ընկանք մենք ճշմարտություններն ու բողոքը սրա-նրա երեսին ասելով»²⁷: Հայտնի է, որ ջրանցքի կառուցման ձգձգման գործում քաղաքագլխին մեղադրելու համար էմին Տեր-Գրիգորյանը դատի է տրվել:

Էմին Տեր-Գրիգորյանը որպես խմբագիր վհատվել չգիտեր: Նա նույն ոգով շարունակում է բարձրացնել Նրևան քաղաքի բարեկարգման հետ կապված մյուս բոլոր հարցերը: «Անհրաժեշտ ձեռնարկություն» հոդվածում առաջարկվում է Նրևանում կառուցել էլեկտրակայան, կոյուղի, հեռախոսային ցանց և այլն: Նա անգամ հաշվումներով ցույց է տալիս, թե որքան գումար է հարկավոր այդ կառուցումներն իրականացնելու համար: Եվ եթե նրա բոլոր ծրագրերը իրականություն դառնային, ապա, ինչպես ինքն է գրում. «Քաղաքը այնպիսի առաջադիմություն կունենա, մի այնպիսի կլիմայական և առողջապահական ներդաշնակություն կստանա, որին կնախանձեն շատ ու շատ կուլտուրականապես զարգացած ու առաջադիմած քաղաքները և մեր քաղաքը օրինակելի կդառնա շատ շատերի համար»²⁸:

Թերթում բարձրացվում է նաև Երևանում կուլտուր-կրթական օջախների ստեղծման, բարեգործական հիմնարկների կազմակերպման հարցը: Եվ ցանկալի է համարվում, որ այդ ձևնարկությունները շրջանն մասնավոր մարդկանց ձեռքը, քանի որ դրանք կգործեն ի վնաս քաղաքի ու քաղաքացիների: Շինչպես այսօր, նույնպես և միշտ մեր ամենիս նշանաբանը պետք է լինի—քաղաքը քաղաքացիներիս համար: Երջանիկ է այն քաղաքը, երբ նրա ղեկավարներն էլ այդ միակ նշանաբանով կառաջնորդվեն»²⁹:

Եվ դիմելով քաղաքի ունեոր խավի ներկայացուցիչներին, գրում է. «Մենք կարծում ենք, որ նրանք, իսկական հասարակության անդամները, իսկական բարեգործները շնորհակալությամբ պիտի ընդունեն մամուլի առաջարկությունը, մամուլի հիշեցումը և օր առաջ արձագանք պիտի տան հրավերին իրենց պատրաստակամությամբ, իրենց հոգու գեղեցկությամբ: Թող լմուռնան, որ անհատների մեծագործություններն ազգերի, ժողովուրդների, հասարակությանը պարծանքն են, իսկ նրանց անտարբերությունը՝ քայքայումը, ոչնչացումը:

Ազգերը կենդանի կմնան հավիտյան իրենց անհատների ջերմեռանդությամբ, գիտակցությամբ և ղոհաբերությամբ»³⁰:

Թերթը առաջարկում է մեկ միլիոնի չափ փոխառություն վերցնել քաղաքում կոյուղի անցկացնելու, էլեկտրակայան կառուցելու և հեռախոսային ցանց ստեղծելու համար: Անդամ նշվում է այն մասին, թե որ փողոցներով կոյուղու խողովակները հարմար է անցկացնել և դիմում է ներկայացվում դումային՝ կոյուղու կառուցման նախահաշիվը կազմելու համար: Հաղորդելով այն մասին, թե դումայի նիստերից մեկում ձախողվել է էլեկտրակայանի կառուցման հարցի քննարկումը, Թերթը հորդորում է քաղաքացիներին՝ շրնկճվել, այլ կրկին ու կրկին նույն հարցը դնել դումայի քննարկմանը:

1910—1911 թթ. էմին Տեր-Գրիգորյանը լինելով քաղաքային դումայի անդամ իր պարտքն է համարում նորից բարձրացնել էլեկտրակայանի կառուցման հարցը: Երևանում էլեկտրակայանի աշխատանքները կազ-

մակերպելու համար թերթը առաջարկում է ստեղծել մի անանձին ընկերություն: Խմբագիրը մերժում է ինժեներ Կիրակոսյանի հետ 20 տարվա պայմանագիր կնքելու մասին քաղաքագլխի կարծիքը, քանի որ նման դեպքում կարող էր չլուծվել հարցը:

Էմին Տեր-Գրիգորյանը համարձակորեն իր թերթի էջերում բարձրացնում է այն հարցերը, թե ինչպե՞ս է ապրում երևանցին, ովքե՞ր են թալանում ու կողոպտում նրա օրվա արդար վաստակը և այլն: «Ամեն օր,— գրում է նա,— կարդում ենք Ռուսաստանի զանազան դրամաշորթների ու ավագանների մասին: Նրանում մենք էլ ունենք մեր դրամաշորթները: Միայն օրինավոր հողի վրա դրած. մեզանում կատարվածները ոչ պակաս վատ են, ոչ պակաս զգվելի»³¹: Ապա նշում է, թե ովքեր են նրանք: «Դրանք փոթորակիչները, ղանթարչիները, խարջ հավաքողները, այաղչիներն են, որ քաղաքային վարչության հետ պայմանավորված, օրը ցերեկով հաղարավոր խեղճերի աշկարա ծեծում, ջարդում, թալանում են, իսկ ողորմելի ու անպաշտպան գյուղացիներին շատ անգամ դատարկ տուն են հոգարձնում»³²: Ապա ավելացվում է, որ այդ բոլոր անարդարությունները կատարվում են դումայի ու վարչության դիմաց, նրանց իմացությունից: Էմին Տեր-Գրիգորյանի թերթում տպագրված քաղաքային դումայի և քաղաքային վարչության դեմ ուղղված հոդվածները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ ցարական բյուրոկրատական ապարատին հասցեագրված քննադատական հոդվածներ: Այդ առթիվ Թ. Հակոբյանը գրում է. «Հայտնի են «էրիվանսկիե օբյավլենիյա» թերթի խմբագրի և քաղաքային ինքնավարության օրգանների ու դրանց ներկայացուցիչների միջև գոյություն ունեցող տարածայնություններն ու պայքարը, որոնք արտաքնապես լուկ կոմունալ հարցերին վերաբերող վեճեր էին, բայց ըստ էության թերթիկի կողմից պրոպագանդա էր՝ ուղղված քաղաքային բուրժուական դումայի և նրա վարչության դեմ»³³: Պետք է ավելացնել, որ այդ

վեճերը միայն կոմունալ շինարարության հարցերին չէին վերաբերում: Դումայի և խմբագրի միջև տարաձայնություններ էին լինում նաև ազգային մշակույթի գնահատման, անցյալի կուլտուրայի հարցերի բարձրացման վերաբերյալ: Այսպես, քաղաքային դուման մերժում է հայոց գրերի գլուտի և տպագրության տոնակատարությանը մասնակցելու համար Երևան քաղաքից պատվիրակ ուղարկելու մասին դումայի անդամ Ս. Տեր-Մարտիրոսյանի առաջարկը, հետևյալ պատճառաբանությամբ. «Նկատի ունենալով, որ նախապատրաստվող տոնակատարությունը ունի պատմական ու հասարակական կարևոր նշանակություն միայն հայերի համար, ուստի քաղաքային դուման որոշում է Տեր-Մարտիրոսյանի առաջարկը չմտցնել դումայի քննարկմանը»³⁴: Դրա համար Տեր-Մարտիրոսյանը բողոքում է, հայտնելով, թե Բաքվից տոնակատարությանը մասնակցելու համար ուղարկված են երեք ներկայացուցիչ, մինչդեռ Երևանից և ոչ մեկը: Թերթը արձագանքելով նրա բողոքին, տպագրում է այն և իր քննադատական խոսքն ասում քաղաքային դումայի հասցեին:

Եվ ընդհանրապես այն հարցերը, որոնք ընթացք չէին ստանում դումայի նիստերում, թերթը փորձում էր լուծել իր էջերի միջոցով: Թերթը առաջարկում է Երևանում ըստիզծել արհեստավորական վարչություններ (ուպրավաներ), որոնք կկարգավորեն արհեստավորների վարձատրման գործը և արհեստավորի աշխատանքի կազմակերպման վերաբերյալ այլ հարցեր: Առաջարկվում է կանանց ևս ներգրավել արհեստավորների շարքը, կառուցել առանձին արհեստանոցի շենք կանանց համար և սովորեցնել նրանց կար ու ձև, ջուլհակություն, կարպետ-խալի գործել և այլ արհեստներ: Ապա նշվում է այն մասին, որ քաղաքի մի շարք ունեւոր անձինք (Երվանդ Աֆրիկյան և ուրիշներ) արդեն դրամական միջոցներ են տրամադրել նման արհեստանոցի շենքի կառուցման օգտին: Դործին հաջող ընթացք տալու համար թերթը հուսադրում է, ոգևորում, խրախուսում է նրանց, գրելով. «Մենք չենք կարծում, որ պ. Ե. Աֆ-

րիկյանը կհրաժարվի իր ունեցած տրամադրությունից զեթ ալյուսի մի կենսունակ, հասարակաօգուտ գործի համար նվիրաբերությունից, ինչպես և մեծահույս հենք, որ հոգաբարձությունն էլ իր կողմից ի տրիտուր նրա արածին, կկենքե արհեստանոցի ճակատին «Աղամալյան—Ն. Աֆրիկյան արհեստանոց» վերնագիրը»³⁵։

Թերթն իր էջերում բարձրացնում է նաև որք ու աղքատ երեխաների համար ապաստարան-արհեստանոց կառուցելու հարցը։ Ուրախությամբ արձանագրում է այն փաստը, որ տ. Մ. Միրզոյանը նման ձեռնարկությունը կազմակերպելու ուղղությամբ արդեն գործնական միջոցների է դիմել։

«Էրիվանսկիի օբյավլենիյա» պարբերականի էջերում աչքաթող չեն արվում նաև կրթության և լուսավորության հարցերը։ Հոգվածներ են տպագրվում Երևանի թեմական դպրոցի, Գայանյան ուսումնարանի մասին։ Բարձր գրնահատելով Երևանի թեմական դպրոցի դերը մատաղ սերնդի դաստիարակության գործում, թերթը գրում է. «Գտնվելով Երևանյան նահանգի կենտրոնում, Արարատյան դաշտի սրտում, շրջապատված հարյուր հազարավոր աշխատավոր հայությամբ, սա է միակ կանթեղը, որի պլպլացող ճառագայթները պիտի տարածվեն հայ շինականի ամենախուլ խրճիթները լուսավորելու»³⁶։

«Էրիվանսկիի օբյավլենիյա» թերթում իրենց արժանի գնահատականներն են ստացել արվեստի և կուլտուրայի նշանավոր գործիչները։ Այսպես, լինելով Ա. Տիգրանյանի «Անուշ» օպերայի առաջին գնահատողներից մեկը, թերթը գրում է. «Պ. Տիգրանյանին մենք պետք է շնորհավորենք իր վստահ գործով. մի խիստ դժվարին գործ, որ մեր Կովկասի մեջ հայ օպերայի առաջնությունն է կազմում։ Երաժշտագետը կգտնի անշուշտ իրեն հետևողներ։ Դժվարը առաջին օրինակն է։ Նա գցեց իր առաջին հատիկը մի բարգավաճ հողի վրա և այդ հատիկը կծլի, կգորանա անշուշտ»³⁷։

Լինելով օրվա նորությունների լրարերը, «էրիվանսկիև օրլավլենիյա» թերթը չի խուսափել նաև հասարակական-քաղաքական անցուղարձերը նկարագրելուց։ Այն արձագանքել է 1914 թ. Առաջին համաշխարհային պատերազմի, ինչպես նաև 1917 թ. փետրվարյան բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության անցքերին։ Միաժամանակ արտահայտել է և իր վերաբերմունքը այդ պատմական խոշոր իրադարձությունների նկատմամբ։ «Մանիֆեստացիան Երևանում» հոդվածում հանգամանորեն նկարագրված է այն ցույցը, որ կազմակերպվել է Երևանում Համաշխարհային պատերազմի ահարկու լուրը ստացվելուց հետո։

Ռուսական և արևմտաեվրոպական երկրներում լույս տեսնող թերթերից սիստեմատիկաբար, գրեթե յուրաքանչյուր համարում տպագրվում էին լուրեր պատերազմի ընթացքի և կարևոր իրադարձությունների մասին։ Այդ լուրերի մեծ մասը տպագրվում էր ռուսերեն։ Թերթը դատապարտում էր պատերազմի հրձիգներին, հատկապես գերմանական կայսրությանը և հույս հայտնում, թե պատերազմը շուտով կավարտվի։

1914—1917 թթ. համարները ողողված են ռազմաճակատին նվիրատվություններ կազմակերպելու հորդորներով։ Թղթակցություններից մեկում ընդգծված է, որ պատերազմում ամենից շատ տուժողը պրուստարիատն է։ «Այնտեղ, պատերազմի դաշտում,—գրված է հոդվածում,—մեծ չափերով զոհեր տվողն էլ այդ դասակարգն է, այստեղ նորաթիկունքում, ամենից շատ հարվածներ կրող և զրկվողն էլ նա է»³⁸։

1915 թ. թուրք ջարդարարների կազմակերպած հայկական կոտորածների հետևանքով քաղաքը լցվում է հայ գաղթականներով։ Թերթը դիմում է Երևանի բնակչությանը, խնդրելով ինչով կարելի է օգնել գաղթականությանը։ «Մարդիկ կոտորվում են իրեն ճանճեր,—գրված է այնտեղ,—Հաց չկա քաղցածներին բաժանելու, չկա ուժ ու միջոց նրանց բժշկական օգնություն հասցնելու»։ Ապա շարունակում է. «Ժամանակն է վերջապես, որ երևանցին էլ սթափվի, թո-

թափի իր վրայից անգթության ու ժլատության ոստայնը և կարելույն չափ առատ նվերներով ու անկեղծ աշխատակցությամբ գա օգնության մի այսպիսի աշխարհավեր աղետին...: Առաջ եկեք և դուք, քաղաքացիներ: Ահա այս վայրկյանին, քանի ուշ չէ, ամեն ոք՝ թե՛ կին, և թե՛ տղամարդ, թե՛ օրիորդ, և թե՛ երիտասարդ, թե՛ մեծ, և թե՛ փոքր, թե՛ ինտելիգենտ, և թե՛ բանվոր դասակարգ—մի խոսքով ամեն մի կարող անձն և մեր ուժերի շափ աշխատեցեք թեթևացնել այդ թշվառների դառնության բաժակը»³⁹:

Հայ ժողովրդի կյանքի օրհասական այդ օրերին օգնության ձեռք են մեկնում վրաց և այլ ժողովուրդների աշխատավորները: Թերթը տպագրում է վրաց բանվորների նամակը՝ ուղարկված Սուխումիից հետևյալ վերնագրով. «Վրաց բանվորների ընծայաբերությունը հայ գաղթականների օգտին»: Նամակում նշված էր, որ «Պայքար» հայոց թերթի խմբագրությունը Սուխումիի մի խումբ վրացի բանվորներ՝ հօգուտ հայ գաղթականների ուղարկել են 27 ռուբլի: Նրանք միանգամայն դատապարտում են ազգայնական կուսակցություններին, որոնք ազգամիջյան կռիվներ են հրահրում երկու բարեկամ ժողովուրդների միջև: «Դեմոկրատիայի ճշմարիտ բարեկամներս,—գրում են նրանք,—բանվորներս Սուխումիից, միանգամայն դատապարտում ենք շովինիստների քաղաքականությունը և ձեռք ենք մեկնում անտուն հայ ժողովրդին, հայտնում ենք նրան մեր խոր ցավակցությունը և համակրանքը: Մենք հավատում ենք, որ հայ ժողովուրդը ենթարկվելով պատմական դառն փորձություն, վերջ ի վերջո երես կթեքի ինքնակուշ պաշտպաններից, սեփական ուժերով հանդես կգա իր դեմոկրատական ձգտումների իրականացման համար»⁴⁰:

Թերթը հայ ժողովրդի պատմական անցյալի հերոսական, օրինակներով ցույց է տալիս, որ հայն իր դժբախտության օրերին «դիմացել ու տարել է»: Ուստի, հույս է հայտնվում, որ այս անգամ էլ նա անպայման կկարողանա

ընդդէմանալ թշնամու սև ուժերին, քանի որ նրա մեջ
սաղաւստ ապրելու, ազատ շնչելու հոգին չի մեռել»:

1917 թ. փետրվարին, երբ տեղի ունեցավ բուրժուա-
դեմոկրատական հեղափոխութիւնը, տապալվեց միապե-
տութիւնը, թերթն անդրադարձավ պատմական այդ իրա-
դարձութիւնը⁴¹:

Փետրվարյան բուրժուադեմոկրատական հեղափոխու-
թիւնից հետո թերթը երկար շփոթատեց: 1917 թ. հուլիսի
22-ին լույս տեսավ թերթի վերջին համարը:

«Էրիվանսկիե օրյավլենիյա» թերթը համեմատաբար
երկար կյանք ունեցավ, շուրջ 17 տարի: Այդ ընթացքում
պաշտօնական լուրերից զատ, թերթը տպագրեց նրևան
քաղաքի համար կարևոր նշանակութիւն ունեցող հարցերի
շուրջ գրված հոդվածներ: Թերթում առաջին անգամ բարձ-
րացվեցին նրևանում ջրմուղու, կոյուղու, էլեկտրականու-
թիւն անցկացման և այլ հարցեր: Այդ հարցերի իրակա-
նացման ուղղութիւնը բավական ջանքեր գործադրեց խմբա-
գիրն անձամբ: Մեծ է խմբագրի՝ էմին Տեր-Գրիգորյանի
ավանդը նրևան քաղաքի կառուցապատման, բնակիչների
կենցաղային պայմանների բարելավման գործում: Ուստի
և հարկ է անդրադառնալ այդ երախտավոր նրևանցու
կյանքի և գործունեութիւն լուսարանմանը:

«Նրևանի հայտարարութիւններ» և «Էրիվանսկիե օր-
յավլենիյա» թերթերի խմբագիր-հրատարակիչ էմին Տեր-
Գրիգորյանը հայտնի է որպէս ոչ միայն խմբագիր, այլև
դերասան, դրամատուրգ, հասարակական ակտիվ գործիչ,
որպէս առաջավոր հայացքների տեր ազնիվ քաղաքացի:

Էմին Տեր-Գրիգորյանը⁴² ծնվել է 1855 թ. հունվարին,
նրևանում: Սկզբնական կրթութիւնն ստացել է Աստրախա-
նի Հայոց Աղաբաբյան ուսումնարանում: Ապա հոր՝ Հո-
վակիմ Տեր-Գրիգորյանի⁴³ միջնորդութիւնը պատանի էմի-
նը ընդունվում է Մոսկվայի կազարյան ճեմարանը, որը դեռ
չավարտած, ընտանիքի հետ տեղափոխվում է էջմիածին:
Այստեղ նա ընդունվում է Գևորգյան ճեմարան: Ժեմարանն
ավարտելուց հետո նա ընդմիջտ հաստատվում է նրևանում:

16-ամյա պատանի էր, երբ նշանակվում է նահանգային վարչութիւնի քարտուղար։ Աշխատանքային կյանքի առաջին իսկ օրերից նա զննող հայացքով ուսումնասիրում է իր շրջապատը, ընկերների նիստովացը և հանգում այն եզրակացութիւն, որ նրանց կյանքը աննպատակ է անցնում, որ նրանք ապրում են հոգևոր աղքատ կյանքով, անհաղորդ բարձր ու վեհ գաղափարներին։ Նրանց հետաքրքրում է միայն, թե ինչպես այս կամ այն իրենց սեկրետարին, դեկտրոֆոնոգրաֆին շողոքորթեն, կեղծեն, գլուխ խոնարհեն և լակեակա՛ն պատրաստակամութեամբ կատարեն նրանց ամեն մի տեղի, թե անտեղի պահանջները, որպէսզի հաջողացնեն մի կերպ, մի կամ երկու ուղիով իրենց ուժիկներն ավելացնել տան, կամ մի որևէ ամենաշնչին իրավունք, նույնիսկ պաշտոն ձեռք ձգել կարողանան»⁴⁴։ Նման միջավայրը չէր կարող բավարարել էմինին։ Նա իր խառնըվածքով և էութեամբ չէր նմանվում իր շրջապատի մարդկանց։ Էմին Տեր-Գրիգորյանին հանգիստ չէր տալիս շրջապատի մարդկանց հոգևոր կյանքը բարեփոխելու, նրանց միտքն ու սիրտը կրթելու, դաստիարակելու հարցերը։ Ինչը կարող էր հարստացնել երևանցուն, նրա հոգին ու միտքը։ Այս հարցն էր նրան ամենից շատ հետաքրքրում։ Նա գրտով այդ հարցի պատասխանը։ Նրա կարծիքով այն լավագույն ասպարեզը, որը կարող էր կրթել երևանցուն, դա թատրոնն էր։ Ուստի, նրան գիշեր, թե ցերեկ հանգիստ չէր տալիս Երևանում թատրոն հիմնելու միտքը։ «Իմ գլխում,— գրում է նա,— շարունակ պտտում էր այն միտքը, թե ինչպես կարողանամ մի խումբ կազմակերպել և սկսել թատրոնական գործը»։ Այդ տարիներին Երևանի հոգևոր թեմական դպրոցում գործում էր թատերական ինքնագործ խումբ, որի անդամներն էին ուսուցիչներ Նահապետ Աթանասյանը, Արուսյակ Բաբայանը, Արտաշես Հակոբյանը։ Խումբը բեմադրում էր գլխավորապես պատմական թեմաներով պիեսներ («Ռուգան», «Շուշանիկ», «Արշակ Երկրորդ» և այլն)։ Այդ խմբի ներկայացումներին որպէս հանդիսատես մի քանի անգամ մասնակցում է նաև Էմինը։ Մոսկվայում Շումսկու, Սադովսկու

և մյուս նշանավոր դերասանների խաղին ծանոթ էմին Տեր-Գրիգորյանին չէին կարող բավարարել ինքնագործ խմբերի ներկայացումները։ Նրա միակ լավագույն ցանկությունն էր՝ մտնել այդ խմբի մեջ և աշխատել իր սիրած ասպարեզում։ 1873 թ. խմբի լավագույն անդամ, Լազարյան ճեմարանի շրջանավարտ Արտաշես Հակոբյանի միջոցով նրան հաջողվում է ընդունվել խմբի անդամների շարքը։ Այս խմբի ուժերով էլ Երևմանում առաջին անգամ բեմադրվում է էմին Տեր-Գրիգորյանի «Խեչոյի թուզը» պիեսը⁴⁵։ Խեչոյի դերը կատարում էր ինքը՝ էմին Տեր-Գրիգորյանը։ Պիեսը լավ ընդունելություն է գտնում Երևանում։ «Այսպես սկսվեց,— գրում է նա,— Երևանում թատերասիրական իմ յուրաքանչյուր գործունեությունը։ Այնուհետև ես դարձա մի անհրաժեշտ անդամ։ Ինչ ասել կուզե, որ խաղում էի և ողբերգական դերեր»⁴⁶։ Այդ նույն տարիներին էմին Տեր-Գրիգորյանը միաժամանակ որպես ուսուցիչ աշխատում էր Երևանի Գայանյան օրիորդաց դպրոցում, որի տեսուչն էր Հովսեփ Մելյանը։ Դպրոցում թատերական բեմ ստեղծելու վերաբերյալ ստանալով Մելյանի համաձայնությունը, նա թատերական պարագաները թեմական դպրոցից տեղափոխում է Գայանյան դպրոց։ Առաջին ներկայացումը («Արշակ Երկրորդ») անցնում է շափազանց հաջող։ Ստացված եկամուտները բավարարում են էմին Տեր-Գրիգորյանին և նա աստիճանաբար սկսում է իրականացնել դպրոցին կից բեմ կառուցելու իր մտադրությունը։ Դրամական որոշ գումար ձեռք բերելու նպատակով նա իր ծառայությունն է առաջարկում Երևանի առաջին տպարանի տնօրեն Զ. Գևորգյանին, որն իր տպարանը կառավարելու համար օգնական էր փնտրում։ էմին Տեր-Գրիգորյանը դառնում է Զ. Գևորգյանի գործընկերը⁴⁷, հույս ունենալով, որ «դա կլինի այն միակ երևակայական գործը, որ հնարավորություն և միջոց կտա օգտակար լինելու թատրոնին»։ Եվ իրոք, նրա նախագծի համաձայն Գայանյան դպրոցում կառուցվում է թատերական բեմ՝ իր օժանդակ սենյակներով։ Այդ առթիվ Հովսեփ Մելյանը «Մեղու Հայաստանի» թերթին ուղարկած թղթակցության մեջ գրում է. «պ. Տեր-

Գրիգորյանի և նոցա ընկեր բարեմիտ երիտասարդների ազգօգուտ գործունեությունը ի լուր մեր ազգային ընթերցողաց նոքա ոչ միայն իրենց ազնիվ զգացողությամբ վճարեցին դպրոցին պարզ հաշվետեսությամբ ծախքից դուրս բոլոր իրենց վաստակած կոպեկներն, այլև բորբոքեցին մեր սրտի մեջ մի սեր, հիմնել և շինել բավականաչափ ծախքով դպրոցիս արձակ դահլիճի գլխում մի հարմարավոր բնմ իրեն վերաբերյալ սենյակներով, ուր ամեն անձնազոհությամբ պատրաստ են խմբովին հիշեալ երիտասարդները, իրենց խոստման համաձայն, շարունակելու դպրոցիս օգտի համար նույնպիսի ներկայացումներ»⁴⁸.

1880 թ. Գայանյան օրիորդաց դպրոցի թատերական խմբի ղեկավարն ու ռեժիսորն է դառնում էմին Տեր-Գրիգորյանը: Ներկայացումները տրվում են բարեգործական նպատակներով և դերասաններից ոչ մեկը չի վարձատրվում: Էմին Տեր-Գրիգորյանը բեմադրում է կենցաղային թեմաներով գրված իր պիեսները, որոնցից ուշադրության արժանի են «Դամոկլյան սուր», «Բարեգործի դիմակի տակ» և այլ դրամաները:

Էմին Տեր-Գրիգորյանն իր «Բարեգործի դիմակի տակ» պիեսը գրել է 1891 թ.: Սակայն ցարական գրաքննությունը թույլատրել է այն տպագրել ու բեմադրել 1894 թ.: 1893 թ. պիեսը արգելվել է «որոշ տենդենցիոզ բնավորության պատճառով»⁴⁹: Գրաքննության կոմիտեի պահանջով պիեսը որոշ փոփոխությունների ենթարկելուց հետո հեղինակին հաջողվում է վերջապես բեմադրել այն: Առաջին անգամ բեմադրվում է Թիֆլիսում, 1895 թ.: Ներկայացումը ավարտվելուց հետո, Գաբրիել Սունդուկյանը, որ ներկա էր, անձամբ ողջունում է հեղինակին և հաջողութուններ ցանկանում նրան: Էմին Տեր-Գրիգորյանի այս պիեսը բարձր է գնահատվել նաև մամուլի էջերում, «Թատրոն» հանդեսն այն համարել է «մեր թատերական գրականության և հայկական թատրոնի պատմության զարգացման մեջ լուրջ տեղ գրաված պիես», որը պատկերում է «գավառը մաշող ցեցերին, որոնց թիվը, մանավանդ երկրագործությամբ

ապրող ժողովրդի մեջ, միշտ ստվար է եղել»⁵⁰։ Դերենիկ Դեմիրճյանը բարձր գնահատելով պիեսը, գրել է. «Բարեգործի դիմակի տակ» գրաման, որը ներկայացնում է գյուղացիության աղաղակող բողոքը կալվածատերերի դեմ, միաժամանակ լավ բնորոշում է և՛ հեղինակին, և՛ նրա աշխարհայացքը, ուղղությունը, պատկերացնում է նրա հասարակական էությունը գավառի խուլ անկյուններից մեկում, նրեանում։ Դա ժողովրդին մոտ կանգնած մարդու, կուլտուրայի համար պայքարողի և իր ժամանակվա համար համարձակ քաղաքացու տիպն է, որոնցից շատ սակավներն են դիմացել և առավել սակավները հաղթել»⁵¹։

Պատմարան Լեոն (Ա. Բարախանյան) անդրադառնալով էմին Տեր-Գրիգորյանի պիեսներին, առավել ուշադրության արժանի է համարում նրա ալդ երկու պիեսները։ Նա գրում է. «Կան երկուսը, որոնք բավական են, որ պ. էմին Տեր-Գրիգորյանը մնա մեր թատերագրության մեջ. «Դամոկլյան սուր» և «Բարեգործի դիմակի տակ»⁵²։ Իսկ Ալեքսանդր Աբելյանը՝ էմին Տեր-Գրիգորյանի 80-ամյակի առթիվ հղած իր ողջույնի նամակում գրում է. «Դուք առաջինն եք եղել, որ Ձեր պիեսների միջոցով տվել եք հայ գյուղացու շարքաշկյանքի և «բարեգործության դիմակի» տակ թաքնված նրան հարստահարող քաղաքացի բուրժուաների կեղտոտ արարքների նկարագիրը»⁵³։

Ինչպես հայտնի է, էմին Տեր-Գրիգորյանի «Դամոկլյան սուր» պիեսը դերասաններ Արմեն Արմենյանը և Դուրյան Արմենյանը բեմադրել են Կահիրեում։ Եգիպտոսի հայ մամուլը գրվատանքի բարձր խոսք է ասել պիեսի մասին⁵⁴։

Էմին Տեր-Գրիգորյանն իր իսկ վկայությամբ եղել է Գանձյան ուսումնարանի թատերական խմբի և՛ ղեկավարը, և՛ հանդերձապահ, և՛ ներկայացման կարգադրիչն ու տոմսավաճառը։

1892 թ. Գայանյան ուսումնարանին կից գործող թատերական խումբը նախորդ խմբակների նման անցնում է պատմության գիրկը։ Սակայն, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ էմին Տեր-Գրիգորյանը չի՝ հրաժարվում թատերական մշտական

խումբ ստեղծելու մտքից: Նա մի քանի անգամ մասնակցում է տ. Ն. Տիգրանյանի ստեղծած խմբի ներկայացումներին: Իսկ 1906—1907 թթ. լինելով քաղաքային ակումբի ավագնե-րի խորհրդի անդամ, անմիջականորեն ղեկավարում է քա-ղաքային ակումբի (Ջանփուլադյանի շենքում) թատրոնի դահլիճի և շարժական բեմի կառուցման աշխատանքները: Այստեղ առաջին ներկայացման ժամանակ, ինչպես էմին Տեր-Գրիգորյանն է գրում. «Վարագույրները բարձրացվում են ցնծագին օվացիաներով»:

Էմին Տեր-Գրիգորյանը խմբագիր-հրատարակիչ, դրա-մատուրգ և Երևանում թատրոնի հիմնադիրներից մեկը լի-նելուց բացի, եղել է նաև պետական պաշտոնյա անձ, հասա-րակական-կազմակերպչական լայն աշխատանք է կատարել իր ծննդավայրում՝ Երևանում: Նա սկզբում եղել է նահանգա-յին վարչության քարտուղար, 1890 թվականից՝ քաղաքային վարչության անդամի պաշտոնի թեկնածու և հետո Երևանի քաղաքային դումայի անդամ, ինչպես նաև քաղաքային ա-կումբի ավագների խորհրդի անդամ և այլն: Օգտագործելով պետական ծառայությունները, նա համարձակորեն բարձրաց-րել է Երևան քաղաքի ունրա բնակչության համար կարևոր նշանակություն ունեցող հարցեր: Այդ հարցերի շուրջ (ընր-մուդ-կոյուդու, հեռախոսային ցանցի, էլեկտրակայանի կա-ռուցում, փողոցների բարեկարգում և այլն) պետական-պաշ-տոնական անձանց հետ ունեցած վեճերը նրան կանգնեցրել են անգամ դատի առաջ: Քաղաքագլուխ Իվան Մելիք-Աղա-մալյանը «Էրիվանսկիե օբյավլենիյա» թերթում իր հասցեին տպագրված քննադատական խոսքերի համար բողոք է ներ-կայացրել Երևանի նահանգի դատարանի իրավաբանին⁵⁵: Էմին Տեր-Գրիգորյանը հրավիրվել է դատարան: Օրենքի հա-մաձայն սկզբում պետք է հաշտություն կնքվեր երկուսի մի-ջև, սակայն քանի որ այդ հաշտությունը չի կնքվում, գործը նորից է ներկայացվում դատարան: Էմին Տեր-Գրիգորյանը չի լուծում, նա համարձակորեն շարունակում է մեղադրել քա-ղաքագլխին՝ ջրանցքի կառուցումը ձգձգելու համար: «Եթե նույնիսկ նստելու լինենք բանտում, այնուամենայնիվ մենք

կգոռանք նրա լուսամուտներից, որ մեզ խմելու ջուր էր հարկավոր և որ այդ ունենալու հնարավորությունից զրկեց մեզ մեր քաղաքագլխի «խորին համոզմունքը».....»⁵⁶:

1911 թ. մայիսի 24-ին նահանգային դատարանում լրսվում է էմին Տեր-Գրիգորյանի դեմ քաղաքագլխի կողմից հարուցված դատական գործը: Էմին Տեր-Գրիգորյանն արդարացվում է⁵⁷: Այս վճիռը չի բավարարում քաղաքագլխին: Նա գործը ներկայացնում է Թիֆլիսի դատարանին: 1916 թ. էմին Տեր-Գրիգորյանի դեմ հարուցված գործը նորից է լրսվում Թիֆլիսի դատական պալատում, որտեղ և էմին Տեր-Գրիգորյանը վերջնականապես արդարացվում է⁵⁸:

Իր ամբողջ գործունեության ընթացքում էմին Տեր-Գրիգորյանը հաղթահարել է շատ ու շատ դժվարություններ, խոչընդոտներ: Գիտակցելով իր ձեռնարկած գործի կարևորությունը հարազատ քաղաքի ու նրա բնակչության համար, նա գրել է. «Պայքարել եմ Երևանի դեմ Երևանի համար»: Եվ այդ բոլորը նա արել է առանց վարձատրության: «Իմ բոլոր ձեռնարկումները և նորամուծությունները կատարել եմ բառիս բուն իմաստով առանց մի որևէ վարձի կամ կողմնակի օժանդակության, շատ հաճախ զոհ բերելով իմ առանց այն էլ վատ առողջությունս, իսկ վարձը եղել է միմիայն քաղաքիս հասարակության գիտակցությունը, շարունակական զընահատությունը և անպայման սրտակցումը»⁵⁹:

Էմին Տեր-Գրիգորյանը լինելով համեստ բնավորության տեր անձնավորություն, ամեն անգամ մերժել է իր հոբելյանը կազմակերպելու վերաբերյալ ընկերների առաջարկը: Առաջին անգամ, 1899 թ. Գ. Զմշկյանը հանդես է եկել «Տարազում» և բարձրացրել էմին Տեր-Գրիգորյանի թատերական գործունեության 25-ամյա հոբելյանը նշելու հարցը: Ահա թե ինչ է գրում նա. «... պետք է, արժանի է և անհրաժեշտ է հիշել ու տոնել մի այնպիսի անձնավորության քսան և հինգամյա գործունեությունը, որ բոլոր իր պատանեկան և հրիտաբարդական օրերը նվիրել է հայ թատերական բեմի առաջադիմության, ենթարկվելով հազար ու մեկ թե բարոյական, և՛ նյութական զրկանքների»⁶⁰: 1899 թ. մի խումբ ընկերներ

հանձնաժողով են կազմում և նրա հոբելյանը անցկացնելու համար թուլլտվություն խնդրում նահանգապետ կոմս Տիգրան-հաուզենից: Սակայն վերջինս մերժում է նրանց խնդրանքը, պատճառաբանելով, թե հոբելյանը նշելը առժամանակ ան-նպատակահարմար է»⁶¹:

1911 թ. նորից «Կռան», «Նոր ձայն» և այլ թերթերի խմբագրությունների կողմից առաջարկվում է նշել էմին Տեր-Գրիգորյանի հասարակական ու բեմական գործունեության 40-ամյակը: Այս անգամ արդեն ինքը՝ էմին Տեր-Գրիգորյանը շտապում է հանդես գալ և հայտարարել, որ կտրականապես հրաժարվում է իր հոբելյանը նշելուց, քանի որ, ինչպես ինքն է գրում, «իր հասարակական-բեմական- գրական գործու-նեությունը իր ավելի քան համեստ չափերով չի կարող դուրս գալ կուլտուրական մարդու գործունեության սահմաններից, ուրեմն և չի կարող լինել հոբելյանական հանդեսների ա-ռարկա»⁶²:

Թեև էմին Տեր-Գրիգորյանի հոբելյանը չի նշվում, սա-կայն նրա մասին հոդվածներ են տպագրվում թերթերում, ամսագրերում: «Հուշարար» ամսագրի խմբագիր Արամ Վրույ-րը բարձր գնահատելով նրա կատարած գործը, գրում է. «Նա անսպառնիչ եռանդով, անձնվեր գործչի մի այնպիսի տիպ է, որոնք գավառում մեկ մեկ լուսատու ջահեր են և զրգա-պատճառ գեղեցիկ ձեռնարկությունների, որպիսիների կարի-քը զգալի է նաև Թիֆլիսի նման կենտրոններում»⁶³:

Եվ իրոք, իր ամբողջ գիտակցական կյանքի ընթացքում էմին Տեր-Գրիգորյանը երազել է Երևան քաղաքի բարեկարգ-ման մասին: Եվ եղել են մարդիկ, որոնք նրա երազանքները համարել են ֆանտազիա, անիրագործելի: Բայց նա համա-ռորեն պայքարել է և սպասել այն օրվան, երբ վերջապես հայ ժողովուրդն էլ կկարողանա ապրել «մարդավայել, անցնել քաղաքակիրթ ազգերի շարքը»: Խանդավառված նման հույ-սերով, նա համոզված էր, որ եթե ինքը անձամբ արժանի չլինի գոշելու վերջապես հասանք այդ օրվան, ապա, ինչպես ինքն է գրում. «Կբացականչե այդ ամբողջ սրտով, անհուն բերկրությամբ ամեն մի հայ, համայն հայությունը»: Եվ

շանցած որոշ ժամանակ նա ինքը բացականչեց այդ վերջապետը: Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակից հետո, շարունակելով ապրել ու գործել Սովետական Հայաստանում և լինելով ականատես Երևան քաղաքի հետ կապված իր բոլոր ցանկությունների իրականացմանը, ոգևորությամբ գրել է. «Ինչ իմ հակառակորդները 1909 թ. ֆանտազիա էին համարում, այսօր այդ ամենը բարեբախտաբար հորհրդային իրավակարգում, որը չէր բավականանում միայն ցանկություններով, իրականացած են շատ ավելի մեծ մասշտաբներով»⁶⁴:

Սովետական կառավարությունը բարձր գնահատեց էմին Տեր-Գրիգորյանի ծառայությունները Երևան քաղաքի համար և նշանակեց նրան թոշակ: Նա դարձավ Սովետական Հայաստանի անդրանիկ թոշակառու: Այդ առթիվ նա գրել է. «Ինձ հայտնեցին, որ նարկոմն ընդունել է ինձ իբրև իր անդրանիկ թոշակառու և որոշել է տալ ինձ առաջիկա ամսվանից ամսական 25 ռուբլի ոսկու հաշվով: Բացի այդ ուշագիշտ վերաբերմունքից, իմ առաջ բացվեցին մեր պետական բոլոր թատրոնների, մինչև իսկ վերջերում նաև օպերայի դռները՝ նրա սկսած օրից»⁶⁵:

Էմին Տեր-Գրիգորյանի գործունեությանն արժանին մատուցելու համար 1935 թ. սովետական պետական ու հասարակական օրգանների կողմից տոնվեց նրա ծննդյան 80-ամյակը: Այդ առթիվ երախտագիտության խոսքեր ասվեցին մշտավորականության կողմից, հողվածներ տպագրվեցին հանրապետական մամուլում («Խորհրդային Հայաստան», «Կոմունիստ», «Գրական թերթ» և այլն): Դերենիկ Դեմիրճյանը հանգես գալով «Գրական թերթում», արժանին է հատուցում երախտավոր երևանցուն: «Էմինը այն բացառիկ մարդկանցից էր, — գրում է նա, — որ պետք է կռիվ մղեր հասարակական ցեղերի դեմ: ... Էմին Տեր-Գրիգորյանը այն աչքի ընկնող անձնավորություններից էր, որոնց հնում կոչում էին «գավառական գործիչ»: Նա գիտակցաբար և կամավորապես մնացել է գավառում: Նա սիրել է գավառը, Երևանը որպես ծննդավայր, որպես գործունեության վայր»⁶⁶: Ապա Դեմիրճ-

յանն իր խոսքն ավարտում է այսպես. «Ընկ. Տեր-Գրիգորյանը հանդիսացել է համարձակ քաղաքացու, կուլտուրաբեզերի, թատերական գործչի տիպն իր ծննդավայրում՝ Երևանում և պայքարել է «Երևանի դեմ Երևանի համար», ջանալով այս քաղաքը դնել կուլտուրական ճանապարհի վրա: Նա իր գործունեությունը կատարել է անշահախնդիր, ձրի, հաճախ վնասելով իրեն, համառ հետապնդելով՝ «լավագույն Երևանին» հասնելու: Այդ լավագույն Երևանը ուրիշ ոչ մի ուժ չէր կարող իրականացնել, բացի Խորհրդային իշխանությունից, դա իրականացավ ներկա օրերում, բայց ներկա սերունդը և պատմությունը չեն կամենում մոռանալ մի անձնավորության, որն իր կամքով և գործով, իր շահով և մի մարդու համար մեծ շահով հարթել է ներկա Երևանի կուլտուրականության և գրականության ուղին: Հարգանք այդ անձնավորությանն իր 80-ամյակի օրը»⁶⁷:

Հորելյանի տոնակատարությունից չորս տարի անց, 1939 թ. էմին Տեր-Գրիգորյանը կնքում է իր մահկանացուն: Նա իր ապրած ազնիվ կյանքով ու կատարած բարի գործով արժանի տեղ ունի հայ մշակույթի պատմության մեջ:

«ՖԱԿՏԻ» ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԹԵՐԹԸ (1907)

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Ռուսաստանի արդյունաբերական կենտրոններում սկսված բանվորական շարժման ալիքը լայն տարածում էր գտնում նաև Անդրկովկասում: Այստեղ անջատ-անջատ տարերային ելույթներից հետո, ըսկրսվում են բանվորական հեղափոխական շարժումները: Դրանց ուղղութիւնն տվողն ու ղեկավարողը մարքսիզմի գաղափարներն յուրացրած այն բանվոր-հեղափոխականներն էին, որոնք հեղափոխական իրենց առաջին մկրտութիւնն ստացել էին Պետերբուրգի «Բանվոր դասակարգի ազատագրութեան պայքարի միութեան» մէջ և ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական խմբակներում: Նրանց անմիջական նախաձեռնութեամբ Թիֆլիսում և Բաքվում կազմակերպվում են մարքսիստական, սոցիալ-դեմոկրատական խմբակներ: 1898 թ. Թիֆլիսում հիմնվեց հայ բանվորների առաջին մարքսիստական խումբը, որի կազմի մէջ մտան բանվորներ Հայկ Փիլոսոֆանը, Մելիք Մելիքյանը (Դեդուշկա), Ասատուր Կախոյանը (Բանվոր Խեչո), սոցիալ-դեմոկրատ Դևորգ Ղարաջյանը (Ս. Տ. Արկումեդ) և ուրիշներ: Խումբը պրոպագանդիստական լայն աշխատանք էր ծավալում բանվորական շրջաններում: Իրենց աշխատանքներն էլ ավելի ընդարձակելու նպատակներով խմբի ակտիվ անդամները (Հ. Փիլոսոֆան, Գ. Կողիկյան և Ա. Կախոյան) 1900 թ. ձեռնամուխ եղան «Բանվոր»¹ ձեռագիր թերթի լույս ընծայմանը: Թերթը հիմնականում պրոպագանդում էր միասնական քաղաքական կուսակցութիւնն ստեղծելու և ցարիզմը

դեմ քաղաքական պայքար մղելու գաղափարը: Այդ շրջանում, ինչպես հայտնի է, մարքսիստական նոր տիպի կուսակցության ստեղծման համար վճռական պայքար էր մղում լենինյան «Իսկրա» թերթը: Մեծ էր թերթի դերը Անդրկովկասում հեղափոխական շարժման կազմակերպման գործում: «Իսկրայի» գաղափարական ազդեցության տակ Անդրկովկասում բանվորների ու գյուղացիների հեղափոխական ելույթները ստանում էին քաղաքական բնույթ: 1901 թ. ապրիլի 22-ին Թիֆլիսում կազմակերպված քաղաքական ցույցը «Իսկրայի» կողմից գնահատվում է որպես «ամբողջ Կովկասի համար պատմականորեն նշանակալից իրադարձություն»²: Քաղաքական ցույցեր էին տեղի ունենում նաև Բաքվում ու Բաթումիում: Ինչպես Թիֆլիսում, այնպես էլ Բաքվում, Բաթումիում ու Երևանում լայն աշխատանք էր տարվում իսկրայական սոցիալ-դեմոկրատական խմբակներ ստեղծելու ուղղությամբ: Կազմակերպվում են լենինյան-իսկրայական կոմիտեներ 1901 թ. ամռանը Բաքվում, 1901 թ. նոյեմբերին՝ Թիֆլիսում, 1902 թ. հունվարին՝ Բաթումիում: Այդ կոմիտեների աջակցությամբ 1901 թ. վերջին Երևանում ստեղծվում է սոցիալ-դեմոկրատական առաջին խմբակը (բջիջը): Խմբակում ընդգրկված էին տասներկու հոգի, որոնց մի մասը երկաթուղու և Շուստովի գործարանի բանվորներ էին: Խմբի անդամներից էին՝ Շ. Լեժան, Լ. Տեր-Հովսեփյանը, Ա. Չանտուրիան, Մ. Մաղալաշվիլին, Մելքումյանը, Բուրշուլաձեն և ուրիշներ³: Երևանի խումբի համար Ավստրիայից ստացվում էին «Իսկրայի» համարները: Շուստով Բաքվում լույս է տեսնում «Բրձուլա» իսկրայական անլեգալ թերթը: Հրամայաբար ղգացվում է հայերեն լենինյան, իսկրայական թերթ ստեղծելու պահանջը: 1902 թ. Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության Թիֆլիսի կոմիտեի նախաձեռնությամբ և Ստ. Շահումյանի, Բ. Կնունյանցի, Ա. Զուրաբյանի, Ա. Խումարյանի, Մ. Մելիքյանցի ակտիվ մասնակցությամբ ձևավորվում է «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միությունը», որի առաջին խորհիրն է լինում մարքսիստական տպագիր անլեգալ թերթի, քստեղծումը: «Միությունը» Թիֆլիսում հիմնադրում է գաղտնի

տպարան, ուր 1902 թ. հոկտեմբերին շարվում է «Պրոլետարիատ» հայերեն լենինյան, իսկրայական թերթի առաջին համարը: Թերթը հիմնականում պայքար էր մղում բանվոր դասակարգի բաղաբական գիտակցությունը բարձրացնելու, հեղափոխական պայքարում պրոլետարիատի ղեկավար դերը ապահովելու, ցարիզմի տապալումը իրականացնելու, ինտերնացիոնալիզմի գաղափարները տարածելու համար: Շուտով եղբայրական ազգերի միասնական պայքարը առաջ է բերում մեկ ընդհանուր և համախմբված կենտրոն ունենալու հարցը: 1903 թ. մարտին անլիգալ կերպով հրավիրվում է ՌՍԴԲԿ Կովկասյան կազմակերպությունների I համագումարը, որը և հիմք է դնում ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միությանը: Համագումարում լուծվում է նաև Կովկասյան միության օրգանի ստեղծման հարցը: Համագումարի որոշմամբ վրացական «Բրժոլա» և հայկական «Պրոլետարիատ» թերթերը միավորվում են: Լույս է տեսնում «Պրոլետարիատի կոիվը» թերթը, որը գոյատևում է 1903 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներից մինչև 1905 թ. հոկտեմբերը (հայերեն լույս է տեսնում ընդամենը 9 համար): Թերթը հեղափոխական գաղափարները տարածելու, դասակարգային պայքարի կարևորությունն ու անխուսափելիությունը ընդգծելուց բացի, մեծ աշխատանք էր տանում նաև հայ ազգայնական կուսակցությունների (դաշնակցություն, հնչակյան) նացիոնալիստական ձգտումները մերկացնելու ուղղությամբ: Ազգայնական կուսակցությունները, հատկապես դաշնակցությունը, ձգտում էին աշխատավորությունը շեղել համառուսաստանյան հեղափոխական շարժումներից և նրա ուշադրությունը բեռնել միայն ազգային հարցի վրա:

Հայաստանում քաղաքական-բացատրական լայն աշխատանք էր տանում ՌՍԴԲԿ Երևանի կազմակերպությունը:

1905 թ. մայիսին Երևանում Ստ. Շահումյանի գլխավորությամբ գումարված ՌՍԴԲԿ Երևանի բոլշևիկյան կազմակերպության ժողովը ընտրում է ՌՍԴԲԿ Երևանի բոլշևիկյան կազմակերպության քաղաքային կոմիտե: Կոմիտեի կազմում մտնում են Գ. Սոկոլովսկին, Ա. Մալխասյանը, Կ. Ալավերդովը, Մ. Միրաքյանը (Շանթ), Վ. Բարժանսկին:

Ա. Մոսկովյանը, Վ. Նինուաշվիլին (Նինուա), Լ. Տեր-Հովսեփյանը, Լ. Յաղուբյանը և ուրիշներ⁴։

Հայտնի է, որ հեղափոխության վայրէջքի պայմաններում, ժամանակավոր դադարի տարիներին բուլշևիկները փոխեցին իրենց դումայական տակտիկան։ Նրանք որոշեցին մասնակցել Երկրորդ պետական դումային, օգտագործել նրա ամբիոնը՝ հեղափոխական ագիտացիա մղելու, ինքնակալությանն ու հակահեղափոխական բուրժուազիային մերկացնելու համար։ Նախընտրական կամպանիայի ժամանակ Երևանի կազմակերպությունը նույնպես որոշում ընդունեց Պետական դումային իր ներկայացուցչի մասնակցությունն ապահովելու և Դուման կուսակցության քաղաքական ծրագրի պրոպագանդաման նպատակով օգտագործելու մասին։

Երևանի կազմակերպությունից Երկրորդ պետական դումայի ընտրություններին որպես ներկայացուցիչ առաջադրվում է Գ. Ն. Սոկոլովսկու թեկնածությունը։ Սակայն պատվիրակների ընտրության համար հրավիրված լիազորների ժողովի նախօրյակին նահանգական իշխանությունները Սոկոլովսկու անունը հանել են տալիս ցուցակներից, նրա թեկնածությունը ձախողելով։ Տրված բացատրագրի համաձայն Սոկոլովսկին հանված էր ցուցակներից բնակարան վարձողի «սոցիալական» դրության իսկությունը հաստատող պայմանագիր չունենալու համար։ «Այսպես կուրյուզային կերպով,— գրում է Սոկոլովսկին,— ավարտվեց մեր մասնակցությունը Երկրորդ պետական դումայի ընտրական հանձնաժողովին»⁵։

Գ. Ն. Սոկոլովսկին թեև անձամբ չմասնակցեց Երկրորդ պետական դումայի ընտրություններին, սակայն լայն աշխատանք ծավալեց բուլշևիկյան ֆրակցիայի դումայական տակտիկայի պրոպագանդաման ուղղությամբ։

Նախընտրական կամպանիայի ժամանակ Երևանի կազմակերպության աշխատանքներն ինչ-որ չափով լրեգալացնելու անհրաժեշտությունն առաջացավ։ Հրամայաբար ղգացվեց թերթ ունենալու պահանջը։ «Հարցը միայն այն էր,— գրում է Սոկոլովսկին,— թե ի՞նչ լեզվով հրատարակել»⁶։

Հայաստանի Կենտրոնական պետական պատմական արխիվում պահպանվում է Երևանի նահանգապետի գրությունը Երևանում «Ֆակտի» անունով ռուսերեն թերթ հրատարակելու թույլտվության մասին: Գրության մեջ նշված է, որ Երևանի նահանգային քարտուղար Վ. Ի. Բոգատիրյովին թույլ է տրվում Երևան քաղաքում հրատարակել «Ֆակտի» ռուսերեն թերթը շաբաթը մեկ անգամ, հետևյալ ծրագրով. 1 Առաջնորդող հոգվածները բոլոր հարցերի շուրջ: 2 Գիտական հոգվածներ: 3 Կառավարական հրամաններ: 4 Խրոնիկա և կյանք: 5 Նամակներ: 6 Մամուլի տեսություն: 7 Ֆելիետոն: 8 Դատական բաժին և այլն⁷: Լրացուցիչ գրության մեջ հայտնվում է, որ «Ֆակտի» թերթը լույս կտեսնի շաբաթը մեկ անգամ⁸:

«Ֆակտի» թերթի գլխագիրը

1907 թ. փետրվարի 2-ին լույս է տեսնում «Ֆակտի» թերթը՝ ռուսերեն: Այն, ինչպես հիշատակում է Սոկոլովսկին, իր գոյությունը պետք է պահպաներ կազմակերպության միջոցներով, որոնք կազմում էին ընդամենը 120 ռուբլի անդամավճար: Ի դեպ, այդ գումարը կազմում էր թերթի ծախսերի միայն 50 տոկոսը⁹: Ուստի, կազմակերպվում է հատուկ հանդանակություն, հավաքվում է մոտ 200 ռուբլի գումար, որով և լույս է տեսնում թերթի առաջին համարը¹⁰:

«Ֆակտին» հատուկ թարգմանիչների օգնությամբ ընթերցվում էր բանվորների համար գործարաններում, հիմնարկ-ձեռնարկություններում և այլուր: Թերթի պաշտոնական խմբագիր-հրատարակիչն էր Վ. Ի. Բոգատիրյովը, իսկ փաստական խմբագիրն ու գաղափարական ուղղություն տվողը Գ. Ն. Սոկոլովսկին էր, որն առաջնորդողների ու հոգվածների տակստորագրում էր «Յուրի Մոլոտով»: Թերթին աշխատակցում

էին Գևորգ Ղարաջյանը (Արկումեդ), Արշավիր Մելիքյանը, Ա. Զխենկելին, Կ. Ալավերդովը և ուրիշներ: «Ֆակտին» հիմնականում բուլշեկյան թերթ էր, թեև աշխատակիցների մեջ կային նաև մենշեկներ: Թերթի շնորհիվ բարձր էր պահվում Երևանի բուլշեկյան կազմակերպության հեղինակությունը աշխատավորության լայն շրջաններում: «...մեր «Ֆակտին», — գրում է Սոկոլովսկին, — իր առջև խնդիր էր դրել՝ ժամանակին արձագանքել երկրի և մեր նահանգի ընթացիկ կյանքի մոմենտներին, իսկ ընթացիկ կյանքն այն ժամանակ հագեցած էր սպասումներով, թե Երկրորդ պետական դումային կհաջողվի՞ մոբիլիզացնել երկրի ակտիվ ուժերը՝ ցարիզմի հետ վերջնական գոտեմարտի բռնվելու համար, քանի որ 1905 թ. հեղափոխության ճնշումը դիտվում ու գնահատվում էր որպես կառավարության պլուրոսյան հաղթանակ... Սակայն պետք է ընդունել, որ այն ժամանակվա լեզալ թերթը փաստորեն զրկված էր, այսպես կոչված, ներկուսակցական տարաձայնություններն մանրամասնությամբ լուսաբանելու հնարավորություններից, տարաձայնություններ, որոնք (Լոնդոնի) համագումարին նախապատրաստվելու շրջանում բացառիկ սրությամբ ծառացած էին կուսակցության յուրաքանչյուր անդամի առջև»¹¹:

«Ֆակտին» թերթի առաջին համարը լույս է տեսել 1907 թ. փետրվարի 2-ին, երկրորդ համարը՝ փետրվարի 18-ին, իսկ երրորդը՝ մարտի 4-ին: Խմբագիրը ձգտել է այն դարձնել ամենօրյա լրագիր, բայց այդ նրան չի հաջողվել: «Ֆակտին» ուներ հետևյալ բաժինները. 1 Կյանքի և մամուլի հարցեր: 2 Մատենագիտություն: 3 Կովկասի շուրջ: 4 Փաստեր: 5 Կենսագրական: 6 Արտասահմանում: 7 Տեղական բաժին: 8 Ֆելիետոն:

«Ֆակտին» թերթը համոզված, որ 1905 թ. բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության պարտությունը ժամանակավոր դադար էր, որ նրան հաջորդելու է հեղափոխության վերջնական հաղթանակը, գրում է. «Երկու տարվա հեղափոխությունը շանցավ ապարդյուն: Այն տեղի ունեցավ ոչ այնքան նըպաստավոր իրադարձություններում, որքան ժողովրդական

լայն մասսաների գիտակցութեան ու հոգեբանութեան վերա-
փոխման պայմաններում»¹²;

«Ֆակտի» թերթն այն համոզմունքն էր արտահայտում,
որ դասակարգային պայքարում հաղթողն այնուհանդերձ ժո-
ղովրդական լայն մասսաներն են լինելու ժողովուրդը քա-
ղաքականապես արթնանում է և նրան այլևս ոչ մի ուժ չի կա-
րող ետ կանգնեցնել: Նա անպայման կհասնի իր նպատակին:

Հայտնի է, որ 1906 թ. ամռանը ցարական կառավարու-
թյունը ցրում է Առաջին պետական դուման և հայտարարում
Նրկրորդ պետական դումա հրավիրելու վերաբերյալ իր որո-
շումը: Բոլշևիկյան կուսակցությունը պատրաստվում է մաս-
նակցելու Դումային, օգտագործելով այն որպես տրիբուն աշ-
խատավոր մասսաների քաղաքական ինքնագիտակցությունը
բարձրացնելու, բուրժուական ֆրակցիաների հակահեղափո-
խական էությունը մերկացնելու համար: Վ. Ի. Լենինը իր
«Նրկրորդ պետական դումայի բացումը» հոդվածում գրում է-
«Սոցիալ-դեմոկրատիան, որպես առաջավոր դասակարգի կու-
սակցություն, այժմ ավելի, քան երբևիցե, պետք է ստանձնի
ամբողջ հասակով մեկ ուղղվելու, ինքնուրույն, վճռական ու
համարձակ խոսելու նախաձեռնությունը: Հանուն պրոլետա-
րիատի սոցիալիստական և դուռ դասակարգային խնդիրների,
նա պետք է իրեն ցույց տա որպես ամբողջ դեմոկրատիայի
ավանգարդ»¹³: «Ֆակտի» թերթը ելնելով այդ նույն սկզբունք-
ներից, կազմակերպում է համարձակորեն տեղի ղեկավար
մարմիններին բննադատող, բուրժուական դեմոկրատիզմը
մերկացնող ելույթներ: «Տեղական բաժին» խորագրի տակ
տպագրվել են հոդվածներ, որոնցում բննարկվել է Նրևանի
նահանգից Նրկրորդ պետական դումայի ընտրությունների հա-
մար առաջադրված պատվիրակության թեկնածուների հարցը:
Միանգամայն իրավացիորեն թերթը բողոք է հայտնում Նրկ-
րորդ պետական դումայի պատգամավորության թեկնածու ա-
ռաջադրված Մահմեդ աղա Շախտախտինսկու դեմ: Վերջինս
առաջադրվել էր ադրբեջանական բնակչության կողմից: «Ֆակ-
տին» իր բողոքի մեջ այն միտքն է հայտնում, թե պրոլետա-
րիատն իր քաղաքական մակարդակով այնքան բարձր է, որ

կարող է ժողովրդի շահերը պաշտպանող թեկնածուներ պաշտպանել իր միջից: «Չենք ցանկանում բեկերին ու խաներին, — ընտրողների անունից գրում է թերթը, — որոնք մեզ կողոպտում են ու մեր կաշին են քերթում»¹⁴:

Թերթը միանգամայն իրավացիորեն, պարզորոշ գրում է, որ դումայական ընտրությունների նախօրյակին յուրաքանչյուր կուսակցություն ցույց տվեց իր իսկական դեմքը, և որ բանվոր դասակարգի իսկական շահերը պաշտպանող միակ կուսակցությունը սոցիալ-դեմոկրատականն է:

«Ցակտի» թերթը Երևանի բոլշևիկները օգտագործում էին կուսակցության դումայական տակտիկան պարզաբանելու նրա պատանկներով: «Դումայի առաջին քայլերը» հողվածում այն միտքն է առաջ քաշվում, որ Դուման պետք է օգտագործվի որպես լավագույն տրիբուն կառավարության հակաժողովրդական էությունը մերկացնելու համար:

«Փաստեր» ընդհանուր խորագրի տակ տպագրվում էին լուրեր Երկրորդ պետական դումայի ընտրությունների վերաբերյալ: Կենտրոնական հարց դարձնելով ընտրությունները, թերթը միաժամանակ բացահայտում էր մանրրործական դեմոկրատիայի իսկական դեմքը: Ծանոթացնելով 1907 թ. փետրվարի 6-ին Մոսկվայում կայացած քաղաքային դումայի ընտրությունների ժամանակ բանվորների ու կադետների միջև ծագած վեճին, թերթը փորձում է ներկայացնել կադետների երկերեսանի քաղաքականության վնասակար էությունը: Հայտնի է, որ կադետների հասցեին քննադատական խոսք է ասել Վ. Ի. Լենինը, գրելով. «Առաջին դուման բավականաչափ ցույց տվեց, որ կադետը չի պայքարում սևհարյուրակային վրտանգի դեմ, այլ աներևակայելի ստոր ճառեր է ասում միապետի՝ սևհարյուրակայիների ակնհայտ առաջնորդի, անմեղության և անպատասխանատվության մասին»¹⁵:

«Ցակտի» թերթն անդրադառնալով կադետների և սևհարյուրակայիների փոխհարաբերություններին, գրում է. «Կադմակերպված պրոլետարիատը վաղուց արդեն գիտի ժողովրդական ազատության բուրժուական պաշտպանների ճշմարիտ գինը: Այժմ ներկայանում է առիթը բացահայտելու ձեր հակա-

ռակ երեսն այնպէս պարզ, որ կտեսնեն ձեզ և վերջին կույրերը, կհասկանան ձեզ և բոլոր դուրահամատ ու երկշոտ հոգիները, որոնք հրապուրված սեհարյուրակային վտանգի մասին սոված ձեր երեսպաշտ ու կեղծ կոշերով ձայն տվեցին ձեզ... Դուք պայքարում էիք ոչ թե սևերի, այլ կարմիր պրոլետարիատի դեմ»¹⁶։ Մերկացնելով կաղետների կազմալուծիչ քաղաքականութիւնը, թերթը գտնում է, որ կաղետներն այլևս հիմք չունեն պնդելու, թե իրենք արտահայտում են ժողովրդի ձրգտումները։ Նրանք իրենց նախընտրական տակտիկայով արդեն ապացուցեցին, որ կապերը խզել են դեմոկրատիայից։

«Յակտի» թերթը իր էջերում բարձրացնում է նաև այն միտքը, որ Դուման չի կարող բավարարել ժողովրդի պահանջները, քանի դեռ իշխանութիւնը ազատութեան թշնամիների ձեռքին է և քանի դեռ Դումայում մեծամասնութիւնը կազմում են կաղետները, սեհարյուրակայիները, որոնք պաշտպանում են ինքնակալական միապետութեանը։ Թերթը կոչ է անում՝ քվեարկել սոցիալ-դեմոկրատների թեկնածուների օգտին, որպէսզի Դումայում մեծամասնութիւնը կազմեն սոցիալ-դեմոկրատները։ Այն ժամանակ միայն Դուման դեպի իրեն կըզրավի ժողովրդական լայն մասսաների համակրանքը և կըլինի ոչ միայն համաժողովրդական տրիրուն, այլ նաև կազմակերպող կենտրոն¹⁷։ Դուման նախապատրաստական աշխատանքներ վարող մի միջոց էր, ժողովրդական լայն մասսաներին մեծ մարտի ոգեշնչող հրապարակային ամբիոն։ Հայտնի է, որ անդրադառնալով այդ հարցին, Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Մենք կրկին նոր ուժեր կհավաքենք, նոր, է՛լ ավելի ահեղ, վճռական ելույթի համար, երբ ձախ Դումայի խարույկը բորբոքվելով՝ կվերածվի համառուսաստանյան հրդեհի։ Պետք է բոլոր ուժերը հավաքել և կենտրոնացնել գալիք վճռական ճակատամարտի համար»¹⁸։ «Առջևում հաղթանակն է, — կարգում ենք «Յակտի» թերթում, — իսկ ներկայում այդ հաղթանակի ապահովման նպատակին ուղղված բոլոր ուժերի լարումը։ Մենք գտնվում ենք հեղափոխութեան մեծագույն գործողութեան՝ ստեղծարար գործողութեան նախօրյակին»¹⁹։

Ուշագրավն այն է, որ ցարական կառավարության կազմակերպած խիստ հետապնդումների պայմաններում թերթը կարողանում էր ընթերցող լայն հասարակայնությանը ծանոթացնել բոլշևիկների դամայական տակտիկային:

«Ֆակտի» թերթը միաժամանակ հանդես էր գալիս ժողովրդական լայն մասսաների հեղափոխական ակտիվությունը բարձրացնելու, նրանց հեղափոխական ուժերը կազմակերպելու անմիջական կոչերով: Թերթի քաղաքական թեմաներով գրված հոդվածները ներծծված են լավատեսությամբ: «Ականատես» ստորագրությամբ հոդվածը նվիրված է Գուրիայում տեղի ունեցած հեղափոխական ելույթներին: Գուրիայում Գուլիցինի օրոք կիրառված ռեպրեսիաներն ավելի էին բորբոքում ժողովրդի զայրույթը: Հոդվածում ցարական բյուրոկրատիայի ներկայացուցիչները համարվում են XX դարի չինգիզ-խաներ, որոնք թալանում են ու կողոպտում ժողովրդին: «XX դարի չինգիզ-խաներն ամբողջ Գուրիան կրակի և սրի մատնեցին,— գրում է թերթը,— կողոպտվում և ոչնչացվում է բնակչության ամբողջ բարիքը»²⁰: Գուրիացիները համառորեն դիմադրում էին, հավատալով, որ ճշմարտությունը վերջ ի վերջո կհաղթանակի: Նրանք ուշիուշով հետևում էին հեղափոխական ղեպքերի ընթացքին, չկորցնելով պայծառ ապագային հասնելու իրենց հույսն ու հավատը: Ցարական պատժիչ ջոկատները որքան ուժեղացնում էին իրենց հալածանքները, այնքան ժողովրդի մեջ ավելի էր ամրապնդվում պայքարը մինչև վերջ հասցնելու ձգտումը: «Նրանք,— գրում է թերթը,— լավ գիտեն, որ բյուրոկրատիան իր գործողություններով իր դեմ ագիտացիա է մղում և ավելի մոտեցնում իր անկման պահը»²¹:

«Ֆակտի» թերթում տեղ են գրավում Ֆելիետոն խորագրի տակ տպագրված թերթոնային հոդվածները, որոնք պատկանում են խմբագրի Գ. Սոկոլովսկու գրչին և ստորագրված են «Յուրի Մոլոտով»: Այդ հոդվածները վերաբերում են քաղաքական հարցերին: Դրանցից մեկը, որ նվիրված է Գուրիայում ծագած հեղափոխական շարժումներին, ամբողջովին ներծծված է ժողովրդասիրության, եղբայրասիրության, ինտերնացիոնալիզմի գաղափարներով: Գուրիայում ժողովուրդը ըմբոստացել

է, կշանքն այնտեղ դաժանորեն ալլակերպել է մարդու կերպարանքը: Գուրիայում աշխատավորներն իրենց սեփական կաշվի վրա դրացել են ցարական զինքի ուժն ու բռնակալ ինքնակալութւան լծի ծանրութունը: Եվ այդ իսկ պատճառով, ինչպես հեղինակն է նկատում, ամբողջ Գուրիայում շշուկ անգամ չէր լսի ցարական իշխանութւան հանդեպ եղած բարեհամբույր վերաբերմունքի մասին, ընդհակառակը, ամենուր շարութւան ու տառապանքի խորքեր կլսեք՝ ուղղված ուսական կայսրութւան հասցեին: Ցարական բյուրոկրատիայի հանդեպ ատելութւան բաժակն արդեն լցվել է և համարձակ կարելի է ասել, թե «ինչ-որ բան կլինի, ինչ-որ բան կլինի...»: Մեկ այլ հոգովածում հեղինակը (Յուրի Մոլոտով) բացահայտ քննադատում է 1861 թ. փետրվարի 19-ի գլուղացիական ռեֆորմը, ռեֆորմ, որը գլուղացիներին չտվեց ոչ հող, ոչ ազատութուն: Այն համարվում է բուրժուական ռեֆորմ, որը գլուղացիներին զցեց տնտեսապես ավելի ծանր դրութւան մեջ, քան նրանք ռեֆորմից առաջ էին: Ապա մանրամասն հաշվարկների հիման վրա հեղինակը ցույց է տալիս, որ ռեֆորմից հետո գլուղացիները միայն իրենց անձի ազատագրման համար պետք է վճարեին 219 միլիոն ռուբլի²²:

«Յակտի» թերթը 1861 թ. գլուղացիական ռեֆորմը համարում է մի «կոմպրոմիս բյուրոկրատիայի շափավոր ծրագրերի և ճորտատերերի ռեակցիոն պահանջների միջև»:

«Յակտին» միաժամանակ անդրադառնում է նաև Երևանի նահանգից դուրս, Ռուսաստանի քաղաքներում տեղի ունեցած հեղափոխական շարժումներին: Այսպես, «Լոձի լոկաուտը» հոգովածում նշվում է այն մասին, թե երբեմն ինչպիսի ծանր հետևանքներ են ունենում լոկաուտները: Լոձի լոկաուտի պատճառով Պոզնանում փակվում է հինգ գործարան:

«Յակտի» թերթը քննադատաբար է անդրադառնում գերմանական բանվորական շարժման վաղ շրջանի գործիչ Վիլհելմ Վեյտլինգի (1808—1871) «Մարդկութունը ինչպիսին նա կա և ինչպիսին նա պետք է լինի» ծրագրային աշխատութւանը: Հոգովածագիրը (Կ. Ալավերդով) քննադատում է աշխատութւան հեղինակին այն բանի համար, որ նա բոլորովին նը-

կատի չի ունեցել դասակարգային պայքարը՝ որպէս հիմնական միջոց հասարակութեան վերափոխման: «Վեյտլինգը,— գրված է հոգվածում,— շատ բան չի ենթադրում այն ամենից, ինչ Մարքսի շնորհիվ ընկած է սոցիալիզմի հիմքում»²³: Վիլհելմ Վեյտլինգը ընդունում էր կոմունիստական հասարակարգի ստեղծման հեղափոխական ճանապարհը, սակայն հեղափոխութունը դիտում էր որպէս տարերային պրոցես, որտեղ գլխավոր դերը հատկացնում էր ապադասակարգային տարրերին: Եվ երբ վեյտլինգականութունը գիտական կոմունիզմի ծագման կապակցությամբ սկսում է հտ պահել բանվորական շարժման դարգացումը, արժանանում է Կ. Մարքսի և Ֆ. էնգելսի խիստ քննադատութեանը²⁴:

«Ֆակտի» թերթը շարունակում է բարձրացնել ամնիստիայի հարցը, կառավարութունից պահանջելով ազատել քաղաքական բանտարկյալներին, ռուսական առաջին հեղափոխութեան ժամանակ բանտարկված ազատագրական պայքարի մարտիկներին:

Վերը բերված փաստերը և մեջբերումները վկայում են այն մասին, որ «Ֆակտի» թերթն առաջինը լեզալ ձևով Երևանի ընթերցող լայն հասարակայնութեան մեջ տարածել է հեղափոխական գաղափարներ, պայքար ծավալել ինքնակալութեան տապալման համար: Թերթը մոբիլիզացնելով աշխատավորութեան ուժերը դասակարգային պայքարի շուրջ, պրոպագանդել է այն գաղափարը, որ միայն բանվոր դասակարգն ու գյուղացիութունը դաշնակցած կարող են հեղափոխութունը հասցնել հաղթական ավարտի, ստեղծելով ազատ, անկաշկանդ ժողովրդական իշխանութուն:

Տեղական կառավարութունն իսկույն նկատում է թերթի հեղափոխական բնույթը և խմբագրին տալով խիստ զգուշացում, կարգադրութուն է անում թերթի փակման մասին:

«Ֆակտի» թերթի խմբագիր Գ. Ն. Սոկոլովսկին ծնվել է 1879 թ., Թիֆլիսում, դատական ատյանի ծառայողի ընտանիքում: 1880 թ. ծնողների հետ տեղափոխվում է Երևան: Այստեղ ավարտում է տեղի արական գիմնազիան և մեկնում Մոսկվա, ընդունվում Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆա-

կուլտետը: Ուսանողական տարիներին նա ակտիվորեն մասնակցում է մարքսիստական խմբակների աշխատանքներին և ուսանողական շարժումներին: Մի քանի վարչական տուժերից հետո նա 1902 թ. փետրվարին կալանքի տակ է առնվում: Իսկ 1903 թ. դեկտեմբերին Վ. Գ. Կորոլենկոյի 50-ամյակին նվիրված երեկոյին կարգացած դեկուցման համար 1904 թ. մայիսին արտաքսվում է Երևան: Այստեղ Գ. Ն. Սոկոլովսկին ամբողջովին նվիրվում է կուսակցական աշխատանքին, ծավալում հեղափոխական գործունեություն: Նրա ջանքերով Երևանում ստեղծվում են բանվորների ու սովորողների կուսակցական առաջին բջիջները: Երևանի Շուստովի և Սարաջևի սպիրտ-կոնյակի գործարանի գործադուլի մասին նահանգային ժանդարմական վարչության 1905 թ. ապրիլի 23-ին ոստիկանությունից գեպարտամենտի հատուկ բաժնին ուղարկված հաղորդման մեջ ասված է. «Մեր ունեցած գաղտնի տեղեկությունների համաձայն այս գործադուլի կազմակերպիչն է նախկին ուսանող Դեորգի Նիկոլաևիչ Սոկոլովսկին, որի արտաքսումը Երևանից չափազանց ցանկալի է, որովհետև նա նաև գլխավոր դեր է սովորող մարդկանց շրջանում հավաքություններ կազմակերպելու ուղղությամբ»²⁵:

1906 թ. Գ. Ն. Սոկոլովսկին մտնում է ՌՍԴԲԿ Մոսկվայի կոմիտեին կից ղինվորական կազմակերպության կազմի մեջ:

1907 թ. ապրիլին ՌՍԴԲԿ Երևանի կազմակերպության կողմից Գ. Սոկոլովսկին առաջադրվում է ՌՍԴԲԿ V համագումարի պատգամավորության թեկնածու: Ապրիլի 30-ից մինչև մայիսի 19-ը Գ. Ն. Սոկոլովսկին մասնակցում է Լոնդոնում գումարված կուսակցության V համագումարի աշխատանքներին:

Համագումարից վերադառնալուց հետո նա համալրում է ՌՍԴԲԿ Երևանի կազմակերպության քաղաքային կոմիտեի կազմը:

Մինչև 1910 թ. Սոկոլովսկին կարողանում է հաջողությամբ ղուգորդել աշխատանքը լեզալ և անլեզալ օրգաններում: Իսկ 1910 թ. նա տեղափոխվում է Մոսկվա, հեռանում է

քաղաքական գործունեությունից և դուրս մնում կուսակցության շարքերից²⁶։

1917 թ. փետրվարյան բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունից հետո նա աշխատում է Մոսկվայի միլիցիայում։ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունից հետո Սոկոլովսկին իր ուժերն ու եռանդը նվիրաբերում է սոցիալիստական տնտեսության տարրեր բնագավառների համար կադրեր պատրաստելու գործին, զբաղվում մանկավարժական գործունեությամբ։

Լինելով կրթված մարքսիստ և սովետական իշխանության ջերմ պաշտպան, Գ. Ն. Սոկոլովսկին գրում է մի շարք հրապարակախոսական գործեր՝ նվիրված Ռուսաստանի XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի քաղաքական կյանքին, Մաքսիմ Գորկու, Կորոլենկոյի և ռուս այլ գրողների ստեղծագործություններին։

Իր կյանքի վերջին տարիներին Սոկոլովսկին դասախոսում է Մոսկվայի բարձրագույն և միջնակարգ ուսումնական հաստատություններում, գրում աշխատություններ սոցիալիզմաբերության մասին։

Գ. Ն. Սոկոլովսկին վախճանվում է 1939 թ., Մոսկվայում։

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՄՈՒԼԸ ՍՏՈԼԻՊԻՆՅԱՆ ՌԵԱԿՑԻԱՅԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

(«Հրազդան», 1908—1909)

Ռուսական առաջին բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության պարտությունից հետո, 1907 թ. հունիսի 3-ի պետական հեղաշրջումով ցարական կառավարությունը դաժան դատաստան տեսավ հեղափոխական բանվորների և գյուղացիների հետ: Բնութագրելով այդ ժամանակաշրջանը, Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Յարիզմի կողմից հալածանքների այդպիսի սանձարձակություն Ռուսաստանում դեռ երբեք չէր եղել: Այդ հինգ տարվա ընթացքում կախաղանները ռուսական պատմության երեք հարյուրամյակների ռեկորդն են խփել: Աքսորավայրերը, տաժանավայրերը և բանտերը լեփլեցուն են քաղաքական գործիչներով, ինչպես երբեք, և հաղթվածների նկատմամբ երբեք այնպիսի խոշտանգումներ ու տանջանքներ չեն գործադրվել, ինչպես նիկոլայ II-ի ժամանակ»¹:

Ստոլիպինյան ռեակցիան ծանր ազդեց նաև Անդրկովկասի աշխատավորության վրա: Կովկասի փոխարքայի 1907 թ. հունիսի 4-ին Երևանի նահանգապետին ուղարկած հատուկ գրությամբ պահանջվում էր խստորեն պահպանել կառավարության սահմանած ռեժիմը և արգելել միտինգներն ու ցույցերը:

Ռեակցիայի տարիներին ծանրացավ հատկապես Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների դրությունը: Նրանց աշխատանքային օրը երկարաձգվեց մինչև 12—18 ժամ: Տնտե-

սական ճնշման, ազգային հալածանքների, սոցիալական և քաղաքական իրավազրկության պայմաններում աշխատավոր զանգվածները շփուստվեցին:

Երևանում, էջմիածնում, Նոր Բայազետում, Զանգեզուրում և այլուր շարունակվեցին գյուղացիական հուզումները: Զանգեզուրում գյուղացիները ելույթներ էին ունենում պահանջելով կալվածատերերից խլել հողը և հանձնել իրենց: Գյուղական վայրերում պրոպագանդիստական լայն աշխատանք էին կատարում Հայաստանում գործող բոլշևիկները:

Ռեակցիայի ծանր տարիներին կուսակցական ընդհատակյա կազմակերպություններ և խմբակներ կային Երևանում, Կարսում, Ալավերդում, Ղափանում, Ալեքսանդրապոլում, Նոր Բայազետում, Իգդիրում և այլուր²: Գյուղում սրվում էր դասակարգային պայքարը: Կարևոր և հրատապ հարցերից մեկն էր դարձել ագրարային հարցը: Այն իր վրա էր բեռնել քաղաքական կուսակցությունների, հասարակական հոսանքների և ուղղությունների ուշադրությունը: Վ. Ի. Լենինը և նրա զինակիցները պրոպագանդում էին հողի ազգայնացման ծրագիրը, որը կարող էր իրականացվել ցարիզմի և կապիտալիզմի տապալմամբ, աշխատավոր մասսաների հեղափոխական պայքարի հաղթանակով միայն: Մինչդեռ, բուրժուական և մանրբուրժուական գաղափարախոսները տուրք տալով նարոդնիկական, ուտոպիստական հայացքներին, փորձում էին անցկացնել գյուղական համայնքի գաղափարը և գյուղական համայնքը դիտել որպես գյուղացիության փրկության միջոց:

Հայ իրականությունում ևս լիբերալ-բուրժուական և ազգայնական կուսակցությունների ներկայացուցիչները կոռուպցիան դիտել են որպես կապիտալիստական շահագործումից ազատագրվելու միջոց: Կոռուպցիայի տեսաբաններն առանց մասնավոր սեփականության վերացման և տիրող կարգերի հեղաշրջման ցանկացել են արմատական փոփոխություն մըտցրնել աշխատավոր զանգվածների կենսավիճակում: Հայտնի է, որ նման ուտոպիստական հայացքների դեմ ինչպիսի պայքար են մղել հայ բոլշևիկ գործիչները (Ստ. Շահումյան, Ս. Սպանդարյան և ուրիշներ): Ս. Սպանդարյանն իր «Մեր գերը

գյուղում» հոգովածում գրել է. «Դյուղացին պիտի հասկանա, որ առանց քաղաքական ազատության, առանց ժողովրդի լիակատար իշխանության, նա չի տեսնի իր փափաղած «հողը», նրա համար պիտի պարզվի քաղաքական կարգերի և նրա տնտեսական դրության անխախտելի կապակցությունը. նա պիտի համոզվի, որ դրությունը չի փոխվի անձնավորության փոխվելով, այլ պետք է ամբողջ սիստեմը հեղաշրջել ներքվից մինչև վերև»:

Երևանում համախմբված առաջագիմական հայացքներ ունեցող մտավորականներից ոմանք ևս հրապուրվեցին կոռուպերացիաներով և գյուղի փրկության հիմնական միջոցը համարեցին տնտեսական այդ միությունները: Կոռուպերացիաների պաշտպանությամբ Երևանում հանդես եկավ նաև «Հրազ-

«Հրազդան» թերթի գլխագիրը

դան» թերթը, որի հիմնադիրն էր մասնագիտությամբ գյուղատնտես Պողոս Կանդուրալյանը: Նա ավարտել էր Մոսկվայի Պետրովսկու անվան գյուղատնտեսական ակադեմիան: 1901—1905 թթ. աշխատել էր որպես Երևանի նահանգային ուսումնարաններին կից գյուղատնտեսական բաժանմունքի գյուղատնտես: Ի դեպ հայտնի է, որ այդ ակադեմիայի ուսանողները կրել են լիբերալ-նարոդնիկների տնտեսագիտական հայացքների ազդեցությունը:

«Հրազդան» գրական, հասարակական, տնտեսական եռօրյա թերթը լույս է տեսել 1908 թ.: Առաջին երկու համարները խմբագրել է Պողոս Կանդուրալյանը, իսկ հաջորդ մնացած համարները՝ Ա. Տեր-Հակոբյանը, որը նույնպես պաշտպանել

է նախորդ խմբագրի հայացքները: Թերթի հոգւածները մեծ մասը ստորագրւած են ծածկանուններով (Ֆահրատ, Նա, Մուսին, Հ., Սուրիկ, Ա., Շահմար, Սալահ և այլն): Թերթը ունեցել է հետեւյալ բաժինները. խմբագրութեան կողմից, Երևանի կյանքից, գաւառական կյանքից, Ռուսաստան, Պարսկաստան, Տաճկաստան, բանասիրական և այլն: «Հրազդանը» անդրադարձել է ժամանակի հուզող գրեթէ բոլոր հարցերին: Այնտեղ գեղեղմւած են գյուղացիութեան սոցիալական ու տնտեսական իրավիճակին, հողային հարցին, դպրոցին, գրականութեանը, թուրքահայ ու պարսկահայ կյանքին, Ռուսաստանում ու արեւմրտանւորակաւ երկրներում կատարւած իրադարձութիւններին նվիրւած հոգւածներ:

Գաւառի ընթերցողները մեծ հույսեր են կապել այդ թերթի հետ: Ողջունելով թերթի լույս ընծայումը, նրանցից Վ. Աֆրիկյանը Նոր Բայագետից գրում է. «Վաղուց, շատ վաղուց է, որ հայ աշխատավոր մասսան համակւած մեկ դարդով, տոշորւած մեկ ցավով, սպասում էր գաւառի ցավերն արտահայտող թերթի, որտեղ հնարավորութիւն ունենար ավելի լայն շափով բաց անելու իր անհուն ցավերով լի սիրտը, երևան հանելու իր փտած ու հոտած կյանքը, և այդ թերթը դու ես լինելու մեզ համար «Հրազդան» ախպեր»⁵: Նա հուսով էր, որ թերթը անողորմաբար կքննադատի գյուղացու «արյունը քամող», նրա «կենսական վերջին հուրը ծծող», «ղավթարը ձեռքին» վաշխառուին, «աշխատավորի արտասուքի գնով ապահովութիւն ձեռք գցող» կաշառակերներին⁶:

«Գաւառական կյանքից», «Կյանքը գաւառներում», «Թ՛նչ է հարկավոր անել», «Զոռքաները» և այլ խորագրերով տպագրւած հոգւածներում ցույց են տրւած խեղճ ու անօգնական գյուղացու շարքաշ առօրյան, նրա սոցիալական ու տնտեսական ճնշւած իրավիճակը: «Զոռքաները» վերնագրով հոգւածում (հեղինակ՝ Շահմար) գրւած է. «Մեր այս դառն իրականութեան մեջ, մասն մի քայլափոխում հանդես է գալիս խեղճ գյուղացիութիւնն իր բազմատեսակ ցավերով, որը փոխանակօրավոր պակասելու, ավելի մեծ ծավալ է ստանում շնորհիվ

այն «գործքաների», որոնց բռնեցքները Դամոկլյան սրի նման կախված են գյուղացիության գլխին և թույլ չեն տալիս, հի նա մի գրական քաջ անի իր տնտեսական միջակը բարելավելու համար»⁷։ Թերթը միաժամանակ նկատում է, որ գյուղացիությունն արդեն որոշ շահով համարձակ է դարձել, որ ռոսական առաջին հեղափոխության դասերը նրան սովորեցրել են կռվել, ինչպես թերթում է նշված. «Երեկվա խաղաղ գյուղացին հանդամանքների բերումով խոփի, արորի-գութանի հետ միասին, գործածել սովորեց և ղենք»⁸։ Հետևապես, եզրակացնում է թերթը, նա կարող է դիմադրել և ոչ թե «գլուխ խոնարհել» հարստահարիչների առաջ։ Իսկ դիմադրելու համար, ինչպես թերթն է գտնում, գյուղացիները պետք է միավորվեն։ «Թող փորձեն նրանք,— գրում է թերթը,— խմբվել իրար հետ և փոխանակ լացի ու դանդատի, այդ միացյալ ուժով դիմադրեն գյուղերում դիշակեր ոհմակների նման թափառող և գյուղացու արյուն քրտինքով ապրող սրիկաներին, թող մի քանի անգամ անխնա և աներկյուղ կերպով դիմադրեն նրանց և կռեսեն, որ այդ ավաղակների հոտն անգամ կրկտրվի իրանց գյուղերից ու սահմաններից»⁹։

Թերթը աշխատավոր գյուղացու կյանքի արմատական վերափոխման հույսեր է ականկալում համայնական աշխատանքի կազմակերպումից, գրելով. «... ինչ է մնում անել, մնում է միայն առաջ մղել համայնական աշխատանքի սկզբունքը, կյանքի մեջ կիրառության մտցնել և այդպիսով հասած կլինենք մեր համայնականության սահմանին, որից հետո մնում է մի փոքրիկ քաջ միայն, որը սպասում է ընդհանուր հասարակարգի վերջնական փոփոխվելուն»¹⁰։ Թերթում աշխատանքի համայնական կազմակերպման ձևերից մեկն է համարվում կոոպերացիան, որը հաջողությամբ կիրառվում էր արևմտաեվրոպական երկրներում։ «Աշխատավոր դասը երկրագնդի բոլոր անկյուններում,— գրում է թերթը,— իր անողոք շահագործման ասպարեզում կեղեքվում է երկու կողմից և՛ որպես արտադրող, և՛ որպես սպառող։ Ահա հենց այդ կեղեքման և շահագործման դեմ պայքարելու և աշխատավորական այդ մեծ պատուհասը վերացնելու համար քաղաքակիրթ երկրներում

աշխատավորութիւնն արդեն կիրառութեան մեջ է մտցրել մի ավելի քան գործնական միջոց, որը նրան ազատում է թե որպէս արտադրողի, թե որպէս սպառողի: ... Այդ միջոցը աշխատակցական սկզբունքի կիրառութիւնն է, որը հմտական լեզվով կոոպերացիա է կոչւում»¹¹: Միաժամանակ պետք է նշել, որ թերթը չի ժխտում գյուղում տիրող սոցիալական հակասութիւնը, այլ տեսնելով այն, գրում է. «Գյուղն ունի երկու դասակարգ-աշխատող և վայելող: Առաջինը, որ իր ամբողջ ուժն ու միտքը ուղղել է գյուղական կյանքում աշխատանքի միջոցով արդյունաբերելու ձեռքի տակ եղած միջոցները, իսկ երկրորդը, որ մի պատմական ճակատագրութեամբ ծնւել և ապրում է վայելելու և ուրիշի աշխատանքի տեղ դառնալու՝ հղփանալու համար: Այլևս կասկած չկա, որ գյուղական աշխարհում ևս աշխատանքը դեպի իրեն է գրավել դասակարգային պայքարը (որոշ տեղերում գուցե և քիչ շափով) և որպիսի խրամատը պիտի լայնանա, իր մի կողմն ունենալով կեղեքվող մեծամասնութեանը: Ահա այս կարևոր գիծն ի նկատի ունենալուց հետո, մի առանձին հրամայական պահանջ է տրվում մտածողութեան և հոգատարութեան առարկա դարձնել գյուղական աշխատավորութեանը»¹²:

Թերթը գյուղացիութեանը ճանաչում է որպէս հասարակական ուժ: Եվ այդ առիթով անհրաժեշտ է գտնում վկայաբերելու Առաջին ինտերնացիոնալի կոնգրեսներում գյուղացիութեան և հողային հարցերի վերաբերյալ ընդունած բանաձևերը: Հայտնի է, որ հողը ամբողջ հասարակութեան սեփականութիւնը դարձնելու հարցը մանրամասն քննարկման է ենթարկւել Առաջին ինտերնացիոնալի 1867 թ. նոյեմբերի 2-ին լողանում, 1868 թ. սեպտեմբերի 6—13-ին Բրյուսելում, 1869 թ. սեպտեմբերի 6—11-ը Բազելում կայացած կոնգրեսներում: Թերթում մեջ են բերված նաև Առաջին ինտերնացիոնալի Բազելի կոնգրեսում բելգիացի սոցիալիստ Ս. դը Պապի արտասանած զեկուցումից հատվածներ, որտեղ ասված է. «Կարևոր է ընդունել, որ դանդաղ և աստիճանական է վճռուցիկայի տեսակետը, որի վրա սովորաբար կանգնած են տրեստեսագետները, չպիտի ղեկավարեն մարդկանց գործողու-

թյունները, որոնք դիտեն, որ տնտեսական զարգացման օրենքները բոլորովին արսուլուտ և անխախտ չեն հանդիսանում և որ մարդկանց միջամտությունը կարող է նրանց փոխել... Հենց այդ կուլեկտիվ միջամտությանն էլ տրված է հեղափոխություն անունը: Այդ պատճառով հավանական է, որ սեփականության վերափոխումը կկատարվի ոչ թե կույր ճակատագրական զարգացման ճանապարհով, այլ կժամանի մարդկանց խելացի միջամտությամբ: Այն կլինի ոչ թե էվոլյուցիայի, այլ ռեվոլյուցիայի հետևանք»¹³: Բացի դրանից, «Հրազդան» թերթը տպագրել է նաև Առաջին ինտերնացիոնալի մեկնչան սեկցիայի 1869 թ. նոյեմբերի 11-ին հրապարակած Ի. Յ. Բեկկերի կազմած «Երկրագործական բանվորներին ուղղված մանիֆեստը» (լրիվ տեքստը): Հայտնի է, որ այդ մանիֆեստում կոչ է արվում բատրակներին ու մանր արտադրողներին՝ գիտակցել իրենց մարդկային իրավունքները, հրաժարվել հին տրագիցիաներից ու նախապաշարմունքներից և հեղափոխական ճանապարհով լուծել բոլոր առաջացած հարցերը¹⁴: Մանիֆեստի 5-րդ պարագրաֆում ասված է. «Այդ երկրագործական կոոպերացիաները հարաբերության մեջ են մշտնում ինչպես իրար հետ, այնպես էլ քաղաքային բանվորների արտադրողական և սպառողական ընկերությունների հետ և բոլոր մյուս բանվորական միությունների հետ կազմում են միությունների սերտ-կազմակերպված ֆեդերացիա՝ բարոյական և նյութական պաշտպանության համար, կատարյալ փոխադարձ համերաշխության հիմունքներով և ամեն տեսակ քաղաքական ու տնտեսական հարստահարության դեմ ընդհանուր կռիվի համար»¹⁵: Հաջորդ պարագրաֆում պարզեպարզ գրված է, որ գյուղական բանվորները կոոպերացիաների միջոցով պետք է ծանոթանան տնտեսության վարման բոլոր ձևերին, որպեսզի գոյություն ունեցող կարգերի տապալմամբ, երբ հողատերերի դեպոտ իշխանությունը կոշնշանա, նրանք ընդունակ լինեն տնտեսությունը դեմոկրատիկ ընկերակցությունների սկզբունքներով վարելուն¹⁶:

«Հրազդան» թերթը թեև տպագրում է Առաջին ինտերնացիոնալի կոնգրեսների բանաձևերը, «Երկրագործական բան-

վորներին ուղղված մանիֆեստը», սակայն չի կարողանում հասնել դրանցում արտահայտված հեղափոխական իմաստի ըմբռնմանը։ Այն դարձյալ շարունակում է հասարակական զարգացման գործում կարևոր և վճռական դեր վերագրել կոոպերատիվ ընկերություններին։ «Մոտիկ ապագան ցույց կտա,—գրում է թերթը,—թե որքան օգտավետ և կարևոր հիմնարկություն է գյուղական բանկը, և որ գյուղական ցեցերից ու վաշխառուներից ազատվելու և իրանց ընկած տնտեսությունը բարձրացնելու միակ արմատական միջոցը գյուղական փոխատու խնայողական բանկն է, որին և պետք է ամեն կերպ աջակցել»¹⁷։

«Հրազդան» թերթը շփոթարկելով իր հայացքների սահմանափակվածությունից, շարունակում է կապիտալիստական շահագործումից ազատվելու ելքը կապել կոոպերացիաների և ոչ թե սոցիալական հեղափոխություն հետ։ Հայտնի է, որ նրանք մտահայեցողության դեմ ինչպիսի պայքար է մղել։ Ի. Լենինը։ Նա գրել է. «Որ կոոպերատիվները, կապիտալի դեմ անմիջականորեն պայքարող կազմակերպություններ չլինելով, կարող են առաջացնել և առաջացնում են պատրանքներ, թե իբր նրանք սոցիալական հարցի լուծման միջոց են»¹⁸։

«Հրազդան» թերթի էջերում տեղ են գտել նաև թուրքական բռնակալ տիրապետության տակ գտնվող հայ ժողովրդի կյանքին նվիրված հոդվածները։ «Տաճկաստանի հեղափոխությունը»¹⁹ հոդվածաշարում հեղինակը անխնա մերկացնում է սուլթան Աբդուլ Համիդի վարած ազգահալած քաղաքականությունը հայերի և ընդհանրապես ալլադավան ազգերի նկատմամբ։ «Եվ տաճիկ կառավարությունը,—գրված է այնտեղ,—որն իր հայրենասիրությունը գտնում էր միայն իր երկրում եղած օտարազգիներին ու ալլադավաններին ոչնչացնելու, նրանց անմեղ արյան մեջ լողալում և որը սակայն ամենահանգիստ խղճով դրսի օտարազգիներին ու ալլադավաններին էր ծախում իր հարազատ ժողովրդի քրտինքն ու աշխատանքը, նրա ձեռքն էր տալիս կառավարչական դեկը, որ խեղդում էր նորից դարգանալ ցանկացող հողագործությունը և այն և այլն, շատ հեշտությամբ կարողացավ իր դեմ լարել ու ռաբի

բացձրացնել երկրի գիտակից և հայրենիքի համար սրտացավ հասարակության խավերը»²⁰։

1908 թ. վերջապես սուլթան Աբդուլ Համիդը գահընկեց արվեց, «Երիտասարդ թուրքերի» բուրժուանացիոնալիստական կուսակցությունն իր ձեռքը վերցրեց իշխանությունը, հաստատելով սահմանադրական կարգեր։ Երիտթուրքերի հաղթանակի առաջին օրերին «Հրազդան» թերթը հանդես եկավ, գրելով. «Բռնության ավերակների վրա կանգնեց ազատության դրոշակը և ամենքը ոգևորված նրա հաղթանակով, շունչ առան, նոր կյանք ստեղծեցին»²¹։ Սակայն որոշ ժամանակ անց, երբ լուրեր ստացվեցին հայկական գյուղերում թուրքերի կատարած վայրագությունների մասին, թերթը հուսախաբ գրեց, որ սահմանադրությունը իր կիրառությունը չըզտավ թուրքական գյուղերում, որ օսմանյան պառլամենտի կազմը վստահություն չի ներշնչում և չի արդարացնում իրեն։ Երիտթուրքերը դավաճանելով իրենց խոստումներին, վարում են ունակցիոն քաղաքականություն։ Հայտնի է, որ 1909 թ. ապրիլին երիտասարդ թուրքերը Կիլիկիայի Ագանա քաղաքում կազմակերպում են հայկական նոր ջարդեր։ Թերթը լուրեր է տպագրում և հայտնում, որ քրդական մի շարք գյուղերում գումարվում են քուրդ բեգերի խորհրդակցություններ՝ հայկական նոր ջարդեր կազմակերպելու նպատակներով։

Չվստահելով բուրժուանացիոնալիստական «Երիտասարդ թուրքերի» կուսակցությանը, թերթը հորդորում է մասսաներին՝ «արթուն կերպով հսկել, որ սահմանադրության ազդարարած սկզբունքները դառնան կենդանի իրականություն»²²։ «Հրազդան» թերթը դեմ չէր սահմանադրական կարգերին, ընդհակառակը այն մեծ հույսեր էր կապում սահմանադրության հետ։

«Հրազդան» թերթը անդրադարձել է ժամանակի հուզող գրեթե բոլոր հարցերին։ Կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ այն պաշտպանել է Մատթեոս Իզմիրլյանի թեկնածությունը, նկատի ունենալով նրա անձնավորությունը, բարոյակրթն բարձր կերպարը։

Հայտնի է, որ ռեակցիայի տարիներին աշակերտական հուզումներ են սկսվում էջմիածնում, Երևանում և այլուր: Աշակերտները ցույցեր են անում՝ բողոքելով դպրոցական խիստ ռեժիմի դեմ, պահանջելով հեռացնել այս կամ այն ուսուցչին: Նման համարձակ ելույթներով աչքի են ընկնում Երևանի թեմական դպրոցի 4—6-րդ դասարանների աշակերտները: Ներառյալ 1908 թ. սկսած գրություններով դիմում են դպրոցի հոգաբարձությանը՝ պահանջելով տարվա վերջին քննությունները վերացնել: Հոգաբարձական խորհուրդը հարգում է նրանց խնդրանքը: Դրանից հետո 1908 թ. նոյեմբերի 24-ին, երբ դպրոցի տեսուչ Տիգրան Աղամալյանը մտնում է 6-րդ դասարան, աշակերտները հայտարարում են, որ չեն ցանկանում լսել նրա դասերը: Աղամալյանը հեռանում է և դիմում հոգաբարձու Արդությանին: Մինչ այդ աշակերտներն արդեն դիմում էին հանձնաժողովին թեմական դպրոցի հոգաբարձու Պողոս Կանդուրալյանին: Թերթը տպագրում է այդ դիմումի լրիվ տեքստը: Այնտեղ նշված է, որ տեսուչ Տիգրան Աղամալյանը վարում է հակամանկավարժական գործունեություն, չի վայելում աշակերտների հարգանքը ու համակրանքը և անընդունակ է դպրոցի տեսուչը լինելու: Բողոքելով, աշակերտները պահանջում են հեռացնել ուսուցչության և տեսչության համար անպետք դաշնակցական Աղամալյանին, հակառակ դեպքում դասադուլով կպաշտպանեն իրենց իրավունքները: Հոգաբարձու Կանդուրալյանն առաջարկում է աշակերտներին ետ վերցնել իրենց դիմումը, աշակերտները չեն համաձայնվում: Հրավիրվում է հոգաբարձական ժողով, որը որոշում է չեղյալ համարել այդ դիմումը և խիստ պատժել աշակերտներին՝ նման քայլի դիմելու համար: Սակայն աշակերտների դժգոհությունը զնալով սաստկանում է: Դպրոցի տեսուչ Տիգրան Աղամալյանը դիմում է Կալիս և ազատվում աշխատանքից: «Հրազդան» թերթը կրկին անգամ հանդես է գալիս և այս անգամ իր չափավոր դիրքերից փորձում հաշտարարի դեր կատարել: «Սթափվեցեք» հոգվածում խորհուրդ է տրվում աշակերտությանը՝ հետ կանգնել «սխալ քայլից, շարունակել նախկին խաղաղ կյանքը»: Ինչ խոսք, «Հրազդան» թերթը ընդհանրապես դեմ էր աշակեր-

տական նման համարձակ բողոքներին ու դատադուլներին, քանի որ դրանց մեջ տեսնում էր ծայրը հեղափոխական ելույթների, ելույթներ, որ արդեն լայնորեն տարածված էին սովորող երիտասարդության մեջ, այդ թվում նաև Երևանի աշակերտության մեջ:

Իհարկե, «Հրազդան» թերթը չէր հանդուրժում այն հանգամանքը, որ Երևանի դպրոցներում դեռ դասավանդում էին բավարար գիտելիքներ շունեցող ուսուցիչներ: «Հոգաբարձուներ և ուսուցիչներ» ընդարձակ հոդվածաշարում քննադատվում են դպրոցների անորակ ուսուցիչները: «Սրանց մեջ են,— գրում է թերթը,— հաճախ կամ համարյա բոլոր աղաները, գյուղի կուլակները, դանազան տեսակի «պատվելիներն» ու տուղերն ընդհանրապես, որոնց սրտին մոտ չէ ժողովրդի կըրթության գործը և որոնք բացի այդ շահագործում են իրենց պաշտոնն ու դպրոցը և հայտնապես կարելի է ասել, որ վերջին գիտումներով ու նկատումներով միշտ անհաշտ են ուսուցիչների ու ուսուցչական խմբերի հետ»²³։ Թերթը «Պրոֆեսիոնալ ուսուցչությունը» հոդվածում առաջ է քաշում դպրոցները մասնագիտական ուսուցիչներով համալրելու պահանջը: Մանկավարժական թեմաներով թերթի համար հոդվածներ էին գրում այնպիսի առաջադեմ մանկավարժներ, որպիսիք էին Առ. Բահաթրյանը և ուրիշներ:

«Հրազդանը» անդրադարձել է նաև արվեստի և գրականության հարցերին: Այստեղ բարձր են գնահատվել Խ. Աբովյանի, Ռ. Պատկանյանի ստեղծագործությունները: «Կարմիր թելը մեր նորագույն գրականության մեջ» հոդվածում Աբովյանի մասին գրված է. «Աբովյանը նկարագրել է հայ անփառունակ իրականությունը, առաջինն է եղել մեր բոլոր գրականագետներից, որ ձևակերպել է հայության արթնացած ինքնաճանաչությունը և հզոր, անկեղծ ձայնով կանչել ամբողջ հայությանը՝ թափ տվեք ձեզնից ստրկության ոգին, ստեղծեցեք ձեզ համար մի պատվավոր վիճակ»²⁴:

Այսպիսով, «Հրազդան» թերթը ղեկավարյալի ծանր տարիներին, իր կարճատև գոյության ընթացքում այս կամ այն չափով արձագանքել է ժամանակի հուզող հարցերին: Եվ եթե

հասարակական, քաղաքական խնդիրների մեկնաբանումը չի կարողացել բխեցնել ժամանակի հեղափոխական ոգուց, անպատեհ այն պատճառով, որ ճիշտ չի կողմնորոշվել երևույթների դրույթյան մեջ:

Իր շափավոր հայացքներով հանդերձ, «Հրազդան» թերթը հետաքրքրություն է ներկայացնում ժամանակի հայ պարբերականների շարքում:

«ՆՈՐ ԶԱՅՆ» (1911—1912), «ԿՌԱՆ» (1911—1912),

«ՆՈՐ ՄԱՄՈՒԼ» (1913—1915) ԱՌԱՋԱԴԻՄԱԿԱՆ

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

1910 թվականից սկսած բանվորական շարժումներն ու գյուղացիական հուզումները նոր թափ են ստանում Ռուսաստանով մեկ: «Սեհարյուրակային ունակցիայի լիակատար տիրապետության շրջանը վերջացավ,— գրում է Վ. Ի. Լենինը:— Սկսվում է նոր վերելքի շրջանը»¹: Հեղափոխական շարժման նոր ալիքը լայն տարածում է գտնում նաև Անդրկովկասում, ինչպես և Հայաստանում: Այստեղ մի շարք գյուղերում սկսվում է արդեն կազմակերպված շարժում կալվածատերերի դեմ, գյուղացիները հրաժարվում են հարկեր վճարելուց, բռնադրվում են կալվածատիրոջ հողը, այրում նրա խոտի դեղերը: Քաղաքում բանվորներն իրենց բողոքն արտահայտում են դորժագուլներով: Գործադուլներ են բռնկվում արդյունաբերական ձեռնարկություններում, երկաթուղային կայարաններում, հանքախորշերում և այլուր: Գործադուլներն ու բողոքի ցույցերը աստիճանաբար վեր են ածվում քաղաքական պայքարի: 1912 թ. ապրիլի 4-ին սիրիլյան տայգայում, Լենայի ոսկու հանքերում ցարական զինվորների կողմից բանվորների դնդակոծումը բողոքի ու ցասման տրամադրություններով համակեց համայն Ռուսաստանի աշխատավորությանը: Երևանում բանվորագյուղացիական հուզումներին ճիշտ ուղղություն տալու համար անհրաժեշտ էր ուժեղացնել պրոպագանդիստական աշխատանքը, կազմակերպել ու ղեկավարել

հեղափոխական շարժումները: Ղեկավարի դերում կարող էր հանդես գալ միայն բոլշևիկյան կուսակցությունը, իսկ նրա գաղափարները մասսայականացնելու գործում մեծ դեր ունեւր բոլշևիկյան մամուլը:

Հայաստանում բոլշևիկյան մամուլի բացակայության պայմաններում խիստ զգացվում էր մի այնպիսի պարբերականի գոյության անհրաժեշտությունը, որն օբյեկտիվորեն պաշտպաներ աշխատավորության շահերը: Մամուլի նման օրգաններ հանդիսացան «Նոր ձայն», «Կռան», «Նոր մամուլ» պարբերականները: Այդ թերթերի ուսումնասիրությունը պատկերացում է տալիս Երևանում հասարակական առաջադիմական մտքի զարգացման մասին:

«Նոր ձայն»

(1911—1912)

1911 թ. սեպտեմբերի 19-ին Երևանում լույս է տեսնում «Նոր ձայն» առաջադիմական շաբաթաթերթը: Առաջին տարում այն հրատարակվում է ընդամենը 9 համար, իսկ երկրորդ տարում՝ միայն մեկ համար: Թերթի խմբագիր-հրատարակիչն էր Վահան Տեր-Աբրահամյանը: Թղթակցում էին թերթին ժամանակի ականավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ, մարքսիզմի հմուտ տեսաբան Արշավիր Մելիքյանը, հրապարակախոս Մուշեղ Բագրատունին, բանաստեղծ Հակոբ Հակոբյանը և ուրիշներ:

«Նոր ձայն» շաբաթաթերթը կոչված էր ծառայելու, ինչպես թերթն է գրում, գավառական կյանքի ծով կարիքներին բավարարում տալու նպատակին: «Փոքրիկ է բանակը գավառական գործիչների,— գրված է այնտեղ,— որոնց վիճակված է կռվել մի ուժեղ և ահավոր թշնամու դեմ-գավառի խորին տգիտության, անթափանց խավարի կործանիչ ուժի դեմ: Եվ եթե մեզ հաջողվի սույն թերթի հրատարակումով ընդառաջ գնալ մասնավորապես գավառական կյանքի հրատապ խնդիրների լուսաբանության պահանջին, եթե մենք կարողանանք

դոնէ լոկ հետաքրքրութիւն դարթեցնել տեղիս հասարակութեան մէջ դեպի հասարակական բնույթ կրող հարցերը, եթէ մեզ հաջողվի դոնէ դեթ խթան հանդիսանալ՝ այդ ուղղութեամբ ավելի ուժեղ ու կարող ձայների երևան գալուն,— դրանով մենք լսեցրած կլինենք մեր ձայնը, բերկրալից սրտով կատարած կհամարենք հասարակական կյանքին ծառայելու խորունկ գիտակցութիւնից և պարտականութիւնից բխած մեր միսիրան»²։

«Նոր ձայն» շաբաթաթերթի լույս ընծայման առթիւ «էրիվանսկիէն օրյավլենիյա» թերթի խմբագրութիւնը հանդես է եկել ողջույնի խոսքով, ուր ասված է. «Ամսույս 17-ին լույս տեսավ Երևանում «Նոր ձայն» շաբաթաթերթի 1-ին համարը՝ խմբագրութեամբ և հրատարակութեամբ Վահան Տեր-Արքահամյանի։ Շաբաթաթերթը իր արտաքինով, մինչև իսկ ներքինով դրավիշ տպավորութիւն է թողնում... Ցանկալի է, որ տեղույս այն դասակարգը, որն իրեն ինտելիգենտ է համարում և գրականութեան ու լրագրութեան խոսքի նախանձախնդիր՝ միահանս պ. Տեր-Արքահամյանի հետ և մեջք-մեջքի տված առաջ տանեն այս «Նոր ձայնը»՝ հարատև և անհրաժեշտ գովառական ձայն դարձնելու համար։ Սրտանց ողջունում ենք»³։

«Նոր ձայն» թերթը լույս էր տեսնում շաբաթը մեկ անգամ։ Թերթում ղեկավարած հոգովածների ղգալի մասը նվիրված էր գլուղի առօրյա հոգսերի ու կարիքների լուսաբանմանը։

Թերթը արձագանքում էր ժամանակի հասարակական-քաղաքական, սոցիալական-տնտեսական կյանքում տեղի ունեցած այն նոր երևույթներին, որոնք արևմտաեվրոպական և ռուսական քաղաքակիրթ երկրներից մուտք էին գործում հայ իրականութիւն։

Կապիտալիստական արտադրահարաբերութիւնների զարգացման հետևանքով Երևանի նահանգում որոշ բարեփոխումներ եղան արդյունաբերութեան բնագավառում։ Ստեղծվեցին արտադրական-փայտտիրական ընկերութիւններ («Գինեգործական ընկերութիւնը», «Կաթնարդյունաբերական ընկերութիւնը», «Պահածոների արտադրութեան ընկերութիւնը» և այլն)։ Խոշոր արդյունաբերութեան զարգացման համար կարև-

վոր նախագրյալ հանդիսացաւ երկաթուղու կառուցումը։ Հայտնի է, որ երկաթուղու շնորհիւ լայն հնարավորութիւններ ստեղծվեցին քաղաքի տնտեսական կյանքում ուսական կապիտալի ներթափանցման և գինեգործական արտադրանքների վաճառահանման համար։ Այնուհանդերձ, բացակայում էր այն կապիտալը, որը կարող էր հնարավորութիւն ստեղծել խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկութիւնների կառուցելու համար։ Հասունացել էր սեփական հումքի բազայի վրա տեղական արդյունաբերութիւնը զարգացնելու պահանջը։ «Երևանի նահանգի բնական հարստութիւնները»⁴ հոգւածում այն միտքն է զարգացվում, որ չպետք է թողնել օտարերկրյա կապիտալիստներին շահագործելու մեր երկրի բնական հարստութիւնները։ «Եթե մի քիչ մոտենանք այդ գործին,— գրում է թերթը,— կտեսնենք, թե ինչպես ճարպիկ արտասահմանցին ինքը կամ իր «մակըները» շահագործել են ու շահագործում են մեր տհասութիւնը, մեր անգիտութիւնը ու այսօրվա մեր երկրից միլիոններ արժեցող հարստութիւնը խլում են մեր այսօրվա քաղցած գլուղացուց...»⁵։ Թերթում չի ժխտվում կապիտալիստական արտադրահարաբերութիւնների զարգացման հետեւանքով տնտեսական ու հասարակական կյանքում մուտք գործած նորը։ «Երեկ Երևանյան շրջանը տակավին ասիական անշարժութեան մեջ, ապրում էր նահապետական լճացման շրջանում։ Այսօր նա տնտեսաարդյունաբերական և վաճառականական առաջադիմութեան կյանքով թեւակոխում է եվրոպականացման պրոցեսը. սկսվում է գործարանային արդյունաբերութիւնը, գործում է շոգեմեքենան, տնտեսական արդյունաբերութիւնը իր արտահանութեամբ հասնում է մինչև հեռավոր երկրների շուկաները, սկսվել է կուլտուրական կյանքի երկունք, հողի մշակութեան եվրոպականացման սխտեմ և բնական է, որ այս հանգամանքներում զարթնում են հասարակական առօրյա բոլորավոր խնդիրներ, հրապարակ են նետվում նորանոր բազմաթիւ հարցեր, մտավոր շփում, պայքար, ուր միայն ու միայն տեղական գործին ու շահերին նվիրված մամուլն է, որ պիտի ստանձնե այդ բոլոր խնդիրներին լուծում և ուղղութիւն տալու պատասխանատու դերը»⁶։

Հայտնի է, որ 1910 թ. Չինաստանում հեղափոխական շարժումը նոր վերելք է ապրում, ընդգրկելով նաև զինվորական շրջանները: «Նոր ձայն» թերթը անդրադառնալով Չինաստանում տարածում գտած հեղափոխական շարժումներին, այն կարծիքն է արտահայտում, որ Չինաստանում հեղափոխական շարժումները կհաղթանակեն, կտապալվի միապետությունը: «Հեղափոխական շարժումը բռնկել է,— գրում է թերթը,— և իբրև մի ահեղի հրաբուխ իր վերջնական ժայթքումով կործանելու է մանջուրական տոհմի վերջին շառավիղները, նրանց հետ և ասիական այդ արտասովոր բռնակալության մնացորդները:

Առայժմ հաղթությունը հեղափոխականների կողմն է»⁷:

Հեղափոխական նոր վերելքի տարիներին «Նոր ձայն» թերթի էջերում տպագրվել է ականավոր մարքսիստ Արշավիր Մելիքյանը: Նա թերթի էջերը օգտագործում էր իր քննադատական խոսքն ասելու նաև այն գործիչների հասցեին, որոնք տուրք տալով բուրժուական գաղափարախոսությունը, իրենց հայացքներով փորձում էին հակադրվել մարքսիզմին և քարոզել սուբյեկտիվ իդեալիզմի ուղղությունները՝ մախիզմը, յոզնոստիցիզմը: 1911 թ. նրանում լույս է տեսնում դաշնակցական «թեորետիկ» նրվանդ Ֆրանգյանի «Ն. Կ. Միխայլովսկին որպես փիլիսոփա-սոցիոլոգ» գիրքը: «Նոր ձայն» թերթում մատենախոսություն խորագրի տակ տպագրվում է Արշ. Մելիքյանի գրախոսական հոդվածը այդ գրքի վերաբերյալ: Հեղինակը քննադատում է Ֆրանգյանին այն բանի համար, որ նա փորձում է բարձրացնել Միխայլովսկու հայացքները և չըմբռնելով Մարքսին, վերագնահատել, քննադատել մարքսիզմը: Ելնելով սուբյեկտիվ սոցիոլոգիզմի դիրքերից, Ֆրանգյանը փաստորեն պաշտպանում է Մախի, Ավենարիուսի, Նիցշեի, Միխայլովսկու հետադիմական հայացքները: Արշ. Մելիքյանը հեղանքով գրում է. «Եի դեպ, գիտեք ինչ պարոն Ֆրանգյան, մի փոքր բարեկամական խորհուրդ՝ կամացույց ձեր ականջին ասված, որ ոչ ոք չսի.— թողեք առայժմ քննադատել և խոսել մարքսիզմի մասին. դիմեցեք նրա ուսումնա-

սիրության, ով գիտե, հրաշք է, գուցե մի բան դուրս գա, թեև խոստովանում եմ շատ քիչ հույս կա՞ծ:

Ուշագրավ է ևև Տոլստոյի մահվան տարեդարձի առթիվ Արշ. Մելիքյանի «Նոր ձայն» թերթում տպագրված հոդվածը: Այստեղ բարձր է գնահատված Տոլստոյի գրական ստեղծագործությունների ճանաչողական արժեքը, նրա գրական ժառանգության քննարկմանը Հեղինակը մոտենում է մարքսիստ գրականագետի դիրքերից: Նա Տոլստոյին համարում է աշխատավոր մասսաների շահերի ու հետաքրքրությունների, տիրող դասակարգի դեմ ուղղված բողոքի ու ցասումի արտահայտիչը: «... ոչ ոք չէր կամենում հավատալ, որ ըկա այլևս ծերունին, որն իր հանճարեղ վրձինով ստեղծել էր գրական այնպիսի հոյակապ երկեր, որն իր անողորմ գրչով մերկացրել էր իր հայրենիքի այնքան բացասական երևույթներն ու կողմերը: Ցավում էին մանավանդ ռամկավար տարրերը, որովհետև և. Տոլստոյը գիտեր հարվածել բարձր ու իշխող դասակարգի եսականությունը, բռնությունը և գիտեր համակրանք զարթեցնել դեպի բանող ու աշխատող ժողովուրդը:.... Նա, որ ժխտում էր հեղափոխությունը և ժողովրդական քաղաքական շարժումները, մահից անմիջապես հետո կապեց իր անունը մասսաների արթնացման նոր ցույցերի հետ»:

Իր հոդվածում Արշավիր Մելիքյանը ներկայացնում է Տոլստոյի հայացքների ճշմարիտ պատկերը, բնութագրում ներքին որպես մտածողի և որպես գեղագետի: Տոլստոյին նա ցույց է տալիս իր ուսմունքի և ստեղծագործական մեթոդի միջև եղած հակասությունների մեջ: Այսինքն, նկատում է, որ հեղինակը կամենալով բարեփոխված տեսնել կյանքը, վկայակոչում է բարի կամքին և ցանկությանը, միաժամանակ մերկացնում բռնությունը, հանդես գալիս շահագործվող ժողովրդի շահերի պաշտպանության դիրքերից: Մելիքյանը գրում է. «Լինելով հանճարեղ գեղարվեստագետ և վիպագրող, իր քաղաքական իդեալներով ու հայացքներով Տոլստոյը միշտ եղել է և մինչև վերջ էլ մնացել է ուտոպիստ. կամենալով բարեփոխել և հեղաշրջել ժամանակակից մարդկության հասարակարգը, Տոլստոյը կոչ է արել միայն առանձին անհատի:

բարի կամքին ու ցանկությանը, առանց ուշադրություն դարձնելու տնտեսական այն պայմանների և քաղաքական հիմնարկությունների վրա, որոնց մեջ ապրում է այդ նույն անհատը: Լկա շարունակում է. «Բայց շնայած այդ բոլորին, չորրորդ դասակարգի իդեոլոգները շեն կսրող առանց կսկծի հիշել, որ մի տարի սրանից առաջ հողին հանձնվեց դիակը այն մեծ մարդու, որը գեղարվեստի ամենափայլուն ներկայացուցիչներից մեկն էր, որը առանց վախի, առանց տատանումների օգտը վում էր ազատ կերպով խոսելու և գրելու անկապտելի իրավունքից, մերկացնում էր բռնությունը, բարձրացնում էր իր ձայնը հանուն հետամնաց, խավար և շահագործվող ժողովրդի և այսպիսով աննկատելի կերպով հարյուրավոր թելերով շաղկապում էր իր հանճարի հմայքը ազատագրական շարժման հետ»¹⁰: Գնահատելով Տոլստոյին, Մեխիքյանը ելնում էր մարքսիստական գեղագիտության տեսանկյունից: Հայտնի է, որ Վ. Ի. Լենինը իր «Լե Տոլստոյը որպես ռուսական հեղափոխության հայելի» հոդվածում գրել է. «Տոլստոյն ինքնատիպ է, որովհետև նրա հայացքների միագումարությունը, վերցված որպես ամբողջություն, արտահայտում է հենց մեր հեղափոխության, որպես գյուղացիական բուրժուական հեղափոխության առանձնահատկությունները: Այս տեսակետից Տոլստոյի հայացքներում եղած հակասություններն այն հակասական պայմանների իրական հայելին են, որոնց մեջ դրված էր գյուղացիության պատմական գործունեությունը մեր հեղափոխության մեջ»¹¹:

«Նոր ձայն» թերթում բարձր են գնահատվել ժողովրդի արժանի դավակները: Նրանցից էմին Տեր-Գրիգորյանի մասին գրված է. «Էմին Տեր-Գրիգորյանն այսքան երկար ու ձիգ տարիներ գործել է լուսավորության ջահը ձեռին բռնած իր ժողովրդի խավարի մշուշով պատած ճանապարհի վրա: Ո՞ւմ հայտնի չեն նրա խիզախ, անաշու, անկողմնապահ գործունեությունը և քաղաքի շահերի վերաբերյալ հոդվածները»¹²:

«Նոր ձայն» թերթը ազգի բարօրության երաշխիքը տեսնելով ապագա սերնդի դաստիարակության գործի լավ կազմակերպման մեջ, լայնորեն պրոպագանդել է ժողովրդական կրթ-

թության սիստեմում մուտք գործած առաջադեմ սկզբունքներն ու մեթոդները։ Պայքարը տարվում էր դպրոցը ժողովրդականացնելու, կրթությունն ու լուսավորությունն աշխատավոր մասսաների սեփականությունը դարձնելու համար։ «Նոր ձայն» թերթը հանդես էր գալիս ժողովրդական դպրոցների ցանցի ընդարձակման և բոլոր գյուղական վայրերում դպրոցներ հիմնելու պրոպագանդայով։ «Բուն ժողովուրդը,— գրում է թերթը,— դեռ անթափանց խավարի ու ստրկության ճիրաններում է և ցնցոտիների մեջ՝ իր հայացքը դեպի այդ երջանիկ կենտրոնները հառած՝ «դպրոց» է աղաղակում։ Նվ այդ այն կուսական բարեբեր հողն է, որ պիտի մշակեր մեր երիտասարդությունը ու մինչև օրս չէ մշակել բավականաչափ»¹³։

Դպրոցի գոյության պահպանման համար հայ ժողովուրդը շունչ էր հաստատում միջոցներ։ Դպրոցը պահպանվում էր հոգաբարձուների և հարուստ-բարերարների նվիրատվություններից ստացած գումարներով։ Ուստի, թերթում բարձրացվում է դպրոցական մշտական տուրքի ստեղծման հարցը։ Առաջարկվում է՝ յուրաքանչյուր համայնքից պարտադիր կարգով գանձել դպրոցական տուրք, քանի որ ինչպես թերթում էր գրված. «Եթե մի համայնք մտնում է իր մեջ դպրոցական տուրք և ընդհանուր ուժերով հոգում է իր դավանների կրթության և դաստիարակության մասին, նա ընդառաջ է գնում կուլտուրական բարձր պահանջներին ու ապահովում իր հանրային բարոյական կյանքի զարգացման գործը»¹⁴։

Կրթություն ստանալու նպատակով գյուղից քաղաք էին տեղափոխվում մանկահաս երեխաներ։ Նրանց բնակարանով և սննդով ապահովելու համար թերթը պահանջում էր ստեղծել աշակերտական առանձին ընկերություն։

Թերթում ուշադրության են արժանանում նաև մատաղ սերունդի գեղագիտական դաստիարակության խնդիրները։ Պահանջվում է, որ այդ գործով զբաղվեն ոչ միայն առանձին անհատներ, այլ լավագույն մասնագետներից կազմված ընկերություններ։

«Նոր ձայն» թերթում Ռուսաստանում և օտար երկրներում տեղի ունեցած հեղափոխական շարժումների մասին տպագրված համարձակ ելույթները, մարքսիստ գործիչների հոդվածների տպագրությունը անհանգստացնում են տեղի ղեկավար մարմիններին: Հետևանքը լինում է այն, որ թերթը հաջորդ տարում՝ 1912 թ. ընդամենը մեկ համար լույս տեսնելուց հետո փակվում է:

«Նոր ձայնը» թեև մի քանի համար է լույս տեսել, սակայն բարձրացրած հարցերի մեկնաբանման առումով իր հետքն է թողել հայ առաջադիմական մտքի զարգացման վրա:

«Կոռն» (1911—1912)

1911 թ. նոյեմբերի 13-ին Երևանում լույս է տեսնում «Կոռն» հասարակական-տնտեսական և գրական-գեղարվես-

«Կոռն» շաբաթաթերթի գլխագիրը

տական շաբաթաթերթի առաջին համարը: Այս նոր պարբերականը խմբագրում է առաջադիմական հայացքների տեր Մուշեղ Բագրատունին: Թերթին աշխատակցում էին Արշավիր Մելիքյանը, գրականագետ Արսեն Տերտերյանը, Երևանի թեմական դպրոցի ուսուցիչ Մակար Տեր-Սարգսյանը (Փառնակես), բժիշկ Արամ Տեր-Գրիգորյանը և ուրիշներ:

Առաջին տարվա առաջին համարի առաջնորդող հոդվածում խմբագիրը նշում է, որ ընթերցողի առաջ չի պարզելու թերթի ուղղութիւնն ու հիմնական սկզբունքները, քանի որ ժամանակին «գործնականապես ցույց կտա իր ինչ սկզբունքների և նշանաբանների ծառայելը, և թե հասարակական, բարոյական ու մտավոր վարձագուման գործում՝ ինչ դեր ու արժեք ունենալը»¹⁵:

Քննադատության սուր սլաքը ուղղելով տիրապետող դասակարգի կամայականութիւնների դեմ, թերթը մերկացնում է նրա շահագործողական էութունը և մշակում պայքարի իր ձևերն աշխատավորության սոցիալական, հասարակական, քաղաքական կյանքի բարեփոխման համար: Թերթն իր կողման մասին բացահայտ գրում է. «Դուրս գալ հրապարակ և պայքար հայտարարել մի այնպիսի դասակարգի ու տարրի դեմ, որն այսօր հասարակական կյանքի փաստական տեր ու տնօրենն է, որի խոսքը շատ հաճախ օրենք է տգետ ու անգիտակից մասսայի համար, որին իր «հասարակական գործունեութիւն» համար մեր միջավայրի ասիական կուլտուրական հասարակութիւնը փառացի փառս է բարձրացրել, որի գործունեութիւնը իր «ազգագուտ ծառայութեամբ» իր մեջ է պարփակել մեր հասարակական կյանքի բոլոր էջերը: Համարձակվել վար առնել նրանց դիմակաները, փետրաթափ անել և ներանց «հասարակական գործունեութիւն» օգտավետութիւնը» իր ողջ մերկութեամբ ցուցադրել հասարակութիւնն, ամեն անգամ նրանց խարաղանել և հարկադրել ետ նահանջել գրաված դիրքերից,— այդ անկասկած մի խիզախ քայլ է:

Եվ այդ պայքարը «կռանը» սկսել և տանում է»¹⁶:

Միանգամայն իրավացիորեն գտնելով, որ գավառի աշխատավորության համար, որին «որպես մի անլիզու հոտի հասնողը խուզում է իր մկրատի ուժի շափ» այլևս օգտակար չեն դատարկ խոսքերն ու քարոզները, թերթը առաջարկում է անհապաղորեն դիմել գործնական միջոցների: Ապա հայտարարում է, որ թերթը մինչև վերջ հարազատ է մնալու դեմոկրատիզմի սկզբունքներին, անդամաճան շարունակելու է

իր սկսած պայքարը ժողովրդի շահերի պաշտպանության համար:

Անկասկած, դեմոկրատական ուղղություն ունեցող թերթն առաջին իսկ օրվանից հանդիպում է կառավարության և ունեվոր խավի տեսություններ: Իր հակառակորդների, ինչպես թերթն է գրում, «հասարակական գործիչների», սպառնալիքները համարում է «սպառնալիքներ, որոնք գալիս են ապացուցելու, որ մեր արձակած դեռ փորձնական նետերն իրոք հասնում են իրենց նպատակին և ծայրահեղորեն մեծ վտանգ սպառնում տիրական և իշխանական ազդեցության...»¹⁷:

«Կռան» թերթն իր առաջնորդող հոդվածներից մեկում բացարձակորեն հայտարարում է, որ լույս է տեսնելու աշխատավոր ժողովրդի շահերի պաշտպանության համար, ժողովուրդ, որի հասարակական-տնտեսական և մտավոր-բարոյական կյանքն անխնա շահատակվել ու շահագործվել է հրդ-փացած դասակարգի կողմից: Թերթը ուրախությամբ արձանագրում է այն փաստը, որ Հայաստանի գավառներում աշխատավորությունն արդեն ինքնագիտակցության է գալիս, որ սկսում է ճանաչել իր արժանիքները, իր դերն ու տեղը հասարակական կյանքում, իր շահերը հասարակության մեջ, ամենակարևորը, ճանաչում է իր դասակարգային թշնամուն և նրա դեմ պայքարի նախապատրաստվում: Հատկապես ընդգծվում է այն փաստը, որ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով Հայաստանում ուժեղանում է դասակարգային շերտավորումը և հակամարտությունը դասակարգերի միջև: Եվ միաժամանակ, ինչպես թերթն է նկատում, նրա ծոցում զարգանում են նրա իսկական հակառակորդները՝ կանգնած դասակարգային ամուր հողի վրա¹⁸:

«Կռան» թերթի խմբագիր Մուշեղ Բագրատունին իր Խ. Նարիմյան, Մե-Քունի, Փալանդուզ Մկո, Մար-Տո, Կար-Դան, «Pessimist», «Ջաննիկ» և այլ ծածկանուններով ստորագրված հոդվածներում հարազատորեն նկարագրում է աշխատավոր գյուղացու սոցիալական, տնտեսական, իրավական թշվառ վիճակը: Թերթը բացարձակորեն նշում է, որ գյուղացուն կեղեքում էին ոչ միայն վաշխառուները, այլև հոգևորականները,¹⁹

գալաւանները, շափուշները և «տղրով դասակարգի» մյուս ներկայացուցիչները:

«Գյուղացու ցավերից», «Գյուղական նամակներ», «Գյուղացու տնտեսութիւնը» խորագրերով տպագրւած հոգւածներում քննադատության են ենթարկւում կուլակները, առհարական խավը, մի խոսքով, ինչպես թերթում է գրւած. «Կիտած դասակարգերը»: «Տգետ, գոհհիկ վաշխառուն և կուլակ դնսակարգը,— գրում է թերթը,— ներկայումս չի կարող և բնաւ ընդունակ չի հանդիսանալու այն գիտակից, շրջահայաց և պիտանի սրտացաւը, ինչ որ ներկայումս պահանջում է մեր արդեն առաջադիմող, դեպի կոլտուրական դարգացումը՝ զնացող գաւառական ժողովուրդը»: Ապա թերթը նկատում է, որ գյուղի տերերը՝ տանուտերերը, մոռացած օրինք և խիղճ, անիրավացիորեն կողոպտում և հալածում են աշխատավոր գյուղացիութեանը: «... տանուտերերը իրենց օգնականների աջակցութեամբ,— գրում է թերթը,— գործի մի ասպարեզ են բացում, որտեղ արդարութիւնը նահատակւած է, խիղճը թաղւած, թույլը ամեն օր գանակոծւում է և անպաշտպանների աղի արտասուքը ծով է կտրում»¹⁹:

Գյուղում այլասերւած էին բարքերը, մեծ չափերի էին հասնում կաշառակերութեան դեպքերը: Աշտարակից ուղարկւած հոգւածում գյուղացին բողոքի իր խոսքն է ուղղում գյուղի տերերի դեմ, գրելով. «Եւ վայ այն գյուղի հասարակութեանը, որ մհալ չի դնի և չի «շահի» միրաբի սիրտը: Նրա արտն ու անդաստանը ամառվա շոգերին կդատապարտվեն ծարավի ու ոչնչացման»²⁰:

Հասարակական կյանքում դեկավար դեր ստանձնած անհատները՝ դաշտապահը, շրբաշխը բոլորն էլ կաշառակերներ էին և պատրաստ հասարակական շահը ղոհաբերել «թափայականին», անձնական, անհատական շահերին:

Գյուղում տիրող տգեղ բարքերն ու սոցիալական աղաղակող հակասութիւնները վերացնելու գործում մեծ դեր էր տրւում մտավորականութեանը: Դիմելով նրանց, թերթը գրում է. «գործ-գործ և գործ է պետք մեզ և այդ ժամանակի անողոք պահանջը պետք է հատկապես կենտրոնացնել գաւա-

ուում: Ժողովրդի իրական օրերին, խաղաղ կուլտուրական զարգացման անկեղծ գործիչը մի ճանապարհ պիտի ունենա «գեպի գավառ»: Այս գործում թերթը բոլորովին հույսեր չի կապում «բարեգործ» բուրժուանների հետ, որոնք, ինչպես թերթում է գրված, «Տարիների ընթացքում ծծել են և շարունակում են ծծել գյուղացու արյունը. ...որոնք մեծ եռանդով շարունակում են միջոցների հնարել կողոպտելու՝ փող դուրս կորզելու բնությունից և իրենց նմանների ձեռքից քայքայված խեղճ, անճար գյուղացիներից»²¹: Հույս չի կապվում նաև իբրև վերադաստիարակված ունեոր խավի կրթված զավակի հետ, քանի որ «կուլակը՝ կուլակ է, թեկուզ նա լինի բարձրագույն կրթություն ստացածի մեկը»: Հատկապես ընդգծվում է այն հանգամանքը, որ գյուղում նորաբողոքը, իբր կրթված բուրժուանների երևան գալով է՛լ ավելի է բորբոքվում գյուղացիության ատելությունը հանդեպ տիրապետող դասակարգը: Թերթը կանխագուշակում է, որ արդեն լցվել է նրա համբերության բաժակը և օրերից մի օր այն պայթելու է ու վերջ է դնելու նրա թշվառ կյանքին: «Նվ աշսպես,— գրում է թերթը,— դարեւ շարունակ համր գործողությամբ կեղեքված աշխատավորության կռացած, հոգնած ջանի վրա մի սոսկալի դրոշմ է դրոշմվում և մի մեծ թույն է կուտակվում, որը անշուշտ վաղ թե ուշ վերջ պետք է տա այդ խաբուսիկ հաղթանակին»²²:

«Կուան» շարաթաթերթում մեծ տեղ էին գրավում նաև արևմտահայ կյանքը լուսաբանող հոգվածները: «Թուրքահայ խնդիրը», «Տաճկաստանի դրությունը», «Հայերի վիճակը Տաճկաստանում» (հեղինակ Լևոն Աղատյան) և այլ հոդվածներում կենդանի գույներով ներկայացված է հայ ժողովրդի սոցիալական ու տնտեսական վիճակը Թուրքիայում: «...Բայց Տաճկաստանի կառավարության արտաքին ձևի փոխվելու հետ,— գրում է թերթը,— ներքին կառավարության եղանակը մնացել էր նույնը՝ Արդուլ Համիդին հաջորդող Երիտասարդ թուրքերը իրոք նույնպիսի մի մի Արդուլ Համիդներ էին, լոկ այն տարբերությամբ, որ առաջինը իր անելիքը բացարձակ էր անում, իսկ վերջինները աղվեսային խորամանկությամբ»²³:

Պատահական չէր, որ հեղափոխական վերելքի տարիներին Երևանում լույս տեսնող թերթը լայնորեն արձագանքում էր բալկանյան ժողովուրդների ապստամբությանը։ Այդ հանգամանքը միաժամանակ նպատակ ունիւր բարձրացնելու ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ ցարական կառավարության լծի տակ գտնվող հայ աշխատավորության հեղափոխական ոգին։ «Եվ Բալկանյան թերակղզու դարերի լլկված փոքրիկ ժողովուրդներն,— գրված է այնտեղ,— այսօր ոտքի են կանգնել և հաշիվ են տեսնում իրենց իշխողների հետ՝ նրանք պետք է ծառանային ռազմատենչի ոճրագործ խելագարության ծնելիք նոր ապագայի ոճիրների դեմ և արդարությունը հաստատելու համար «ի գն» կռիւին իրենց հղբայրներին»²⁴։ Եվ ընդհանրապես թերթը հայ ժողովրդի համար մեծ հույսեր է ականջալում բալկանյան պատերազմի հաղթական ավարտի հետ. «Թերակղզին այժմ ապստամբության վառարան է ներկայացնում, հեղափոխական մի հոյակապ ակտի հետևանք է այդ պատերազմը, ուր մորթոտվում է լեռան զավակը մյուս ազգությունների հետ՝ թոթափելու բռնակալի լուծը... Մեծ պետությունները չհղք դիրք բռնելով այդ խնդրում, թվում է թե նրանք ևս ընդունում են ազատատենչ փոքրիկ ժողովուրդների պահանջի իրավասությունը. սակայն այդ չէ նրանց շեղություն պատճառը. նրանք ևս այդ կարմիր դաշտում մորթոտվողների կարիքը ունեն՝ իրենց քաղաքական ուրույն նպատակներն ու շահերը առաջ մղելու։ Եթե բալկանյան ժողովուրդները այդ անհավասար կռիւում նույնիսկ հաղթվող դուրս գան, որ երբեք հավանական չէ թվում,— այնուամենայնիւ նրանց կողմն է բարոյական հաղթանակը. նրանց ճակատներն են զարգարվելու թույլ՝ ճնշող ուժեղին հասցրած ապտակի համար տրվող պանծալի պսակներով»²⁵։

Թերթում լուրեր են տպագրվում Թուրքիայում սկսված հայկական նոր կոտորածների մասին։ Մուշեղ Բագրատունին իրերի ընթացքը գունդ պատկերներով ներկայացնելու համար դիմում է ֆելիետոնի ժանրին։ Նա ներկայացնում է հայկական հարցի նկատմամբ արևմտաեվրոպական երկրների, ինչպես նաև հայ բուրժուանացիոնալիստական կուսակցու-

Թյունների ունեցած վերաբերմունքը Այսպես, քննադատելով ազգայնականների վարքագիծը, հայոց պատրիարքի անունից գրում է. «Այո՛, այո՛, հեռագրեցեք որ գան, վասնզի ես մենակ եմ, ազգը մնացած է անպաշտպան. մեր խոշոր գլուխները սկսած նորատունկյան են մինչև վերջին բարապանը, ոմանք Օսմանյան կայսրության նախարար են, ոմանք պառլամենտին անդամ, ոմանք խոշոր պաշտոններում մեջ, իսկ դաշնակցականք ալ իրենց հրատարակելով Օսմանլի, շրջաբերական հրատարակած են, որ ընդհանուր ուժերով պիտի կռվեն Օսմանյան կայսրության թշնամիներուն դեմ»։ Հարկավ, հայքս ալ անոր թշնամիներեն մին ենք, ուրեմն և դաշնակցականներուն թշնամին. ասոր համար ցարդ միայն քուրդներուն դեմ կը մաքառենք, այսօր անոր ավելացած է նաև դաշնակցություն»²⁶։

Օգտագործելով առիթը, խմբագիրը քննադատական խոսք է ասում նաև արևմտահայրդական երկրների դիվանագիտության հասցեին։ Միանգամայն ճիշտ բնորոշելով նրանց գրաված դիրքը Հայկական հարցի նկատմամբ, հարց, որ նորից առաջ քաշվեց բալկանյան պատերազմում Թուրքիայի պարտության հետևանքով։ Ինչպես հայտնի է, ռուսական կառավարությունը հովանավորող դիրք գրավեց դաշնակից սլավոնական երկրների հանդեպ և անգամ Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող մի շարք ազգությունների համար ազգային ինքնավարություն պահանջեց։ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը դիմելով Ռուսաստանին, խնդրեց նրա միջամտությունն ու օժանդակությունը։ Հայ ժողովրդի անունից գրված դիմումներն ընդունելություն գտան միայն Ռուսաստանում։ Եվ ահա թե ինչու թերթը, հուսախաբված արևմտավրդպական երկրների միջամտությունից, երախտագիտության խոսք է ասում ռուսական կառավարության հասցեին, գրելով. «Ժամանակը, քաղաքական բերմունքները իրենց բնույթով եղել են թելադրանք հվրդպական դիպլոմատիայի գործելակերպին՝ Հայկական հարցի նկատմամբ։ Կար ժամանակ, որ ամբողջ Հայաստանը նույնիսկ հավասար գնահատություն չունեցավ. «Գերմանական մի մեռած գինվորի փտած ոսկորի», իսկ Անգ-

լիան առարկեց, թե իր «նավերը չեն կարող լողալ Տավրոսի գագաթներում», կամ այլ քաղաքական հայացքներ՝ «Հայաստանի հովանավորությունը առանց հայերի»²⁷։ «Բայց, այնուամենայնիվ, — շարունակում է թերթը, — հայ աշխարհի մարտիրոսվող հայ ժողովրդի հուսալից աչքերը չեն դադարել անդադար նայելու դեպի Ռուսաստանին, դեպի արևելյան քրիստոնեաների հզոր Պաշտպանին և նրանից սպասել իրենց փրկությունը։

Թվում է, թե մոտեցել է ժամը և քաղաքական հանգամանքների թելադրությունը հնարավորություն է տալիս Ռուսաստանին այսօր թերևս կատարելու իր պատմական միսիան»²⁸։

Ռուսական կառավարությունը ստանձնեց Հայկական հարցի պաշտպանի դերը։ Նրա առաջարկած ծրագրի համաձայն էրզրումի, Վանի, Բաղեշի (Բիթլիսի), Տիգրանակերտի (Դիարբեքիրի) և Խարբերդի վիլայեթները պետք է վարչականորեն միացվեին և կազմեին մեկ նահանգ (մարզ)։ Այս ծրագիրը Հայաստանի համար նախատեսում էր ազգային ինքնավարություն։ Իհարկե, ռուսական կառավարության այս ծրագիրը դիմադրության հանդիպեց Թուրքիայի և նրա թիկունքում կանգնած Գերմանիայի կողմից։ Գերմանիան, որ մտադիր էր զավթելու ամբողջ Մերձավոր Արևելքը, Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարությունը դիտում էր որպես մի խոչընդոտ իր նպատակների իրագործման ճանապարհին։ Անգլիան և Ֆրանսիան երկդիմի քաղաքականություն էին վարում։ Պաշտոնապես արտահայտվում էին հօգուտ ռուսական նախագծի, բայց իրականում դեմ էին դրան։ Չնայած նման դիմադրությանը, Ռուսաստանը Հայկական հարցի շուրջ բանակցություններ սկսեց Թուրքիայի հետ։ 1914 թ. հունվարի 26-ին (փետրվարի 8-ին) Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց համաձայնություն։ Համաձայնագիրը ազգային ինքնավարության փոխարեն նախատեսում էր սոսկ ռեֆորմներ։ Նոր ծրագրի համաձայն Արևմտյան Հայաստանը պետք է բաժանվեր երկու առանձին վարչական միավորների՝ սեկտորների (նահանգների), որոնցից մեկն ընդգրկելու էր էրզրումի, Տրապիզոնի և Սերաստիայի

(Սվազի), մյուսը՝ Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Դիարբեքի Վիլայեթները:

Սակայն ռեֆորմների նույնիսկ այս շափավոր ծրագիրն անգամ 1914 թ. ամռանը, երբ բռնկվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, թուրքական կառավարությունը չեղյալ հայտարարեց: Պատերազմի առաջին իսկ օրերից Երիտասարդ թուրքերը սկսեցին բացահայտ նախապատրաստություններ տեսնել հայկական նոր, մասսայական ջարդեր կազմակերպելու համար²⁹: Հայ ժողովրդին սպասվող այդ սոսկալի աղետը կանխազգույժ էր նաև Մուշեղ Բագրատունին, որը գրում է. «Տաճկահայկական հարցը նորից հիշեցնում է 1895-ական թվականները: Տաճկական լեռների մեջ իրենց բարբարոսական անաղարտությամբ մնացած ցեղերը նորից հանդես են գալիս տաճկահայի կյանքը արյունոտելու. կարմրացնելու դարերից ի վեր մարտիրոսվող ժողովրդի արյունով»³⁰:

Հայկական հարցի նկատմամբ թերթի գրաված դիրքը պարզ է: Եղբայրական ժողովուրդների բարեկամության դիրքերից ելնելով, թերթը կոչ է անում բոլոր ճնշված, իրավազուրկ ազգերին միասնական ճակատով պայքարել թուրքական բռնակալ տիրապետության դեմ:

«Կռան» թերթն իր էջերում մեծ տեղ է հատկացրել նաև բարոյադաստիարակչական հարցերին: Դպրոցներում ուսումնադաստիարակչական աշխատանքները կանոնավորելու նըպատակով առաջարկվել է Երևանում հիմնել ուսուցչական առանձին վարչություն, որի վրա և դնել ուսումնական ու դաստիարակչական աշխատանքներին վերաբերող ծրագրերի կազմման պարտականությունները: Հոգաբարձությունն այլևս ընդունակ չէր այդ գործով զբաղվելու, քանի որ, ինչպես թերթում էր գրված, հոգաբարձությունը, որտեղ ընդգրկված էին գերազանցապես «բուրժուա ու շահատակող դասակարգի» ներկայացուցիչները, հեռու էր աշխատավոր ժողովրդի շահերը պաշտպանելուց: Այն իր աշխատանքի ձևերով ու մեթոդներով հնացել էր և «կյանքի համար միանգամայն անպիտք ու անհամապատասխան դարձել»: Առաջարկվում էր մշակել նոր կանոնադրություն և այդ կանոնադրության համաձայն վերա-

նայել հոգաբարձության իրավունքներն ու պարտականությունները: Թերթի կարծիքով հոգաբարձական սիստեմին կարող էր փոխարինել դպրոցների ղեկավարման մեկ այլ ռազմա-տակահարմար և առողջ գիտակցության վրա հիմնված ձև և ուղղություն»:

Հոգաբարձական սիստեմի գոյությունը կամա թե ակամա պահպանում էր դպրոցական ցանցում տիրող բուրժուական կեղծ բարեպաշտության ոգին, իշխող էին մնում բուրժուաբարձարներին ենթարկվելու, նրանց տգետ խորհուրդներն ունկընդրելու սովորությունները: Դրանք, ինչպես թերթն է նկատում, XX դարի սկզբին լուսավորության հաղթանակի կատարելության մեջ արհամարհելի, քամահրելի և զզվանք հարուցանող երևույթներ էին: Միաժամանակ, հոգաբարձական սիստեմը տիրապետող դասակարգի ձեռքին հանդիսանում էր լավագույնը հենք իր գաղափարախոսությունը տարածելու, աշխատավոր խավերին իր կողմը գրավելու համար: «... տիրապետող, շահագործող դասակարգերը, — գրում է թերթը, — միշտ աշխատում են արթուն պահել «բարեգործական» խնամակալությունը մյուս բոլոր դասակարգերի վրա և այդպիսով նրանց կապել իրենց հետ»³¹: Այդ ամենից խուսափելու համար թերթը առաջարկում է.

1. Վերացնել մուրացկանության սիստեմը, այսինքն՝ հոգաբարձական սիստեմը և մտցնել դպրոցական տուրքի գանձման սիստեմը:

2. Ամեն թեմ պետք է ունենա իր գործադիր մարմինը՝ տուրքի աղբյուրները ղեկավարելու համար: Ապա պահանջվում է դրամական գումարը հատկացնել այն վարչությանը, որից բաշխվելու են ուսուցիչների ուժերին և բոլոր ծախսերը:

3. Ամեն թեմում պետք է հաստատվի կրթական մասը ղեկավարող դիրեկցիա:

4. Կրթական մասի դիրեկցիան պետք է լինի ընտրովի և ընտրովի երեք տարին մեկ անգամ:

5. Ֆինանսական վարչությունը պետք է ենթարկվի հոգավոր բարձր իշխանությանը, իսկ գանձարանը լինելով ծխերի

սեփականութիւնը, անձեռնմխելի է լինելու թե հոգևոր իշխանութեան, և՛ թե մասնավոր անհատների համար:

Թերթի նպատակն էր դաստիարակել ժամանակի առաջադեմ ոգով շնչող, անարդարութիւնները բացահայտող և այդ անարդարութիւնների դեմ անողոր պայքար մղող սերունդ հասարակութեան համար: Հետեւելով Ժ. Ժ. Ռուսսոյի մանկավարժական հայացքներին, բժիշկ Արամ Տեր-Գրիգորեանը հանդես է գալիս երեխաների ազատ դաստիարակութեան հարցերի շուրջ գրված հոդվածներով: «Երեխաների ընտանեկան կրթութեան ձևը»³² հոդվածում քննադատվում են հայկական ընտանիքներում տիրող դաստիարակութեան բարացած ձևերն ու մեթոդները: Հեղինակը (Ա. Տեր-Գրիգորեան) ուշադրութիւն է դարձնում հատկապէս մատաղ սերնդի ֆիզիկական դաստիարակութեան վրա: «Ֆիզիոլոգիան կամ բնախոսութիւնը մեզ պարզ ասում են,— գրում է նա,— որ ֆիզիկական վարժութիւնները զարգացնում են ոչ միայն մեր մկանունքները, այլև մեր ուղեղը: Սա մի օրենք է, որ երբեք աչքաթող չպետք է անենք, երբ երեխայի կրթութեան գործը վերցնում ենք մեզ վրա»: Մինչդեռ հայ ընտանիքներում և հայկական դպրոցներում ուսուցիչն ամբողջովին մտահոգված երեխայի մտավոր կրթութեամբ, աչքաթող է անում նրա առողջութեան պահպանման համար այնքան կարևոր նշանակութիւն ունեցող ձևը, ինչպիսին է զրոսանքը: Այս առթիւ վկայաբերելով Ռուսսոյին, գրում է. «Ռուսսոն երեխայի կրթութեան սիստեմի համար շատ պարզ ձև է առաջարկում: Նա ասում է, որ մանկավարժների ու մայրերի նպատակը երեխայի կրթութեան գործում պետք է լինի՝ երեխայի համար բավականութիւններ ստեղծելը»³³:

Արամ Տեր-Գրիգորեանը «Բժշկի զրուցներից» ընդհանուր վերնագրով տպագրում է երեխաների առողջապահական գործի կազմակերպման վերաբերյալ հոդվածներ («Վարակումը երեխաների մեջ» և այլն):

«Կոռնը» միաժամանակ լինելով գրական շաբաթաթերթ, իր էջերում անդրադառնում է նաև գրական աշխարհի նորութիւններին, կուլտուրայի ու արվեստի հարցերին: Իհարկե, թերթն այդ բնագավառներում սոսկ արձանագրողի դերում չէր

հանդես գալիս, այլ իր ակտիվ վերաբերմունքն էր ցուցաբերում ու իր կարծիքներն էր համարձակորեն արտահայտում։ Ընդ որում, յուրաքանչյուր գրական ու կուլտուրական նորույթ, պատմական կարեւոր իրադարձություն իր անդադանքը չէր գրտնում առանց նպատակի։ Այսպես, հայ տպագրության 400-ամյակի տոնակատարության առթիվ գրված է. «Ամենքը պետք է մասնակցեն այդ տոնին։ Բայց մասնակցեն ոչ թե գինով, արբեցողությամբ, այլ գրին, գրքին և տպագրությանը պատշաճ հասարակական, կուլտուրական հանդեսներով և այդօրը պետք է դառնա մեր ներկա տպագրական դործի անմխիթար վիճակի բարվոքման, առաջադիմության և բարգավաճման համար մի շինարար, մի հեղաշրջիչ օր, որից ստացած լինենք մխիթարական շատ գործեր»³⁴։

«Կռան» թերթում բարձր են գնահատվել ուսման մեծ գրող Լև Տոլստոյը, հայ դասականներ Գ. Սունդուկյանը, Հ. Հովհաննիսյանը, հրապարակախոսներ Ավ. Արասխանյանը, է. Տեր-Գրիգորյանը, դերասաններ Ա. Վրույրը և ուրիշներ։ Լև Տոլստոյի մահվան առթիվ տպագրված հոդվածում նշված է. «Ճակատագրի որոշմամբ այլևս չկա այն մարդը, որի ձայնը ինչպես անդադրում զանգի ղողանջյուն, զարթեցնում էր անվրդով հասարակության նիրհած միտքն ու խիղճը, հարկադրելով ամենքին մտածել, խորասուզվել մեր կյանքի առաջադրած «անիծյալ» հարցերի մասին, քարոզելով իր ամենահաղթ սիրո և հավիտենական ճշմարտության իդեալները»³⁵։ Տոլստոյը գրնահատված է այնպես, ինչպես նա իրոք եղել է։

Գ. Սունդուկյանին թերթը համարում է հայ նոր դրամատուրգիայի հիմնադիրը, որը ստեղծեց «ուրույն մի դպրոց, որին հետևում են մի շարք գրական դեմքեր, աշխատելով հայ բեմի վրա դնելու մեր ժողովրդի ունալ կյանքը իր բոլոր լավ ու վատ, չար ու բարի կողմերով»։

«Կռանում» տպագրվել են Հ. Հովհաննիսյանի բանաստեղծություններից մի քանիսը («Մորիկն անցավ, ցրվեցան ամպեր...», «Ապրել ու տանջվիլ, ապրել ու տոկալ...» և այլն)։

1912 թ. դեկտեմբերին փակվում է «Կռան» թերթը։ Եզրափակելով երկու տարվա անցած իր հրապարակախոսական ու-

դին, խմբագիրը գրում է. «Մենք առանց նշանախեց անգամ փոխելու մեր հիմնական նպատակից ու սկզբունքներից, առաջ ենք գնացել. անկեղծ, անկաշառ, անկողմնապահ ու անաշառ մեր վերաբերմունքով դեպի հանրական կյանքի երևույթներն ու հասարակական ցավերը, մենք լավագույնը մեր համեստ ուժերի անդուլ աշխատանքից, մեր մտավոր-բարոյական ու հոգեկան կարողություններից նվիրել ենք հասարակական գործի խորանին, նրա հետ տալով, իհարկե, նյութական ահագին զոհաբերություններ»³⁶:

Ինչպես նկատվում է, Մ. Բագրատունին նյութական զրկանքների ու հոգեկան ապրումների գնով կարողացել է պահպանել իր թերթը: Այնուհանդերձ, նա չի վհատվել: 1913 թ. նա վերաբացել է իր թերթը, հրատարակելով այն «Նոր մամուլ» անունով:

«Նոր մամուլ» (1913—1915)

Եթե «Կոանում» Մ. Բագրատունին բացահայտորեն չէր պարզում իր նպատակները, չէր հայտարարում, թե որն է լի-նելու իր նախընտրած ծրագիրը, ապա «Նոր մամուլ» թերթի

«Նոր մամուլ» շաբաթաթերթի գլխագիրը

առաջին համարում (առաջին համարը լույս է տեսել 1913 թ. հունվարի 20-ին) համարձակորեն գրում է. «Ունենալով հանդերձ մեր քաղաքական որոշ հայացքները, սկզբունքները, «Նոր մամուլը» գավառական այս տարտամ, անորոշ, անկաղմա-

կերպ և ինքնըստինքյան դասակարգային ոչ մի ձևակերպումն չունեցող միջավայրում պիտի դեռ հարթի իր ճանապարհը՝ դեպի ցանկալի նպատակը։ Այդ վսեմ նպատակի իրագործումը ծնունդ պիտի առնի հասարակության ինքնագիտակցությունից, գավառի մութ, խավար մասսաների ինքնաճանաչության և որ գլխավորն է, մեր երկրի տնտեսական արդյունաբերության, վաճառականական և գործարանային կյանքի հեղաշրջմամբ և մասսաների մտավոր զարգացման առաջադիմության գործից։ Բարձրանալով վաճառականությունը, երկրի տնտեսական, գործարանային և մեքենայական արդյունաբերական կյանքը, այն ժամանակ միայն որոշ դրական հողի վրա կկանգնի դասակարգային պայքարը և մեր անգույն հասարակական կյանքը կստանա դրական որոշ արտահայտություն»³⁷։ Մեկ այլ հոդվածում թերթը խոստովանում է, որ լույս է տեսնելու արհամարհված ճշմարտության, անարգված ազնվության և հասարակական շահը ոտնահարողների դեմ կռիվ մղելու նպատակով։ «Նա,—գրում է թերթը,—պիտի հրապարակ գա հասարակական շարիքներ նյութողների բունը քանդելու, նրանց քողամերկ անելու, հասարակական կյանքում տեղի ունեցող իրերն ու երևույթները իրենց մերկությամբ հրապարակի վրա դնելու, փշացած, ալլանդակ իրականությունը, գարշ երևույթները և հասարակական օրգանիզմը ալլասերող շարավոտ վերքերը քացելու, և ամենքի տեսողության սեփականություն դարձնելու»³⁸։

«Նոր մամուլ» թերթում տպագրված հոդվածների մեծ մասը նվիրված է գյուղացու, հողի աշխատավորի սոցիալական և տնտեսական իրավիճակի քննարկման հարցերին։ «Գավառի ցավերից», «Նամակներ գավառից», «Գավառական պաշտոնյաներ» և այլ խորագրերով տպագրված հոդվածներում համարձակորեն ներկայացված են գյուղում տիրող սոցիալական աղաղակող հակասությունները, աշխատավոր գյուղացու թշվառ ու հալածված իրավիճակը։ Նման հոդվածների հեղինակներն էին Մ. Բագրատունին, Ա. Կոծինյանը, Գ. Սինանյանը և ուրիշներ։ Յուրաքանչյուր հոդված բողոքի մի առան-

ձին խոսք էր՝ ուղղված տիրապետող կարգերի, կուլակների ու աղաների դեմ: Իհարկե, նման ելույթների համար հեղինակները հալածվել են: Ահա թե ինչ է գրում թերթը. «Գավառի կյանքն իսկապես խեղդում է նրանց, ջարդվում է գրիշը, պապանձվում միտքը, որովհետև թունավոր բաժակը մինչև մրուրը դատարկել չեն համարձակվում շատերը: Հերիք է որևէ թղթակցությամբ մերկացնել հասարակական ախտավոր մի երևույթ, վնասակար մի դեմք... Եվ ահա գրական ազնիվ խոսքի դեմ հանդես են գալիս ծեծ, գաղտագողի թունավորում, վարկաբեկություն, անձի, պաշտոնի և դիրքի տապալում»³⁹:

«Նամականի գավառից» Դիլիջանից ուղարկված Ավագ Կոթինյանի հոդվածում պարզորոշ արտահայտված է կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների զարգացման հետևանքով գյուղում կատարվող դասակարգային շերտավորման պատկերը: Հոդվածագիրն իրավացիորեն նկատում է, որ գյուղացու անհատական շահերն ու ձեռնարկությունները մրցության հարվածների տակ մեռնում են ապարդյուն և նա կամովին հողազուրկ է դառնում: Նման հանգամանքի առաջն առնելու համար հեղինակը առաջարկում է գյուղացիությանը միավորվել և մեկ կոոպերատիվ ընկերության մեջ ընդգրկվել⁴⁰: Նա գտնում է, որ կոոպերատիվ ընկերությունների շնորհիվ գյուղատնտեսություն և արդյունաբերության մեջ կօգտագործվի զարգացած տեխնիկա, հնարավոր կլինի տեղական հումքը մշակել սեփական միջոցներով: Հայաստանում նույնպես կստեղծվի բազմաճյուղ տնտեսություն: Միաժամանակ, առիթն օգտագործելով, նա ողջունում է Դիլիջանի 150 արհեստավորներին, որոնք միջնորդություն էին հարուցել կոոպերատիվ ընկերություն ստեղծելու համար: Առավել կարևոր նշանակություն էր տրվում նաև կոոպերատիվ սպառողական ընկերություններին, որոնց շնորհիվ ռեալ նյութական օգնություն կարող էր ստանալ աշխատավոր գյուղացին: «Շաբաթական տնտեսելով մի, կամ մի քանի կոպեկներ, մենք կունենանք ապագայում մի փոքրիկ գումար և կսկսենք գործը»: Երևանում, Ղամարլուում (Արտաշատ) արդեն բացվել էին նման տիպի սպառողական ընկերություններ: Թերթը մեծ հույսեր էր

կապում կոոպերատիվ ընկերությունների հետ: Ապա մանրամասն բացատրում էր, թե ինչպես էին ստեղծվում կոոպերատիվ ընկերությունները և ինչ նպատակների էին ծառայում դրանք: Երբ խոշոր արդյունաբերությունը մուտք է գործում գավառ, մանր սեփականատերերը, ինչպես թերթն է գրում, «գարնան ձյան նման հալվում են»: Իսկ եթե կոոպերատիվ ընկերություններն զարգանան արագ տեմպերով, ապա «միջակ, չքավոր դասակարգը իր միակ փրկությունը պիտի գտնի այդպիսի ընկերությունների մեջ»: Նա հնարավորություն կունենա «փշրելու կապիտալի կուռ շղթաները»: Իրոք, կապիտալիստական հասարակարգում կոոպերացիան լավագույն դեպքում կարող էր հանդիսանալ մի միջոց չքավոր դասի ինքնազիտակցության արթնացման, նրան դասակարգային կռիվի նախապատրաստելու համար: Հայտնի է, որ դեռ Կ. Մարքսը Առաջին ինտերնացիոնալի ծրագրային փաստաթղթում նշել է, թե կոոպերացիայի հաջողություններն ապացուցում են, որ բանվոր դասակարգը ընդունակ է առանց կապիտալիստների վարելու խոշոր չափերի հասնող արտադրության կազմակերպումը: Բայց միաժամանակ նա ընդգծել է, որ կապիտալիստական իրավակարգում կոոպերատիվ աշխատանքը որքան էլ գերադանց է իր սկզբունքով և օգտակար պրակտիկայում, այնուհանդերձ, այն ի վիճակի չէ կասեցնելու մոնոպոլիաների աճը, ինչպես նաև թեթևացնելու մասսաների թշվառության լուծը, քանի դեռ դուրս չի եկել առանձին բանվորների պատահական ջանքերի նեղ շրջանակներից: Բանվոր դասակարգի ազատագրության իրական ճանապարհը և նրա մեծ պարտականությունն է՝ քաղաքական իշխանության գրավումը⁴¹:

Բոլշևիկյան «Կայծ» թերթը «Կոոպերատիվ ընկերությունները» հոդվածում գրում է. «Սոցիալ-դեմոկրատիան ձեռք է մեկնում կոոպերատիվներին և պաշտպանում է նրանց միայն այնպիսի երկրներում, որոնք հասել են տնտեսական և քաղաքական զարգացման բարձր աստիճանի և որտեղ արդեն պրոլետարիատն էլ հասել է ինքնագիտակցության և զարգացած է դասակարգային կռիվը, բայց այդ դեպքում էլ չի ընդունում նրանց իբրև մի պանասեա (համադարման) իբրև մի միջոց,

որ պետք է տանի մեզ ամենակարճ, ամենախաղաղ ճանապարհով դեպի սոցիալիզմ, այլ նայում է նրանց իբրև դասակարգային կռիւ միջոցներից մեկի վրա»⁴²:

Մինչդեռ «Նոր մամուլ» թերթում կոոպերատիւ ընկերություններին մեծ դեր է վերագրւում: Կոոպերացիան թերթը համարում է կապիտալիզմի կորստաբեր հետեանքներից գլուղը փրկելու լավագույն միջոց: Այսպես. «Վաղ, թե ուշ,— գրում է թերթը,— գաւառն ևս կենթարկւի ամենակարող կապիտալիզմի հռչակման, երբ ֆաբրիկաների ու զավոդների ցանցերը կսփռվեն մեր երկրի բոլոր անկյուններում, և այլևս արհեստավոր դասակարգը հնար չի ունենալ ազատվելու ընչազուրկի ցնցոտիներից ու մեծատուն փշրանքներից, կյանքի անապահովությունից: Աշխատենք օր առաջ խուսափելու նրանից, դառնացիական, արհեստակցական կոոպերատիւ խմբակցություններ կազմակերպելով»⁴³:

«Նոր մամուլ» թերթում միաժամանակ այն միտքն է առաջ քաշւում, թե տասնյակ տարիներ շահագործվելուց հետո վերջապես աշխատավոր մասսան հասավ այն գիտակցության, որ կարիքից, թշվառությունից ազատվելու ուժը միայն կազմակերպված ու միավորված պայքարի մեջ է: «Տասնյակ տարիներ,— գրում է թերթը,— շահագործվելուց, հարստահարվելուց, ինքը քաղցած, ուրիշին կերակուրներով ապրեցնելուց հետո, հազիվ հազ շնչավոր մեքենան եկավ այն պարզ գիտակցության, որ ուժը միության մեջ է և նա է այն ուժեղ բազուկը, որ փշրելու է վերջի վերջո կապիտալիզմի կուռ շրջթաները, որը պատրաստել է հենց ինքը՝ բանվորությունը իր ձեռքերն ու ոտքերը շղթայելու համար:

Չնայած բյուրոկրատիայի ճնշումներին ու կառավարության գործ դրած խիստ միջոցներին, տարիների ընթացքում ամբարոված բողոքը, այսօր ուռճացել և ժայթքել է երկաթի վանդակ ունեցող կրծքերից և այդ իրավացի բողոքը արձագանք է գտնում յուրայինների սրտերում:

Ժամանակը պահանջում է իրենը:

Բաժակը լցվել է և թափւում է»⁴⁴:

Խոսքն այստեղ տարերային, անշատ-անշատ բողոքներէց ու ելույթներէց հետո միավորված պայքարին անցնելու մասին է, պայքար, որ հեղափոխական նոր վերելքի տարիներին վեր էր ածվել գիտակցական, կազմակերպված շարժման: Հայաստանում աշխուժացել էին բանվորական և գյուղացիական շարժումները: 1910 թ. գործադուլ են հայտարարում Երևանի և Ուլտնիսալուի կայարանների երկաթուղայինները: Գործադուլներ են բռնկվում Կողբի աղահանքերում, Ալավերդու հանքախորշերում և այլուր: Բանվորները միավորված ելույթներ են ունենում առաջադրելով իրենց պահանջները: Կազմակերպված բնույթ են ստանում ելույթները նաև գյուղերում: Գյուղացիները իրենց բողոքի ձայնն են բարձրացնում և դիմում գործնական քայլերի: Նրանք հրաժարվում են հարկեր վճարելուց, առաջարկում են հողերի վերաբաժանման իրենց պահանջները:

Երևանում և նրա շրջակա գյուղերում նույնպես աշխուժանում են գյուղացիական շարժումները: Քաղաքում գործադուլներ են անում և իրենց պահանջներն են առաջադրում գործարանային բանվորները, հիմնարկների ծառայողները, ինչպես և դպրոցական աշակերտները: Հայտնի է Երևանի գործակատարների շարժումը: Գործակատարները հանդես են եկել և հրապարակորեն առաջադրել իրենց պահանջները: «Նոր մամուլ» թերթը անդրադարձել է այս շարժմանը: Թերթում տրպագրվել է «Ճորտեր» գեղարվեստական պատկերը (հեղինակ Գևորգ Մկրտումյան), որտեղ նկարագրված է գործակատարների ստրկական վիճակը: Հարց ու պատասխանի ձևով շարադրված այս պատկերում գրված է. «Ի՞նչ է մեր և մեր գործակատարների դրությունը մեր տերերի առաջ: Մի՞թե նույն գրաստները, ճորտերը չենք: Անհամարձակ, կամադուրկ, քեծնող, շողոքորթող, տերերի առաջ սողացող: Ամենաստոր, վատթար տեսակի ճորտեր—գրկված,—բացականչեց օգնականը»⁴⁵: Իսկ թերթի թղթակիցներից մեկը՝ Իսահակ Տեր-Իսահակյանը գործակատարների շարժումը համարում է 1905 թ. հեղափոխության ազդեցության հետևանքներից մեկը: «Ռուսական հեղափոխության ալիքների ցնցող ազդեցության հետե-

վանքներից մեկն էլ Երևանի գործակատարների հարուցած աշխատանքի ժամերի խնդրի կարգավորելու հարցն էր...», — գրում է նա:

Հեղափոխական նոր վերելքի տարիներին Երևանում գրչության էին բարձրացրել ազգայնական տարբեր կուսակցություններն ու լիբերալ գործիչները: Նրանք, հատկապես, «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցության անդամները կատարում էին իրենց ունակցիոն դերը: «Այսպիսով, այդ կուսակցությունը, — գրում է Ստ. Շահումյանը, — սխտեմատիկ կերպով խլացնում էր բողոքի ձայնը հայ պրոլետարիատի բերանում. ջանալով բնի մեջ խեղդել հայ բուրժուազիայի դեմ ուղղված ամեն մի պայքար, ամեն մի հեղափոխական շարժում կովկասում և բնակչությանը բացառապես ու ամբողջապես զբաղեցնել թուրքահայերի ազատագրման ֆանտաստիկական և ավանտյուրիստական գաղափարով»⁴⁶:

«Նոր մամուլ» թերթն իր պայքարի սուր ծայրը ուղղում է լիբերալ գործիչների և ազգայնական կուսակցությունների քայքայիչ գործունեության դեմ: «Հայկական լիբերալիզմը, — գրված է այնտեղ, — 1905—1907 թթ. ենթարկվեց ձախակողմյան կուսակցությունների այնպիսի արմատական և ջախջախիչ քննադատության, նրա դրությունը և դիրքը պատմական այդ կրիտիկական և անցողական շրջանում այնքան անորոշ, երեբուն, երկդիմի էր, որ նա իբրև գաղափարական հոսանք վաղուց արդեն մեռել է և դժվար թե երբևիցե հարություն առնի, իբրև զուտ ուսմկավարական ուղղություն: Գործնական առօրյա կյանքի մեջ նա կարող է դեռ դեր խաղալ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ մենք ու մեր երկիրը տնտեսապես շատ հետամնաց ենք և դասակարգային շերտավորումը և պայքարը մեծ չափերով նկատելի չեն մեր իրականության մեջ»⁴⁷:

Արշավիր Մելիքյանը 1913 թ. «Նոր մամուլ» թերթում տրպագրած իր «Կենտրոնական թերթերի հավակնությունները» հոդվածում բնորոշում է դաշնակցության օրգան «Հորիզոն» թերթը գրելով. «Հորիզոն» և ուղղություն — կազմում են մի խառնուրդ, մի անհամ ու անաղ окрошка, մի կատարյալ շի-

լափլափ, ամեն տեսակ հոսանքների, խալտարդետ աշխարհայացքների»:

«Նոր մամուլ» թերթն իր վերաբերմունքն է արտահայտում նաև Պետական դումայի հանդեպ: Հայտնի է, որ ընդհանրապես Պետական դուման որպես ներկայացուցչական հիմնարկություն կորցրել էր իր նշանակությունը ժողովրդի համար: Դումայում ընտրված էին ազնվականության և բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, ուստի և այնտեղ արժանի լուծում չէին ստանում գյուղացիությանը և բանվորությանը հետաքրքրող հարցերը: Ինչպես Ստ. Շահումյանն է գրել. «Պետական դուման՝ իբրև իրավական հաստատություն՝ դարձավ բացարձակապես ոնակցիայի գործիք»⁴⁸: Թերթը Պետական դուման որակում է որպես «բուրժուական և սևհարյուրակային կազմակերպություն»: «Նոր մամուլը» քննադատական մոտեցում ցուցաբերելով Պետական դումայի և նրա կազմի հանդեպ, նշում է, որ այնտեղ բացի բուրժուական տարրերից, հասարակական այլ խավերի ներկայացուցիչներ մուտք գործել և այդ «ընտրյալների» շարքում տեղ գտնել չեն կարող: «...մեր Դուման,— գրում է թերթը,— իր շատ նվազ բուրժուական ինտելեգենցիայի տոկոսով— զուտ առևտրա-վաճառականական տաբրի մի համախմբում լինելով, իր գործունեության նույնքան առևտրավաճառականական տենդենցներով ու գոնավորումներով, որպես վարչական մարմին, պարզ է, թե ինչ չափով արձագանք պիտի տա աշխատավորի ժամերի կանոնավորման խնդրին»⁴⁹: Թերթը ժողովրդական լայն մասսաների մեջ այն միտքն է տարածում, թե Պետական դումայից աշխատավորն այլևս սպասելիքներ չունի, թե նա պետք է դիմի այլ, կոնկրետ ու իրական ճանապարհի:

«Ինչպես «Կոռն», այնպես էլ «Նոր մամուլ» թերթերը անդրադառնում են ռուս-թուրքական (1877—1878) պատերազմից հետո հայ ժողովրդի ճակատագրի հարցին: Հայտնի է, որ Բեռլինի վեհաժողովից հետո Թուրքիան չիրագործեց իր խոստովանելը, այլ, ընդհակառակը, ավելի ուժեղացրեց հայ ժողովրդի հանդեպ իր վարած հալածական քաղաքականությունը: Դեռ ավելին, ուժեղացան հետապնդումները հայ մտավորա-

կանները հանդես: Երիտթուրքերի կառավարութիւնը նախապատրաստում էր մի նոր հայկական շարժ: Առաջին դոհը Եղավ Ադանան: Թուրքերը հայերի դեմ էին գրգռում քրդերին ու մյուս ցեղերին: Այդ ամենի հետ մեկտեղ Թուրքիան տնտեսական ու քաղաքական խոր ճգնաժամ էր ապրում: Միաժամանակ վրա հասավ Բալկանյան պատերազմը: Առաջին պատերազմն սկսվեց 1912 թ. հոկտեմբերի 9-ին, երբ Չերնոգորիան սկսեց ռազմական գործողութիւնները, ապա նրան հետևեցին դաշնակիցները՝ Հունաստանը, Բուլղարիան, Սերբիան⁵⁰: Պատերազմում Թուրքիան պարտութիւն կրեց: Սակայն դաշնակիցների մեջ Մակեդոնիայի և Բրակիայի տերիտորիայի վրա գերիշխանութիւն հաստատելու հարցում ծագած տարաձայնութիւնները հանգեցրին Բալկանյան երկրորդ պատերազմի սանձադնրծմանը: Պատերազմն ավարտվեց 1913 թ. օգոստոսի 10-ին Բուխարեստում կնքված հաշտութիւն պայմանագրով⁵¹: Երբ սկսվեց Բալկանյան պատերազմը, բոլոր քրիստոնյա հրապատակ ազգերը, հատկապես հայերը, իրենց բախտը կապեցին բալկանյան ժողովուրդների հաղթանակի հետ: Այդ հանգամանքը իր արձագանքը գտավ նաև «Նոր մամուլ» թերթի էջերում⁵²:

Բայց հայ ժողովրդի հույսերը շարդարացան: Բալկանյան պատերազմի ավարտից հետո թուրք շարդարարներն ավելի ուժեղացրին հալածանքները հայկական գավառներում: Հայ քաղաքագետներն ուղերձ-հեռագրեր հղեցին թուրքական կառավարութիւնը: Այդ ուղերձներից մեկը հասցեագրված Մահմուդ Շեքեթ փաշային, կրճատված տպագրվել է թերթում: Այնտեղ նշված է. «Դեպի հայերն ունեցած ամոթալի և հանցավոր վերաբերմունքը հայ վիլայեթներն ուղղակի դեպի կործանումն են տանում: Մինչև այժմ մենք լուծում էինք, ի նկատի ունենալով Օսմանյան կայսրութիւն ամբողջութիւնը վտանգ սպանունացող ծանր պատերազմը. այժմ այլևս լռել-կնշանակի հանցանք գործել»⁵³:

Արևմտանկողական երկրների դիվանագետների խնստումներից հիասթափված, հայ ժողովուրդն իր փրկութիւնը

որոնում է իր մեջ, իր ուժի և բազկի մեջ: «Նոր դավեր» վեր-
նագրով հոգվածում այն միտքն է հայտնվում, որ հայ ժողո-
վըրդի ու նրա ղապակներին նշանաբանը պիտի լինի պայքարի
խրոխտ քայլերգը, որը նույն ուժգնությամբ պիտի հնչի Թուր-
քիայի սահմաններում և Կովկասյան լեռներում: «Թող լավ
գիտենան մեր դավադիրները,— գրված է այնտեղ,—որ
մեր զորքերի նշանաբանը և քայլերգն է.

Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնե.
Բայց երանի՛, որ յուր ազգի
Ազատության կրգոհվի...»⁵⁴,

Մ. Նալբանդյանի այս քառատողով էլ ավարտվում է հոգ-
վածը: «Ուժի դեմ ուժ, հարձակման դեմ դիմադրություն,—
գրում է թերթը,— ահա թե ինչ է պահանջում դժոխք երկրի
ներկա քաղաքական կացությունը և թուրք խուժանի կողմից
պատրաստվող ավերածությունների պատասխանը»⁵⁵:

Թուրքական կառավարությունից դեռ էլի ինչ-որ բան ա-
ղերսող որոշ դիմանադեմների քաղաքականությունը թերթը
համարում է «... մեծ գերեզման ստեղծելու մի գույժ և ոչ ա-
զատության պատգամ»:

Ջենքի ուժով օտարի լծից ազատվելու գաղափարը քա-
ղաքականորեն պրոպագանդվում է Փալանդուզ Մկոյի (Մուշեղ
Բագրատունու) մի շարք ֆելիետոններում: Դրանցից մեկում
գրված է. «Տարի է ի վեր շարունակ պողոսցինք, սակայն խոսք-
մը չը կրցանք լսելի ընել եվրոպական դիպլոմատներուն: Ստ-
քեն միայն համոզվեցինք, որ ասոնց գլուխներ պողպատե և
դած են ու մեզի ըսին, որ պողալով անոնց բան մը հասկցնել
երբեք չեք հաջողիր, այլ թնդանոթ մը ունենալու է, ու շիփ շի-
տակ տրամագծելու է անոնց ուղեղին և իհարկե բոմփ մը ար-
ձակելու»⁵⁶:

«Նոր մամուլ» թերթը անդրադառնում է նաև Առաջին հա-
մաշխարհային պատերազմի իրադարձություններին: Հայտնի
է, որ 1914 թ. վերջերին թուրքական զորքերը հարձակումնե-
ր

սկսեցին խաղաղ բնակչության վրա, ավերում էին տները, նախապատրաստելով մի նոր ջարդ: Այդ մասին ահազանգում է և «Նոր մամուլ» թերթը, տպագրելով մի շարք հոդվածներ: «Բարո» թերթից արտատպում է մի հոդված, որտեղ գրված է. «Թուրքական բուրդերը անհամբեր սպասում են գարնան, եռանդով պատրաստվում են հանդես գալու, զինվում ու հավաքում են հացի ու ալյուրի պաշար: Նրանք հավաքվում են Արարատի շուրջը և սպառնում ազգաբնակչությանը բացարձակորեն, մահմեդական գյուղերը լի են նրանցով, նրանց պարագլուխներն արդեն բաժանել են մեր քաղաքներն ու գյուղերը»⁵⁷:

Թերթը կանխանշում էր հայերի մոտալուտ կոտորածը, գրելով. «Կ. Պոլսի քրիստոնյա ազգաբնակչության, մանավանդ հայերի ու հույների գլխին դամոկլյան սրի նման կախված է կոտորածի սպառնալիքը»⁵⁸: Եվ իրոք, 1915 թ. ապրիլ ամիսը հայերի համար եղավ մեծ եղեռնի ամիս: Սոսկալի կոտորածին հաջորդեց արտագաղթը: Թերթը էջեր է նվիրել գաղթի նկարագրությանը: «Գաղթը Բայազետից», «Հայ փախստական գաղթականները մեզ մոտ» և այլ թղթակցություններում ժողովուրդների դատին են ներկայացվում թուրք բռնակալների ոճրագործությունները, միաժամանակ խմբագրությունը հորդորում է Երևանի բնակչությանը՝ խնամել ու ապաստան տալ գաղթած հայերին: «Բայազետի ամբողջ հովիտը սկսած Կարաքիլիսայից մինչև Կարա-Բուլախ լցվել են գաղթականներով: Նրանք գալիս են քանդված ու ավերված գյուղերից, նրանց երեխաների լացն ու կոծը մարդու մազերն են փշաքաղում, նրանք ապաստան, մի անկյուն են փնտրում, նրանց հոգին ու սիրտը քարացած է, նրանք խնամքի ու օգնության կարիք են զգում»:

Երևանի բնակիչների նախաձեռնությամբ իսկույն կազմակերպվում է «Եղբայրական օգնության կոմիտե», որի միջոցով իրականացվում է գաղթած հայերի խնամքի և սննդի գործը:

Թերթում խրախուսանքի են արժանացել այն գործիչները, որոնք ժամանակին հրապարակայնորեն պաշտպանել են

հայկական դատը, հայ ժողովրդի արդար իրավունքները: Այսպես, բարձր է գնահատվել Ֆրանսիացի հայտնի հրապարակախոս, հայ ժողովրդի դատի պաշտպան Պիեռ Քիշարի հասարակական գործունեությունը: Հատկապես ընդգծված է ներկայացված այն հանգամանքը, որ նա լինելով «Մարդու և քաղաքացու իրավունքները պաշտպանող լիգայի» քարտուղարը և «Pro Armenia» թերթի խմբագիրը, մեծ աշխատանք էր կատարում ազգերի միջև բարեկամական կապի ստեղծման ուղղությամբ, նա Ֆրանսիայում և արևմտահվրոպական երկրներում լայնորեն տարածում էր «ռուսասիրական և հայասիրական գաղափարներ»: Նա հիմնադիրը և քարտուղարն էր «Ռուս ժողովրդի բարեկամների ընկերության»:

«Նոր մամուլ» շաբաթաթերթն իր էջերում տեղ է տվել նաև գրականության, արվեստի, կուլտուրայի հարցերին: Այն միանգամայն ճիշտ դիրքերից է գնահատել ռեալիստական արվեստը, արժեքավորել նրա դերը գրականության զարգացման և հասարակության բարոյաքաղաքական դաստիարակության գործում: «Հասարակությունը ոգևորվում, կյանք ու շունչ է ստանում,—գրում է թերթը,—գեղարվեստի մեջ տեսնելով իր սեփական կյանքը, հայելին, պատկերը և թատրոնի նշանակությունն սկսվում է փոխվել նրա համար, բարձրանալ և արժեք ստանալ»⁵⁹: Որպես ռեալիստական արվեստի փայլուն օրինակ վկայաբերվում է Գ. Սունդուկյանի «Պեպո» դրաման, որը համարվում է կեղեքող դասակարգի դեմ ուղղված մի բողոք, դրամա, որ հանդիսանում է հայ նորագույն բեմի ամենագեղեցիկ զարդը: «Նվ քանի դեռ կյանքում գոյություն ունի գոյության կռիվ պայքարը, դասակարգային կռիվը, թուլի և ուժեղի մըրցությունը,—գրում է թերթը,—«Պեպոն» էլ կմնա որպես կենդանի ու թարմ սկզբունք-պրոբլեմ կյանքի այդ պայքարի: Նվ քանի կա հայ բեմը, «Պեպոն» կկազմի նրա զարդը, իսկ նրա հետ և մեր սրտերում պետք է ապրի Գ. Սունդուկյանի անմահ հիշատակը»⁶⁰:

«Նոր մամուլ» թերթում ուշագրավ տեղ է հատկացվել նաև դպրոցի և հայոց լեզվի զարգացման հարցերին: Այդ հարցերի

շուրջ դրված հոգվածներում այն միտքն է բարձրացվում, թե դպրոցը և դաստիարակչական գործը իրենց բարձրության վրա կդրվեն այն դեպքում, երբ բարեփոխված կլինեն աշխատավոր ժողովրդի սոցիալական ու տնտեսական իրավիճակը և մարդկանց միջև եղած հասարակական փոխադարձ հարաբերությունները: «Այն հասարակությունը,— գրված է այնտեղ,— որի գոյության անկյունաքարն է ազատությունը, ունի նույնպես ազատ ու խելացի հիմունքների վրա դրված դպրոց. իսկ այն միջավայրը, որը ամբողջապես համակված է բռնության և հետամնացության, թող երբեք չերազի լավ դպրոցի մասին, որովհետև դպրոցը արգասիք, արտացոլումն է նրան շրջապատող ունի կյանքի»⁶¹:

Հայոց լեզվին ու նրա նշանակությանը նվիրված առանձին հոգվածաշարում թերթն այն միտքն է հայտնում, թե մայրենի լեզուն այն միակ հիմնաքարն է, որի վրա հենված է ազգի կյանքը, ամբողջ կառուցվածքը, նրա մտավոր կարողությունների բոլոր արգասիքը: Մայրենի լեզուն համարվում է ազգերի հոգու մնայուն պատկերը, նրա բյուրեղացումը: Այդ իսկ պատճառով մատաղ սերնդին, ինչպես թերթն է գրում. «պետք է ավելի լայն միջոց տալ, ավելի լայն ասպարեզ բանալ նրա առաջ մայրենի լեզվի, մայրենի գիր ու գրականության, որով պիտի ավելի ամրապնդվեն նրա ապագա զարգացման և բարձր կրթության գործի հիմնաքարերը»⁶²:

Մայրենի լեզվի, գիր ու գրականության զարգացման նպատակով առաջարկվում է. 1. Ստեղծել շքեղ մանկական գրադարան, 2. Հրապարակել ընտիր հայերենով գրված գեղարվեստական գրքեր, 3. Հիմնել հրատարակչական ընկերություն, 4. Ուշադրություն դարձնել ուսաց և հայոց դպրոցներում լեզվի ուսուցիչների պատրաստման գործի վրա:

Անդգծելով հայոց լեզվի կարևորությունը ազգային կյանքի զարգացման գործում, թերթը չի անտեսում մյուս լեզուների իմացության հարցը, հատկապես ուսաց լեզվին տիրապետելու անհրաժեշտությունը: Բարձրացվում է ինչպես մայրենի, այնպես էլ ուսաց լեզուներին տիրապետելու պահանջը.

«Որ պետական լեզվի պահանջը նույնպես անհրաժեշտություն է, և որը հարկավոր է մեզնում լավ պատրաստվել գոյության կռիվի համար, դա ոչ ոք չի կարող ժխտել,— գրում է թերթը։— Բայց մենք կավելացնենք այն ևս, որ ռուսաց լեզուն այն դուռն է, որտեղից ներս պիտի մտնի մեր կյանքում հմրուպական կոլտուրան ու քաղաքակրթությունը։ Ուրեմն որքան և անհրաժեշտ է արմատապես տիրապետել ռուսաց լեզվին և գրականությանը, նույն չափով և այդ գործը մեզ համար հանդիսանում է առանձին հոգացողության առարկա»⁶³։

Մուշեղ Բագրատունու «Կռան» և «Նոր մամուլ» առաջադիմական պարբերականները տարածվելով աշխատավոր լայն մասսաների մեջ, նպաստել են նրանց քաղաքական մակարդակի բարձրացմանը, արթնացրել նրանց մեջ դասակարգային ինքնագիտակցության զգացումը։

Մուշեղ Բագրատունու (Փալանդուզ Մկո) կյանքն ու գործունեությունը մինչև այժմ առանձին ուսումնասիրության չեն արժանացել։ Փորձենք ուրվագծել նրա կյանքի և գործունեության անցած ուղին և տալ նրա հասարակական ու քաղաքական հայացքների համառոտ պատկերը։

Մուշեղ Արսենի Բագրատունին ծնվել է 1870 թ. Աշտարակի շրջանի Կարբի գյուղում։ Սկզբնական կրթությունն ստացել է Շամախի քաղաքի քառամյա դպրոցում։ Հոր մահից հետո նրանց բազմանդամ ընտանիքը տեղափոխվում է Երևան։ Այստեղ Բագրատունին մասնակցում է սոցիալ-դեմոկրատների կազմակերպած ժողովներին։ 1904 թ. արգելված գրականություն տարածելու համար ցարական կառավարությունը նրան բանտ է նետում։ Բանտից ազատվելուց հետո 1905 թ. Բագրատունին ընդունվում է ՌՄԴԲԿ Երևանի կազմակերպության շարքերը։ Նա 1905—1906 թթ. հեղափոխության օրերին գաղափարական լայն աշխատանք է ծավալում հեղափոխության օգտին։ Թղթակցում է Թիֆլիսում և Բաքվում լույս տեսնող բոլշևիկյան և սոցիալ-դեմոկրատական թերթերին։ «Կայծ» և «Նոր խոսք» բոլշևիկյան թերթերում նրա հոդվածները տպագրված են ևս. Նարիմյան, Խաննո, Խ.- Նար, Սարխոշ, Մէ-Բունի

ստորագրութիւններով: Մ. Բագրատունին իր քննադատական խոսքն ուղղում է հատկապէս «Հայ հեղափոխական դաշնակցութիւն» կուսակցութեանը: «Սոցիալ-դեմոկրատիան և հայ մթնոլորտը» հոդվածում պաշտպանութեան տակ է առնվում ՌՍԴԲԿ երեսնի կազմակերպութիւնը: Սկզբնական շրջանում կազմակերպութիւնը ստիպված է լինում հաղթահարելու մեծ դժվարութիւններ: Բագրատունու հանդեպ թշնամաբար տրամադրված դաշնակցութեան ղեկավարները փորձում են խանգարել նրա աշխատանքները: «Բնական է, որ դա (սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութիւնը), — գրում է Մ. Բագրատունին, — լինելով կատարյալ հակասութիւնը և հակապատկերը այն հոսանքի, այն ձևի և տրամադրութեան, որպիսին ստեղծել և մարմնացրել է «ազգային» նացիոնալիստ կուսակցութիւնների հասկացողութիւնը, նրանց քաղաքական վարդապետութիւնը, բնական է, որ իր դեմ պիտի հարուցանեն ներհակ տարրերի «քննադատական ետամդիչ վերաբերմունքը», մի քննադատութիւն, որ ծնունդ է առնում ազգային շովինիզմի և հին փտած նախապաշարմունքների աղբյուրից»⁶⁴: Դաշնակցութեան ղեկավարները փորձում էին «հեղափոխական» և «սոցիալիստական» ֆրազաբանութեամբ իրենց կողմը գրավել բանվորութեանը: Սակայն այդ նրանց չէր հաջողվում:

Մ. Բագրատունին բոլշևիկյան «Կայծ» թերթում տպագրած հոդվածներից մեկում բանվոր դասակարգի միակ հավատարիմ ու նրա գործը մինչև վերջ, հետևողականորեն պաշտպանող կուսակցութիւնը համարում է սոցիալ-դեմոկրատիային: Ահա ինչ է գրում նա. «Թող մի անգամ ևս ժողովուրդը հասկանա, որ եթե կա քաղաքական պայմանները ավելի աշխուրջ քննադատող, իր անելիքն ավելի որոշ և շրջահայաց կերպով ընդգծող մի կուսակցութիւն, դա միայն սոցիալ-դեմոկրատիան է. նա շատ լավ է հասկանում, թե ի՞նչ է անում, և ի՞նչ պետք է անի»⁶⁵: Բագրատունին դաշնակցութեան անվանում է «բուրժուա դասակարգ», գտնելով, որ նա ավելի շուտ բուրժուական շարքերից բաղկացած լինելով, խուսափում է ուսարսափում դասակարգային կռիւից: Փաստերով համո-

դում է, որ միայն սոցիալ-դեմոկրատներն են ընդունակ պաշտպանելու ժողովրդի շահերն ու արդարացի պահանջները: Նա գրում է. «Սոցիալ-դեմոկրատիան, որպես բանվոր դասակարգի կազմակերպություն, անպայման, ամեն դեպքում դուրս կգա շահագործող տարրի իրավունքները պաշտպանելու...»: Ապա շարունակելով, նա այն միտքն է հայտնում, որ դաշնակցությունը հրեք չի կարող աշխատավորության անկեղծ բարեկամը լինել, քանի որ այն ծնունդ առնելով բուրժուական ազգային գաղափարների արգանդից, այսօր ավելի շատ պատկանում է բուրժուա դասակարգին, քան թե նորածին աշխատավորների իդեոլոգներին: Դաշնակցությունը մերժում է դասակարգային կռիվ սկզբունքը, գտնելով, որ հայ ժողովրդի փրկությունը ազգային միության մեջ է:

Մուշեղ Բագրատունին միաժամանակ հայ աշխատավորությանը ծանոթացնում է դաշնակցական ավանտյուրիստների գյուղերում կատարած զազիր գործերին: «Գյուղական գլավինի տանուտերը, քեդիսուդան, տերտերը, պոլիցիականը և առհասարակ բոլոր շահագործող ու վաշխառու տարրերը,— գրում է նա,— որոնք առանց այն էլ կեղեքում ու ծծում էին ժողովրդի արյունը, կենսունակությունը, դաշնակցության կուսակցության կողմից առաջ քաշվեցին որպես ղեկավար տարրեր, և դրանց ձեռքերում կենտրոնացան բոլոր պաշտոնական իրավունքներն ու հրամանատարությունը»⁶⁶: Բոլոր այս ելույթների համար Մուշեղ Բագրատունին հետապնդվել է ցարական կառավարության կողմից: 1910 թ. ցարական ոստիկանությունը խուզարկում է Բագրատունու բնակարանը և հայտնաբերում ՌՍԴԲԿ Երևանի կազմակերպության անդամների ցուցակը, արձանագրությունները⁶⁷: Մ. Բագրատունին բանտարկությունից խուսափելու համար թաքնվում է Թիֆլիսում, Բաքվում: Այս փաղաքներում նա սերտ կապերի մեջ է մտնում Անդրկովկասի բոլշևիկ գործիչների հետ: 1911 թ. նա վերադառնում է Երևան: Բագրատունին, ինչպես հայտնի է, Երևանում լույս է ընծայում «Կոռն», ապա «Նոր մամուլ» շաբաթաթերթերը: Դաշնակցության ղեկավարները չեն լուրջ, շա-

րունակում են հալածել նրան, անգամ փորձում են տեղորի ենթարկել: 1914 թ. հուլիսի 20-ին դաշնակցական երկու շարագործներ Երևանի գրոսայգում հարձակվում են Բագրատունու վրա և փորձում կտրել նրա աջ ձեռքը, բայց դա նրանց չի հաջողվում: Այդ առթիվ Արշավիր Մելիքյանը դաշնակցության հասցեին իր բողոքի խոսքն է տպագրում «Նոր մամուլ» թերթում:

Ուշագրավն այն է, որ այդ բողոքից հետո, Մ. Բագրատունին էլի շարունակում է հետևողականորեն քննադատել դաշնակցության գործունեությունը: «Նոր խոսք» բոլշևիկյան թերթում նա գրում է. «Ազգային մութ և անդաստիարակ տարրերը մի առանձին թափով առաջ են մղվում, և համաձայն իրենց անդրանիկ ու հարազատ ծրագրի, դաշնակցությունը հայտարարում են ոչ դասակարգային կուսակցություն, այլ այն, ինչ որ է նա. այսինքն՝ ազգային-բուրժուական մի կազմակերպություն, որ տաճկահայ խնդրից դուրս ոչինչ չի ընդունում»⁶⁸:

Մ. Բագրատունին դաշնակցության քննադատության հարցին մոտենում է ճիշտ դիրքերից, միանգամայն իրավացիորեն նկատելով նրա քայքայիչ աշխատանքը բանվոր դասակարգի հեղափոխական գործունեության մեջ: «Կայծ» և «Նոր խոսք» թերթերը փակվելուց հետո, Մ. Բագրատունին նույն ոգով շարունակում է հոգվածներ տպագրել «Աշխատանք», «Խաթաբալա» դիմոկրատական պարբերականներում: Այս անգամ արգեն նրա քննադատական խոսքը ավելի շուտ ուղղված էր գյուղի տերերի, հոգևորականների հասցեին: Այսպես, «Աշխատանքում» «Գլավնի» վերնագրով տպագրված վիպակում ծաղրվում է գյուղի գլխավոր (գլավնի) ընտրելու կարգը: Թուլի-Փանոսը, որ ուզում էր տանուտեր ընտրվել, շրջում է գյուղերում և ինչ-ինչ միջոցներով կաշառում գյուղացիներին: Պրիստավի հետ միասին, ահաբեկելով, վիրավորելով, արհամարհելով նրանց, ստիպում է ձայն տալ կաշառակեր, վաշխառու խարդախ անձնավորություն Փանոս-Մելիքովի օգտին:

Մուշեղ Բագրատունին այս «Գլավնի» վիպակի, ինչպես նաև «Աշխատանքում», «Խաթաբալայում» և մամուլի այլ օր-

գաններում տպագրած հոդվածների համար իր իսկ հարազատ գյուղում բավական թվով թշնամիներ է ձեռք բերում: «Ահր գյուղը,—գրում է նա,—երևակայեցեք, շնամ կարողանում մտնել, որովհետև վեքիլներն ու մի շարք պարագիտներ հրապարակով հավաքվում են և մի «բոլ» հայհոյում, սպառնալով ինձ պատկան գյուղի հողերը խլել և շտալ, շնայելով որ այժմ էլ խլել են և իրանք են ցանում»⁶⁹:

Չնայած հետապնդումներին, Բագրատունին շարունակում է իր մերկացնող ելույթները գյուղում տիրող անիրավությունների դեմ: Գյուղացուն տանջում ու խեղճացնում էր նյութական, ինչպես և իրավական խեղճ վիճակը, նա դիմում էր մատավորականությանը, կոչ անելով՝ ուշադրություն դարձնել գյուղացու տնտեսական դրության բարելավման ու գիտակցական մակարդակի բարձրացման վրա: «Սակայն այժմ վերջապես,—գրում է նա,—երբ Կովկասը միանալով ընդհանուր Ռուսաստանի շարժման հետ, գտնվում է ալեծուփ, հրերուն վիճակի մեջ, երբ ժողովուրդները, բարձրացնելով իրենց գլուխները, կռիվ են մղում հին ռեժիմի դեմ և պատրաստվում են ապագա վերածնված Ռուսաստանի համար, անհրաժեշտ է լուրջ ուշադրություն դարձնել հայ գյուղացիական դասակարգի վրա, առաջադրել որոշ հոլափորական-տնտեսական ծրագրեր: Որոշ սոցիալ-կուլտուրական աշխարհայացք, հիմնվելով հայ գյուղացիական իրականության ուսումնասիրության վրա»⁷⁰: Բագրատունին պահանջում է հողի համայնացում, նոր տեխնիկական միջոցների օգտագործում, գյուղացու իրավական և սոցիալական ազատություն: «Հող է պահանջում գյուղացիությունը, այդ պետք է տալ: Բայց դրա հետ նրան պետք է դնել այնպիսի պայմանների մեջ, որ չբռնաբարվի նրա իրավունքը, աշխատանքը»⁷¹: Եվ այն ժամանակ, ինչպես Բագրատունին է նկատում, երբ հողն ու արտադրական միջոցները կդառնան ընդհանուրի սեփականությունը, ապա ինքնին ասպարեզից կը հեռանա կապիտալը, այդ սոսկալի շարիքը, որի հիմքը աշխատանքի հարստահարությունն է:

Մ. Բագրատունին երգիծաբանի գրչով սուր խոսք է ասում կյանքի տերերի հասցեին «Խաթաբալա» ամսագրում: Ընդհանրացնելով իր խոսքը նրանց մասին, նա գրում է. «Եթե Մկոյին (Մ. Բագրատունի) իրավունք տալին քաղաքի գործերին մասնակցելու, այն դեպքում ցույց կտալի, թե ինչ է կատարվում աշխարհում: Մի ցախավել կվերցնեի և շինովնիկներին, աղա գլավնուն քաշ տալով, ոսկեղեն շինությունը ցույց կտալի և կասեի այդ ոսկեղենով դումայի պատերն են նախշում, իսկ ժողովուրդը սոված է. ձվի հատը մի շահի արժեք»⁷²:

Երգիծաբան Մուշեղ Բագրատունին ծաղրում է հոգևորականությանը, ընդգծում հատկապես այն հանգամանքը, որ ժողովուրդը նրանից այլևս ոչ մի սպասելիք չունի: Անտեղի բան է համարում նաև կաթողիկոսի ընտրության շուրջ ծագած վեճը: Իզմիրլյանը կընտրվի կաթողիկոս, թե Օրմանյանը, միևնույն է, չէ որ «քերթած կաշիներս նորից են քերթելու,—գրում է նա,—ապրի տուր, մեռնի տուր, ծնվի տուր, մկրտվի տուր, պաս ու զատիկ տուր, տուր հա տուր: Իմ ի՞նչ հաշիվնա, թե դրանց մենձը ով կլի»⁷³:

Մուշեղ Բագրատունին երկու տարի շարունակ աշխատակցում էր «Խաթաբալային» անվճար: Խմբագիրը նրան հայտարարել էր, եթե խոսք բացվի հոնորարի մասին, թերթը կըփակվի: Այդ իսկ պատճառով նա հրաժարվել էր հոնորարից:

1915 թ. Մ. Բագրատունին ակտիվորեն աշխատակցում է Թիֆլիսում հրատարակվող «Պայքար» թերթին, որտեղ տպագրած իր հոդվածներով մերկացնում է դաշնակցություն կուսակցության հակաժողովրդական գործունեությունը:

1920 թ. դաշնակցական կառավարությունը Մուշեղ Բագրատունուն աքսորում է Բաշ-Գյառնի գյուղը, այնտեղից էլ Պարսկաստան՝ բռնագրավելով նրա ունեցվածքը:

Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատվելուց հետո, Բագրատունին վերադառնում է Երևան և ամբողջ եռանգով լծվում հարազատ երկրի տնտեսական-կուլտուրական շինարարության գործին: 1921 թ. Բագրատունին նշանակվում է Բաշ—Գյառնիի գյուղհեղկոմի նախագահ: ՍՄԿԵ

Կենտրոնին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Հայ-
կական մասնաճյուղի արխիվում պահպանվում է հեղկոմի
նախագահ Մ. Բագրատունու զեկուցագիրը՝ Բաշ-Գյառնի գյու-
ղում դաշնակ ավանտյուրիստների կատարած անմարդկային
արարքների մասին: Այդ զեկուցագրերից մեկում գրված է.
«1921 թվականի ապրիլի 1-ի լույս գիշերը Բաշ-Գյառնի գյուղի
բնակիչները պանիկայի ենթարկված դաշնակ ավանտյուրիստ-
ների ագիտացիայից, փախուստի մատնվեցին: Սակայն ճանա-
պարհին դաշնակների ձիավոր զորքերն անցան ժողովրդի
վրայով, իրենց հտեից թողնելով սրի քաշված գյուղացիներին»⁷⁴: Որոշ ժամանակ անց Բագրատունին անցնում է մանկա-
վարժական աշխատանքի և միաժամանակ շարունակում աշ-
խատակցել թերթերին, ծավալելով հրապարակախոսական լայն
գործունեություն: Նա թղթակցում է «Մաճկալ», «Անաստված»,
«Խորհրդային Հայաստան» թերթերին: Այդ նույն տարիներին
նա գրում է «Կրոնի թույնը» գիրքը, «Շնագայլեր» երգիծական
վեպը, «Շոռ և Շոռշոռ» կինոսցենարը:

Մուշեղ Բագրատունին մահացել է 1945 թվականին:

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

«ԽՈՍՔ» ԲՈՂՇԵՎԿԻՅԱՆ ԹԵՐԹԸ (1913—1914)
ՄԱՐՔՍԻՍՏԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԻ
ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

1910 թ. սկսած, հեղափոխական նոր վերելքի տարիներին Ռուսաստանում գործադուլային շարժման մեծ ալիք

«Խոսք» շարադրությունի գլխագիրը

Բարձրացավ: Աշխուժացան հեղափոխական տրամադրությունները նաև Հալաստանում: Այստեղ բոլշևիկները բանվորներին աջակցությամբ լեզալ միջոցներով տարածում էին հեղափոխական գաղափարներն ու մարքսիստական միտքը ժողովրդական լայն մասսաների մեջ: Երևանում հեղափոխական ակտիվ գործունեություն է ծավալում ականավոր մարքսիստ Արշավիր Մելիքյանը: Նա 1913 թ. ձեռնամուխ է լինում «Խոսք» բոլ-

շեկկյան թերթի հրատարակմանը: Թերթը լույս էր տեսնում շաբաթը մեկ անգամ: Խմբագիրը թերթում սոցիալական ու հասարակական հարցերի առաջադրման ու լուծման համար որպես ելակետ ընդունում է պատմական մատերիալիզմը և դասակարգային պայքարի թեորիան: Պարզելով իր նպատակներն ու թերթի հիմնական ուղղութիւնը, նա գրում է. «Կենսական խնդիրներին մոտենալու, շոշափելու և նրանց հասարակական արժեքը որոշելու համար պետք է ունենալ հայտնի սոցիոլոգիական և գիտական տեսակետ, մի կայուն և հարատև շափանիշ: Մեր համոզմունքով այդ հայեցակետը կարող է լինել միմիայն պատմական մատերիալիզմը, դասակարգային պայքարի թեորիան, այդ արժեքաչափը կարող է լինել միմիայն՝ նյութական բարիքներ ստեղծող աշխատանքը»¹:

«Խոսք» թերթում ճակատագրական անխուսափելիութիւն է համարվում այն դասակարգերի կործանումը, որոնց գոյութիւնն աղբյուրը շահագործումն է և ուրիշի աշխատանքի սեփականացումը: Մարքսիստական հայեցակետից մոտենալով կյանքի պատմական դարգացման ընթացքին, թերթը գտնում է, որ յուրաքանչյուր սոցիալական, հասարակական, թե քաղաքական հարցի մասին պարզորոշ պատկերացում կազմելու համար պետք է նկատի ունենալ տնտեսական պայմանները և լրջորեն ուսումնասիրել տնտեսական կյանքը: Ուրեմն հասարակութիւնն Վերափոխման հիմքերը, ինչպես գտնում է թերթը, տնտեսական կյանքի մեջ են: Դրա համար իսկ թերթը առաջարկում է գավառի երիտասարդութիւնը՝ պայքարել տնտեսական կյանքը բարեփոխելու, մարդկային հասարակութիւնն լավագույն ապագան կերտելու համար: Ժամանակը և կյանքի սրարշավ ընթացքը հասարակական, տնտեսական և կուլտուրական կյանքի պայմանները արագ փոփոխման և ձևակերպման են ենթարկում, ստեղծվում է գործարանային արդյունաբերութիւնը, գործում է հեղաշրջող և հեղափոխող շոգեմեքենան: Այս ամենը, ինչպես թերթն է գրում, «անընդհատ մեծ թափով բերելու են կուլտուրական անհրաժեշտ ալիքներ, որոնք հեղաշրջելու են հասարակական, կուլտուրական կյանքը, ժողովրդի մտավոր ըմբռնումներն ու հոգեբանութիւնը: Զար-

դուցած հասարակական, տնտեսական կյանքն արթնացնում է հանրությանը շահագրգռող բյուրավոր հարցեր, հրապարակ հանում բազմաթիվ նորանոր խնդիրներ, ստեղծում մտքերի բախումներ»:

«Խոսք» շաբաթաթերթը՝ խոստանում էր վեր հանել կյանքի ցավոտ հարցերը, բազմակողմանիորեն ուսումնասիրել ու լուսաբանել արդեն հասունացած ու հասունացող կարիքներն ու պահանջները: Թեև, միաժամանակ, ընդգծվում է, որ մամուլը չի կարող իր դերը լիովին ու բացարձակ կատարել, քանի որ, ինչպես թերթում է գրված, «ընդհանուր քաղաքական մթնոլորտը ամպամած է», «արտաքին պայմանները հեղձուցիչ են, հասարակական կյանքը առհասարակ սպանված է և լավագույն դեպքում դրված նեղ, կուլտուրական շրջանների մեջ»: Այսինքն, մամուլը ազատ չէ, այն գտնվում է գրաքննչական կոմիտեի հսկողության տակ, պետական օրգանները, տեղական պաշտոնյա անձինք ուշիուշով հետևում են մամուլի բարձրացրած հարցերին, արգելում յուրաքանչյուր ազատ միտք, առաջադիմական գաղափար: «Կաշկանդված լեզվով և բերանով, բնականաբար,—գրում է թերթը,—մամուլը չայն չափերով չէ կարող անել այն, ինչ նրա սրբազան պարտականությունն է հասարակական կյանքի վերաբերմամբ»:

Խմբագիրը՝ Արշավիր Մելիքյանը միաժամանակ շեշտում է այն միտքը, որ մամուլը կստանա խոսքի և մտքի ազատություն միայն այն ժամանակ, երբ «մարդկային փոխհարաբերություններն իրենց վրա կկրեն ռամկավարության ազատ սկզբունքների անջնջելի դրոշմը, երբ հիրավի հրապարակում կգործի ազգաբնակչության լայն և ստորին խավերի շահերին ու պահանջներին արձագանքող դեմոկրատիան»: Իսկ այդ բանին հասնելու համար դեռ հաղթահարելու շատ խոլընդոտներ ու դժվարություններ կան: Օգտագործելով առիթը, Մելիքյանը կոչ է անում՝ պայքարել և հասնել այն բանին, որ քաղաքական ու հասարակական կյանքն անցնի ռամկավարական տարրերի ձեռքը: Այս գործում մեծ դեր և նշանակություն է տրվում ռամկավարական սկզբունքներով առաջնորդվող մամուլին: Նման մամուլի դերը ավելի ու ավելի է մեծանում, քանի որ:

հինը, բուրժուական մամուլը օրեօր կորցնում է իր նշանակությունը, բուրժուազիայի իդեոլոգիան սնանկանում է: «...կյանքը և ժամանակը առաջ են բերել նոր դասակարգեր,— գրում է Թերթը,— նոր պահանջներ: Պետք է վերջ տալ բուրժուա-ինտելիգենտային մտածելակերպին, պետք է այրել հին աստվածները և նոր հողի վրա հիմնել մի նոր կերտվածք»³:

«Խոսք» Թերթի խմբագիրը և նրա շուրջ համախմբված աշխատակիցները ձգտում էին հնարավորության սահմաններում ընթերցողներին հասցնել մարքսիստական բոլշևիկյան ճշմարիտ խոսքը: Թերթում տպագրվել են ժամանակի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական կյանքը մարքսիզմի տեսանկյունից լուսաբանող հոդվածներ: Դրանցում անց է կացվում այն միտքը, որ հասարակությունը բաժանված է երկու հակամարտ դասակարգերի, որոնք իրար դեմ տնտեսական ու սոցիալական հարատև պայքար են մղում և որ, «ուրիշների աշխատանքի շահագործումը ստեղծում է այնպիսի հիվանդություններ, որոնց կատարյալ բուժումը կարող է տեղի ունենալ հասարակական-արմատական կերպարանափոխություններով և հիմնական հեղաշրջումով»:

«Խոսք» Թերթը այն համոզմունքն է արտահայտում, որ հասունացել են մարդու շահագործումը մարդու կողմից վերացնելու դարեր շարունակ մարդկային միտքը տանջող հարցի լուծման բարենպաստ պայմանները: Շեմ այն, ինչ խրկար դարերի և բազմաթիվ սերունդների մտորումների և անհավասար կռիվ դրդող և մղիչ ուժն է եղել, այն, ինչին բռնազդորեն կամ գիտակցորեն ձգտել են մարդկային մտքի և մարդկային ոգու լավագույն և փայլուն ներկայացուցիչներից չափ շատերը, այն, ինչի համար հաճախ պայքարել ու պարտվել են ժողովուրդների հոծ ու սակավ զանգվածները, այն, ինչ, իբրև հեռավոր իդեալ, Թափառող կրակի պես դեպի իրեն էր գրավում հանդուգն ու համարձակ հսկաներին-այսօր նա մոտենում է պատմական փաստ դառնալու վայրկյանին, որովհետև նրա համար ստեղծվում են և զարգանում են նւ պաստավոր և բարեհաջող տնտեսական պայմաններ, որովհետև գոյություն ունի մի այնպիսի հուժկու դասակարգ, որը

օրհասական անհրաժեշտությամբ, ուղի-շուղի նրան պիտի իրաւանացնի»⁴:

Հեղափոխական պայքարում պրոլետարիատի հեգեմոն դերի հարցում թերթը քննադատում է լիբերալ նարոդնիկության տեսաբան Ն. Կ. Միխայլովսկուն: Նրա մահւման 10-ամյակի կապակցությամբ տպագրված հոդվածում հեղինակը ընդգծում է այն հանգամանքը, որ Միխայլովսկին հասարակության զարգացման գործում շնչին դեր էր վերագրում բանվոր դասակարգին: «Հետագա պատմական դեպքերը և քաղաքական անցքերը,— գրված է այնտեղ,— ցույց տվեցին, որ Միխայլովսկին սխալվել է: Եվ դա բնական էր. նա անհատապես մեղավոր և պատասխանատու չէր, որ չըմբռնեց կապիտալիզմի զարգացման և պրոլետարիատի նշանակութիւնը»⁵:

Արշավիր Մելիքյանն իր թերթում բարձրացնում է այն միտքը, որ բանվոր դասակարգը հեղափոխական իրադարձութիւնների աշխուժացման պայմաններում ավելի ու ավելի ընդունակ է դառնում իր առջև դրված խնդիրներն իրականացնելու համար: Հանձին բանվոր դասակարգի, նա տեսնում է մարդկության լավագույն ապագան կերտողին: «Արդյունաբերական և գործարանային աշխատավոր զանգվածները,— գրում է նա,— ամեն ջանք գործ են դնում կազմակերպվելու պրոֆեսիոնալ և կուսակցական միութիւնների շուրջ, որովհետև նրանք պատրաստվում են ապագա պայքարի համար, որը պահանջելու է տոկոսնութիւն, ուժ և կամքի հաստատակամութիւն»⁶: «Խոսքը» միաժամանակ անդրադառնում է նաև մտավորականության անելիքների հարցերին, գտնելով, որ կապիտալիզմի զարգացման սկզբնական շրջանում բուրժուական մտավորականութիւնը առաջադեմ էր այնքանով, որքանով պայքար էր մղում հնի դեմ՝ նորի հաղթանակի համար: Այդ շրջանում նա ծառայում էր արթնացող բուրժուազիային: «Հայ նախկին մտավորականութիւնը,— գրում է թերթը,— բուրժուական ինտելիգենցիան կատարեց իր դերը և հաղթանակը տանելուց հետո պահանջ զգաց հանգրստանալու: Նա այժմ հանգստանում է: Նրա համար չկա

նախկին իդեալիզմը, չկա նախկին գաղափարական ոգևորությունը և հափշտակությունը: Հայ իրականությունում տնտեսական կյանքի աստիճանական զարգացումը և հեղափոխական շարժումներն ապացույցեցին, որ այդ մտավորականությունը բուրժուազիայի մի բաղադրիչ մասն է: Միաժամանակ պարզվեց, որ նա շահագրգռված չէ հայ բանվորության, հայ գյուղացիության աղքատ ու չքավոր մասի հետաքրքրություններով: «...հայ գյուղացիության աղքատ և չքավոր մասն ունի այլ պահանջներ, հայ բուրժուազիան երգում է այլ երգ: «Քայքայվեց ժամանակի յողբ», քայքայվեցին հայ ինտելիգենցիային շաղկապող և շղթայող օղակները: Այժմ մենք ունենք տարբեր ինտելիգենտներ տարբեր դավանանքներով, ներհակ տենչերով»⁷: Ուրեմն, եզրակացնում է թերթը, մտավորականությանը դիմելիս ու նրան ապավինելիս պետք է անպայման ընտրություն կատարել: Երես պետք է թեքել այն մտավորականներից, որոնք տոգորված լիբերալ և քաղթենիական մտածողությամբ, տարվում են զանազան բարեգործական և ծխական գործերով, բայց ոչ բուն ժողովրդի շահերի պաշտպանությամբ: Թերթը նրանց համարում է «ռենեգատներ»: Նրանք այլևս պիտանի չեն իրենց ազգին: Ազգի կենսունակությունը հիմնված է ռամկավարական սկզբունքների վրա: Այդպես է եղել սկզբից մյուս ազգերի մոտ և այդպես էլ շարունակվում է: «Հոռիաստանը ուժեղ էր իր աթենական դեմոսով,—գրում է թերթը,—Հոռմը՝ իր պլեբեյով, նորագույն խոշոր պետություններն՝ իրենց դեմոկրատիայով»⁸: Ապա շարունակում է. «Կենսունակության և քաղաքակրթության զարգացման համար անհրաժեշտ է, որ մեր բոլոր հիմնարկությունները և ձեռնարկությունները համակված լինեն անշեղ ռամկավարության և աշխարհականացման ոգով: Սա մի հարկադրական և անխուսափելի պարագա է»⁹: Սակայն, ինչպես նկատում է թերթը, անհաշտ ռամկավարականները, այսինքն մարտնչող մատերիալիստները զրկված լինելով սեփական օրգան ունենալու հնարավորությունից, իրենց գաղափարները տարածելու համար հարկադրված օգտագոր-

ծում էին բուրժուական և մանրբուրժուական պարբերական հրատարակությունները։ Այդ դեպքում, ինչպես թերթում է գրված, որքան ցայտուն, որքան էլ փայլուն լիներ մի մատերիալիստի հոդված, այնուամենայնիվ, բուրժուական թերթերի էջերում նա լուծվում էր անհամ և տաղտուկ շաղակրատության օվկիանոսում և բոլորովին կորցնում էր իր հմայքը և ազդեցությունը։ Այդ իսկ պատճառով թերթում բարձրացվում է ռամկավարական առանձին օրգանի լույս ընծայման պահանջը, մի պահանջ, որ անխուսափելի անհրաժեշտություն էր ներկայացնում։

Արշավիր Մելիքյանի «խոսք» թերթը հասարակական և քաղաքական հարցերին անդրադառնալիս անպայման ելնում էր կուսակցական դիրքերից։ «Փորձով վաղուց արդեն ապացուցված է, — գրում է նա, — որ քաղաքական պայքարի և ուղղությունների ընդհարման ժամանակ մարդիկ հարկադրված են լինում հարել այս կամ այն հոսանքին. առանց կուսակցական գունավորման թերևս նշանակում է ընդհանրապես առանց գունավորման»¹⁰։ Խմբագիրը ղեկավար սկզբունք ընդունելով պատմական մատերիալիզմն ու դասակարգային պայքարի թևորիան, պահանջում էր բոլոր հարցերը (քաղաքական-հասարակական, թե տնտեսական) քննարկել կուսակցական դիրքերից։

Պրոպագանդելով բոլշևիկյան կուսակցության պատգամները, թերթը գրում է. «Եղբայրություն չէ կարող լինել այնտեղ, որտեղ կա դասակարգային հակամարտություն. հավասարություն չէ կարող լինել այնտեղ, երբ մարդս դեռ շարունակում է շահագործել իր նմանին. ազատություն չէ կարող լինել այնտեղ, որտեղ մեկը մյուսին կաշկանդել է տնտեսական ու քաղաքական կապանքներով»¹¹։ Հիշենք Վ. Ի. Լենինի խոսքերը. «Փողի իշխանության վրա հիմնված հասարակության մեջ, մի հասարակության մեջ, որտեղ աղքատության են մատնված աշխատավորության մասսաները և պորտաքույծ կյանք են վարում մի բուն հարուստներ, չի կարող իրական և իսկական «ազատություն» լինել»¹²։

կապիտալիստական հասարակարգին բուժում չկա: Նա պետք է վերափոխվի արմատապես: Այդ վերափոխման համար կան արդեն համապատասխան ուժեր, ինչպես թերթն է գրում. «վիրաբույժներ», որոնք իրենց «նշտարով կհեռացնեն վտանգավոր պալարը»: Այդ «վիրաբույժները» իհարկե, բանվոր դասակարգն էր ու գլուղացիությունը, որոնց համատեղ ջանքերով իրականացվելու էր աշխատավոր ժողովրդի դարերի երազանքը: Գործի հաջող ավարտի համար թերթը միաժամանակ գտնում է, որ ժողովուրդը՝ ինքը պետք է ձգտի մասնակցել իր երկրի ներքին գործերին, ցուցաբերի ինքնուրույնություն, տիրապետի ռամկավարական իրավունքներին և սկզբունքներին, որպեսզի այլևս գործիք չդառնա, ինչպես թերթում է գրված, քաղաքական զանազան բախտախնդիրների ձեռքին: Իսկ դրա համար հարկավոր էր նաև բոլորովին շեղոքացնել եկեղեցու դերը, հեռացնել ժողովրդին նրա ազդեցությունից: «Մեզ հարկավոր է աշխարհականացում, — գրում է թերթը, — մեզ հարկավոր է քաղաքականապես հասունացած ժողովուրդ: Ժամանակն է գիտակցել, որ մի ժողովուրդ կարող է և եկեղեցուց դուրս գոյություն ունենալ, իբրև մի ուրույն կուլտուր-քաղաքական ամբողջություն»¹³:

Թերթը հոգևորականությունը համարում էր «քաղաքակրթության խոշընդոտ մի դասակարգ, որը պետք է մի կողմ նետվի»: Հոգևորականությունը դեմ էր ընդհանրապես ժողովրդի ընտրական սկզբունքին: Մինչդեռ, թերթը հորդորում էր մասսաներին՝ տիրապետել ընտրական իրավունքներին, ակտիվ մասնակցել հասարակական գործերին, իմանալ ղեկավարել ու կարգավորել իր ներքին կյանքը: Իսկ դրա համար հաջ ժողովուրդն արդեն հնուց ունեւ որոշ ունակություններ: Նա դարեր շարունակ ապրել էր ծխական համայնքներով: Ծխական համայնքը պահպանվում էր ընտրական սկզբունքների հիման վրա, սկզբունքներ, որոնք իրենց մեջ պարունակում էին դեմոկրատիզմի տարրերը: «Ժողովրդի ինքնագործունեության և ինիցիատիվի ավելի լավ ձև, քան այս է, — գրում է թերթը, — չի կարող լինել, և սա է, որ գալիս ենք շեշտելու, իբրև մի խո-

շոր գրական երևույթ, որով դաստիարակվել է մեր ժողովուրդը»¹⁴։

«Խոսք» թերթն իր էջերում ուշագրության կենտրոնում պահելով գավառի կյանքը, դիմում է թղթակիցներին, գրելով. «Տալ գավառի հարավատ պատկերը իր պես-պես ցավերով, ներկայացնել վատահելի տվյալներով գյուղացու տնտեսական վիճակը, պարզել գյուղացու հոգեբանությունը նրա առօրեական կյանքից, վարմունքից, կենցաղից, նիստովացից, միով բանիվ, գյուղացու ամբողջ կեցությունից»¹⁵։ Ապա շարունակում է. «Բավական չէ տգիտությունը դիտել, պիտի բացորոշ կացուցանել պատճառները, պիտի հնարավորություն տալ դարմանի մասին մտածելու»¹⁶։ «Խոսքում» տպագրված թղթակցություններում գյուղում տիրող հիմնական շարիքներից մեկն է համարվում նաև տնտեսական հետամնացությունը։ Հայկական գյուղում դեռ օգտագործվում էր հողի մշակման հնացած եղանակը, որը «բավարարություն չէր տալիս գյուղացու կարիքներին»։ «Այսպիսով, նյութական բարօրությունը, — շարունակում է թերթը, — թեպետև ոչ եղակի, բայց և այնպես, ամենազգայուն և ղեկավարող ֆակտորն է մեր գյուղական կյանքում»¹⁷։ Նյութական դրության բարվոքման ղեպքում կարելի է փրկել գյուղացիությանը բարոյական անկումից, ինչպես և դարկ տալ գիտության և արվեստների ծաղկմանը։ Դրա համար թերթը գրում է. «Եզրակացություն. կապիտալ ներմուծել, կազմակերպել արդյունաբերության ուժերը տնտեսական կյանքի բոլոր հատվածներում և ձեռնարկել տնտեսական վերանորոգություն — ահա բոլորի պահանջը»¹⁸։ Գյուղի տնտեսությունը ժամանակի զարգացած տեխնիկայի կիրառմամբ, գիտության վերջին խոսքի համաձայն վերակառուցելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է գյուղացու հոգեբանության վերափոխում։ Սակայն հայկական գյուղում ամեն մի նոր երևույթ դեռ սովորության համաձայն ծաղրվում էր։ «Փորձիր մի լավ մեքենա մտցնել գյուղ և ասել օգտակար է, — գրում է թերթը, — ոչ ոք չի հասկանա»։ Գյուղում իշխում էին հարբեցողությունը, ծուլությունը, սուտը, կեղծիքը։ Մեծ չա-

րիք էր ներկայացնում տգիտութիւնը: Հայ գյուղացին չգիտեր պայքարել բնութիւն ուժերի դեմ, բարին, թե չարը նա հեզութեամբ ընդունում էր իբրեւ երկնքից իջած մի պարգև, իբրեւ մի փորձութիւն: «Նա (գյուղացին) չի ըմբռնում իր աշխատանքի հասարակական նշանակութիւնը, իր սեփական մէկան-նեւորի ներգործական դերը և այդպիսով դառնում է դիմագուրկ, ամբողջապէս ուրիշի բարեհայեցողութիւնից կախում ունեցող մի դասակարգ»:

Աղքատութիւնից դուրս գալու ելքը գյուղացին հաճախ գտնում էր գաղթի մեջ: Գյուղացիութեանը գաղթի ճանապարհից հեռու պահելու նպատակով թերթը տպագրում է այն հուսահատական նամակները, որ գրում էին իրենց հարազատներին՝ բնաշխարհից Ամերիկա մեկնած հայ շինականները: Լոս-Անջելոսից Գարեգին Մարգարեանը գրում է. «Ամերիկայի գործերի մեջ չի ճարվի որեւիցե մի անվնաս գործ. առավոտը, որ գնում ենք գործի, Աստված աղաղակելով, իրար հետ քարե մնաս ենք անում, և գնում ենք գործի, հուլիս չենք ունենում, թե իրիկունն իրար կտեսնենք: Երանի այն օրը, երբ կպրծնենք այս անգութ, արնախում երկրիցը և մեր կյանքը արժան կը տեսնենք Շիրակու ապառաժ լեռ քարերին, այն օրն շատ երջանկութիւն կլինի ինձ»¹⁹:

«Խոսք» թերթը համարձակորեն մերկացնում էր կապիտալիստական կարգերը, նշում, որ այդ կարգերի «անկյունաքարն է մասնավոր սեփականութիւնը և ուրիշների աշխատանքի շահագործումը և սեփականացումը»: Թերթը ձգտում էր ժողովրդական մասսաներին հասցնել այն գիտակցութեան, թե բուրժուական բարեգործութեամբ չի փոխվի նրանց դրութիւնը: Այն լոկ խաբելու միջոց է տիրապետող դասակարգի ձեռքին: «Ավելի զգվելի և ավելի նողկալի տեսարան, քան բուրժուական բարեգործութիւնը, — գրում է թերթը, — դժվար է անգամ երևակայել: Այժմ ձեռքով սերմանում են շարիք և մահ, իսկ ձախ ձեռքով ողորմութիւն են տալիս իրենց իսկ մակարութի և անպետք գոյութեան զոհերին. աջ աչքը հառում են ուրիշի առողջութիւնից և քրտինքից քամած հնչյուն մետաղին»:

և դրամագլխին, իսկ ձախ աշփից կաթեցնում են կոկորդիլոսի կեղծ պատիր արցունքի շիթեր. առանց դիմակի՝ նզովվում են ժողովրդի ստորին խավի աշխատավոր ձեռքերը և հաճախ արյան ճապաղիքների մեջ են խեղդում նրանց արդար բողոքը և տրտունջը, իսկ դիմակ ծածկած՝ լալկան ձայնով քարոզում են մարդասիրություն և մայրախնամ քնքուշ վերաբերմունք դեպի մերձավորը»²⁰: «Խոսքի» № 17-ը ամբողջովին ուղղված է տիրապետող կարգերի դեմ: Դիմելով «բարեգործ» բուրժուաներին, թերթը գրում է. «Ձեզ է՛լ, ձեր մարդասիրությունն է՛լ, ձեր կարգերն է՛լ պետք է արմատապես կերպարանափոխել. այդ ժամանակ միայն մենք շինք ունենա ո՛չ թոքախտավոր, ո՛չ արևցող, ո՛չ անառակ կին: Սպիտակ ծաղիկների դեմ ալ-կարմի՛ր վարդեր»²¹, ինչպես Ծ. Պ. Աղայանն է գրում. «Արշ. Մելիքյանի գրած այդ առաջնորդողը փաստորեն մի դատավճիռ էր բուրժուական կարգերին, հեղափոխական պաթոսով գրված մի կոշ: Հեղինակը հավաստում է գոյություն ունեցող կարգերը տապալելու, ցարիզմի փտած իրավակարգը խորտակելու և աշխատավորությանը հյուծող բոլոր շարիքները վերացնելու անհրաժեշտությունը»²²:

«Խոսք» թերթի այդ նույն համարում տպագրված են ինչպես բանվորների, այնպես էլ գյուղացիության թշվառ իրավիճակը պատկերող հոդվածներ: «Տարին տասներկու ամիս,— գրում է թերթը,— առավոտ, թե կեսօր, գարու կամ ցորենի հետ խառն, միևնույն ցամաք հացն է նրանց կերակուրը. ամիսներով տաք կերակուրի երես չեն տեսնում. թեյը, պանիրը, միսը, յուղը, կարագը և այլ մթերքներ միայն շատ հարուստների սեղանի վրա կպատահեք: Սննդի պակասության պատճառով հայ գյուղացին հյուծվում, մաշվում է ֆիզիկապես»²³:

«Հայ գյուղերի տնտեսական վիճակը» հոդվածաշարում քննադատվում են կուլակներն ու գյուղի մյուս «զոռբաները»: Խեղճ գյուղացին իր մթերքը քաղաք տեղափոխելու և շուկա հանելու միջոցներ չունենալու պատճառով կես գնով հանձնում է այն միջնորդ կուլակին: Վերջինս կոպեկ-կոպեկ,

կամ մաս-մաս է տալիս գյուղացու հասանելիք գումարը։ Սկսվում է քաշքշուկը։ Այդ հանգամանքն էլ դառնում է շահագործման մի ձև կուլակի ձեռքին։

Առաջնորդող հողվածներից մեկում այն կարծիքն է հայտնվում, թե կապիտալիզմի զարգացումն ու առևտրաարդյունաբերական նորանոր շուկաների ստեղծման քաղաքականությունը զարկ են տալիս միլիտարիզմի առաջխաղացմանը, որը և ստեղծում է բոլոր միջազգային խնդիրները զենքի ուժով և պատերազմներով լուծելու սպառնալիքը։ Սուր քննադատության է ենթարկվում իմպերիալիզմի գաղութատիրական քաղաքականությունը։

Կապիտալիզմի զարգացման հետևանքով գյուղում, թե քաղաքում երևան են գալիս մանր վարկի ընկերություններ։ Թերթը քննադատաբար է անդրադառնում այդ ընկերությունների դերին և նշանակությունը։ Մի կողմից այդ ընկերությունը համարվում է լավագույն միջոց քաղաքի և գյուղի կարիքավոր դասերին դրամ տրամադրելու և նրանց կեղեքիչ վաշխառուի ցանցից ազատելու համար։ Սակայն մյուս կողմից նշում է, որ այն ունենում է իր վնասակար ազդեցությունը։ Գյուղացին վերցնելով դրամը, հաճախ այն չի ծառայեցնում իր նպատակին և ընկնում է պարտքերի տակ։ Կամ նա ստանալով գումարը, օգտագործում է առևտրի համար։ «Եվ այսպիսով,— գրում է Թերթը,— «մանր վարկի ընկերությունը» մի նոր տեսակի շահագործման է ուժ տալիս առևտրի միջոցով ի վնաս մանր գյուղացիության»²⁴։ Եվ երբ ժամանակին բոլոր Թերթերը խրախուսական խոսքեր էին տպագրում մանր վարկի ընկերության հասցեին, բոլշևիկյան «խոսք» Թերթը վերապահումներով էր անդրադառնում այդ հարցին, գրելով. «...այն չափազանց լավատես հայացքը, որը ընդհանուր է «մանր վարկի ընկերության» վերաբերմամբ, գյուղացիության և հատկապես մանր գյուղացիության շահերի տեսակետից, խորազնին չէ և ոչ էլ իրականությանը համապատասխանող»²⁵։

Արշավիր Մելիքյանը նույն վերապահումներով մոտենում է նաև կոոպերացիայի դերին և նշանակությանը։ Նա իր Թեր-

Թի միջոցով նախ ծանոթացնում է կոոպերատիվների սկզբնա-
վորման պատմությանը, կոոպերատիվ աշխատանքի կազմա-
կերպման հիմնադիր, ուտոպիական սոցիալիզմի նախահայր
Ռ. Օուենի տեսությունը։ Օուենը քարոզում էր ազատ համայն-
քի գաղափարը, համայնք, ուր մարդիկ պետք է ապրեին միա-
տեղ, ուր պետք է յուրաքանչյուրից պահանջվեր իր ուժերի և
ունակությունների համապատասխան աշխատանք, ուր վարձու
աշխատանքի փոխարեն սկիզբ էր դրվելու կոոպերատիվ աշ-
խատանքին։ Ապա մեկ այլ հոգվածում Մելիքյանը անդրադառ-
նում է ֆրանսիացի ուտոպիստ Ֆուրյեի հայացքներին։

Անդրադառնալով կոոպերացիայի վերաբերյալ տեսության
ծագման և զարգացման պատմությանը, մարքսիստ տեսա-
բանը քննադատական դիրքերից է մոտենում հարցերին։ Նա
գտնում է, որ Ռ. Օուենի, Ֆուրյեի կողմից առաջ քաշված սո-
ցիալական աղաղակող հակասությունները համայնքով հար-
թելու գաղափարը ուտոպիա էր, ուստի և ժամանակին մատնվեց
անհաջողության։ Ահա թե ինչ է «խոսք» թերթում նա գրում.
«Այդ համայնքների աշխատանքների եղանակն և ձևն այն է,
ինչ որ մենք կոոպերացիա ենք կոչում. աշխատել ըստ անհա-
տական հակումների, ստանալ նյութական և հոգեկան կարիք-
ների համապատասխան անսահման պատասխանատվություն,
կամավոր և ազատ միացում, ընդհանուր կյանք, խնայողու-
թյուն, ընդհանուր կուլտուրական և առողջապահիկ միջոցներ
և այլն-ճիշտ օուենյան մտքեր»։ Այսինքն, Արշ. Մելիքյանը
գտնում է, որ կոոպերացիաների միջոցով իրավահավասար
կարգերի հասնելու մասին կարծիք հայտնել, նշանակում է
կրկնել Օուենին, արտահայտել նրա մտքերը։ Հայտնի է, որ
կոոպերացիաների մասին թեորիաները գնահատելիս Վ. Ի. Լե-
նինը գրել է. «Ո՞րն է հին կոոպերատորների ծրագրերի ֆան-
տաստիկությունը, սկսած Ռոբերտ Օուենից։ Այն, որ նրանք
երազում էին, թե սոցիալիզմը խաղաղ վերափոխության կեն-
թարկի արդի հասարակությանը՝ առանց հաշվի առնելու այն-
պիսի հիմնական հարց, որպիսին է դասակարգային պայքա-
րի, բանվոր դասակարգի ձեռքով քաղաքական իշխանությունը

նվաճելու, շահագործողների դասակարգի տիրապետութունը տապալելու հարցը: Ուստի մենք իրավացի ենք, գտնելով, որ այդ «կոոպերատիվ» սոցիալիզմը ամբողջովին ֆանտաստիկա է, ինչ-որ ուժանտիկ, նույնիսկ գոհճիկ բան կա այն երազանքներում, թե ինչպես բնակչության պարզ կոոպերացման միջոցով դասակարգային թշնամիներին կարելի է դասակարգային գործակիցներ դարձնել և դասակարգային պատերազմը վերածել դասակարգային հաշտության (այսպես կոչված՝ բաղադրական հաշտության)²⁶:

Արշավիր Մելիքյանի թերթի նպատակն էր լայնորեն պրոպագանդել դասակարգային պայքարի գաղափարը, որքան հնարավոր էր այդ պրոպագանդայով հեղափոխական պայքարի շուրջ ներգրավել բանվորներին ու գյուղացիությանը: Թերթի էջերում տեղ էին գրավում Երևանում, Կովկասի և ուսական քաղաքներում տեղի ունեցած գործադուլային շարժման վերաբերյալ լուրերը: 1913 թ. հուլիսին Բաքվի նավթահանքերում սկսված գործադուլը տևում է երկու շաբաթ: Բանվորներն այստեղ հանդես են գալիս իրենց պահանջներով: Խարկովի համալսարանի ուսանողները գործադուլ են կազմակերպում և պահանջում արտաքսված ուսանողներին թույլ տալ մասնակցելու քննություններին: «Խոսք» էջերում գործադուլային և հեղափոխական շարժումները սոսկ պասսիվ ձևով չեն արձանագրվում, այլ հեղինակի ու խմբագրի մեկնաբանությամբ:

Արշավիր Մելիքյանի «Խոսք» թերթը չէր սահմանափակվում միայն արևելահայ կյանքի լուսաբանմամբ, այնտեղ առանձին էջեր էին հատկացվում նաև արևմտահայ կյանքի հերոսապ հարցերի քննարկմանը: Այն իր քննադատական խոսքն էր ուղղում երիտթուրքերի կառավարության հասցեին: Պաշտպանելով հայերի գրաված դիրքը օսմանյան պառլամենտական ընտրությունների ժամանակ, թերթը արդարացնում էր ներանց պահանջները: Այնտեղ բացարձակ հայտարարվում էր, որ երիտթուրքերի կուսակցութունը հայերին խաբել է, պառլամենտում քսան տեղի փոխարեն նրանց հատկացնելով տասը:

Հայտնի է, որ երիտթուրքերի սահմանադրությունից ըստ պատմող հույսերը շարդարացվեցին: «1908 թ. հուլիսի հեղափոխությունից և Արդու Համիդի գահընկեցությունից հետո տրամադիր էինք կարծել,— գրում է թերթը,— որ սկսվում է տաճկական պատմության մի նոր դարաշրջան:... Նվ սակայն հիասթափություն...»

Երիտասարդ թուրքերը ստանձնելով կառավարության ղեկը և մտցնելով սահմանադրություն, փոխանակ առաջ գնալու, սկսեցին նահանջել²⁷: Նրանց օրոք ևս հայկական հարցն իր լուծումը չստացավ: Ընդհակառակը, ինչպես թերթում է գրված, սպանությունները, իսլամացման դեպքերը, բռնությունները շատացան... Ուշագրավն այն է, որ հարցի լուծման համար առաջադրվում էր այն դեղատոմսը, որ առաջադրվել էր արևելահայերի համար: Այսինքն, որ հայ ժողովրդի բախտը և՛ արևելահայ, և՛ արևմտահայ հատվածներում կապված է Ռուսաստանում բռնկված հեղափոխական շարժման հաղթանակի հետ, հեղափոխություն, որ կործանելու էր միապետության շղթաները, սահմանադրական պատրանքները և ստեղծելու էր իրավահավասար, ժողովրդի շահերը հարազատորեն ու լիովին պաշտպանող կարգեր: Ահա թե ինչու, թերթում սեղմ ձևով տրապագրվում է Պետերբուրգի զինվորական-իրավաբանական ակադեմիայի պրոֆեսոր Վ. Դ. Պլետնյովի դասախոսությունը, որտեղ ասված է. «Հայկական հարցը ռուսական հարց է, և մենք պիտի աշխատենք լուծել այն: Տաճկահայաստանի հարցի լուծումը իր՝ Տաճկաստանի ձեռքով, նրա օգուտն է, հակառակ դեպքում՝ նրա լուծման համար մենք պիտի հրապարակ գանք, որովհետև այլևս սառնասիրտ գտնվել դեպի մի կուլտուրական և աշխատասեր ժողովրդի մարտիրոսություն,— մենք չենք կարող. դա մեր մարդկային և մարդասիրական իրավունքն է: Ռուս հասարակությունը և ռուս լավագույն ինտելիգենցիան այդ է ցանկանում, այն ինտելիգենցիան, որի ներկայացուցիչներն էին Գերցենն ու Օգարյովը, որոնք իրենց զոհաբերեցին, որպեսզի կյանք տան քաղմամիլիոն ռուս ճորտ գյուղացիության, ինչպիսին էր Գարշինը, որ հանուն Բուլղա-

րիայի ազատագրութեան մասնակցեց պատերազմին. այդ է պահանջում և մեզնից այժմ»²⁸,

Ինտերնացիոնալիզմի գաղափարների պաշտպանութեան դիրքերից են քննարկվում հայ ժողովրդի ոչ միայն սոցիալական ու քաղաքական կյանքի ազատագրման, այլ նաև հոգևոր ու բարոյակրթական վերածնութեան հարցերը: Ժողովուրդը ինքը պետք է իր ձեռքը վերցնի հոգևոր կուլտուրայի և մշակութի զարգացման գործը: Այդ է պահանջում թերթը, երբ անդրադառնում է մատաղ սերնդի ու աշխատավորների դաստիարակութեան խնդիրներին:

Թեև եկեղեցուն ու նրա պաշտոնական ներկայացուցիչներին էր վերապահված կրթական հաստատությունների ղեկավարման իրավաբանական դերը, սակայն դրան ղուգընթաց ժողովրդական մասսաներին տրված էր դպրոցական գործերին ակտիվ մասնակցելու լայն իրավունք: Սակայն, ինչպես նկատում է թերթը, այդ իրավունքը չէր օգտագործվում ժողովրդական մասսաների կողմից: «Քրոն ժողովրդական տարրը,— գրում է թերթը,— իր լայն խավերով, որի անունից սիրում են մեզնում այնքան շատ խոսել, իրոք, փաստապես վտարված է մեր հասարակական և դպրոցական գործերի ասպարեզից: Հանուն նրա, մեր այդ գործերի ասպարեզում գերիշխում են կղերականությունն ու բուրժուազիան և ամրապնդում իրենց տիրապետությունը մասսայի վրա»²⁹: Դպրոցների պահպանման համար ամեն անգամ բուրժուա-բարերարներից նյութական միջոցներ հայթայթելը համարվում էր «ախտավոր երևույթ և չարիք»: Այդ հանգամանքը իսկ մեռցնում էր ժողովրդի մեջ գիտակցական և ինքնուրույն մտտեցումն իր կուլտուրական գործոնների պահպանման հանդեպ, ինչպես նաև նրա մոտ արմատավորում այն միտքը, թե «հասարակական հիմնարկությունները, որոնցից օգտվողն ու շահվողը ինքն է սակայն, ապրել են ու պիտի ապրեն մուրացկանությամբ, առանց իր՝ դեպի այն ցույց տված գիտակցական վերաբերմունքի և պարտականության»³⁰:

Ժողովրդի մոտ դպրոցական գործի զարգացման հանդեպ պատասխանատվությունը բարձրացնելու նպատակով թերթը առաջարկում է հայ դպրոցների գոյության կայուն հիմնաքարերը խարսխել հայ ժողովրդի անխտիր բոլոր դասակարգերի և խավերի լայն աջակցության վրա: Մերժվում է արեգործների և բարեգործական ընկերությունների աջակցությունը և փոխարենը առաջ քաշվում դպրոցական տուրքի մուծման լավագույն միջոցը, «ծխական դպրոցական տուրքի սկզբունքի իրականացումը ամենալավագույն միջոցն է ժողովրդի մեջ զարթեցնելու ինքնագիտակցություն և ինքնօգնություն: Իսկ մեզ ամենից առաջ հարկավոր է մեր ժողովրդի ինքնագիտակցությունն ու ինքնօգնությունը»: Ուստի, առաջարկվում է բարձրացնել ծխական համայնքի ու նրա կողմից ընտրված հոգաբարձական խորհրդի դերն ու նշանակությունը կրթական գործում: Բարձրացվում է նաև Գեղորգյան ճեմարանում նույնպես հոգաբարձական խորհուրդ ստեղծելու հարցը: Ծեմարանի ղեկավարության մեջ պետք է ընդգրկվեն կրթված, բանիմաց, մասնագետ ուսուցիչներ: «Անցել է արդեն,— գրում է թերթը,— խնամակալությունների դարը, այն դպրոցներն, ուր սովորում են ժողովրդի զավակները և որոնք պահվում են այդ նույն ժողովրդի տված նպաստներով և արդյունքով, պատկանում են ոչ այլ ոքի, քան այդ նույն ժողովրդին: Բուն ժողովրդի գերիշխանությամբ պետք է տևող տալ»³¹: Թերթը հանդես էր գալիս ժողովրդի ձեռքով պահպանվող ու ժողովրդի համար գործող կրթական հաստատությունների ստեղծման ու զարգացման պահանջներով:

Ինչպես կրթական գործի կազմակերպման, այնպես էլ զբոսականության ու արվեստի քննարկման հարցերին թերթը մոտենում էր դեմոկրատիզմի դիրքերից: Առանձին հոդվածներ են նվիրվում գրքերի քննարկմանն ու տեսությանը, հայ գրողների ստեղծագործությունների վերլուծությանը: Այստեղ բարձր գնահատական է տրվում հայ մեծ հայրենասեր ու ժողովրդասեր Խաչատուր Աբովյանին: Տպագրվում է Դորպատի կայսերա-

կան համալսարանում վեց տարի ուսանելու մասին նրա իսկ ձեռքով գրված փաստաթուղթը: Այս հարց է բարձրացվում հնարավորին սահմաններում հայ մեծ վիպասանի վերջին օրերի և նրա անհետացման մասին ճշգրիտ տեղեկություններ հավաքելու վերաբերյալ:

Գրականության հարցերի շուրջ գրված տեսական հոդվածներում քննադատվում են «արվեստը արվեստի համար» ըսկըզբունքի կողմնակիցները:

Պրոլետարական կուլտուրայի և գրականության հարցերին է նվիրված Արտաշես Կարինյանի Պետերբուրգից ուղարկված հոդվածը: Հեղինակը ուրախությամբ նշում է այն փաստը, որ տարիներ շարունակ ընկճված, հալածված բանվորությունը աստիճանաբար կազմակերպվում է, բարձրացնում «իր շարքերի միտքն ու մարտական կորովը»: Այդ ամենն իսկ իրենց անգրագարձումն են գտնում գրականության բովանդակության և զարգացման ուղիների վրա: Հնին փոխարինելու է գալիս նոր՝ պրոլետարական գրականությունը: «Հասարակական կյանքի վերակենդանությունը, — գրում է նա, — բանվորական առաջամարտը, ռամկավարական լայն խավերի քաղաքական արթնացումը այն անհրաժեշտ ֆոնն է, որի վրա և բարգավաճում, ուժեղանում է ռեալիստական ստեղծագործությունը»³²:

Արշավիր Մելիքյանի «Խոսք» թերթն իր մարտաշունչ ոգով գրված հոդվածներով մորիլիզացնում էր բանվորների և հայ գյուղացիության հեղափոխական ուժերը, վճռական մարտի նախապատրաստում նրանց: Եվ հենց այդ հեղափոխական ոգու համար էլ թերթի հրատարակությունն արգելվում է: Թիֆլիսի գրաքննական ատյանի կարգադրությամբ զրավվում է «Խոսք» թերթի 1914 թ. № 17-ը: 1914 թ. մայիսի 3-ին լույս է տեսնում թերթի № 18-ը, որտեղ հայտարարված է այն մասին, որ ապրիլի 28-ին, գիշերվա ժամը 12-ին ոստիկանությունը խուզարկեց «Խոսքի» խմբագրատունը և վերցրեց մնացած համարները: Կազմվեց արձանագրություն: Թերթի № 17-ը գրավված էր լրագրավաճառներից և ընթերցարաններից: № 17-ում, ինչպես նշվեց, կոչ էր արվում տապալել տիրապե-

տող կարգերը, պայքարել նոր, շահագործումից ազատ հանա-
րակարգ կառուցելու համար: Մամուլի գործերի Թիֆլիսի կոմի-
տեն 1914 թ. 2 մայիսի թվակիր նամակով հայտնում է Թիֆ-
լիսի դատական պալատի դատախազին այն մասին, որ սույն
թվականի ապրիլի 27-ին Երևանում լույս տեսած «Խոսք» թեր-
թի № 17-ում տպագրված առաջնորդողից նկատվում է, որ
թերթը ունի հակակառավարական ուղղություն: Եվ կոմիտեն
կարգադրություն է արել բռնագրավել թերթի այդ համարը:
Ապա հայտնվում է, որ կոմիտեն միաժամանակ խնդրում է՝
դատարանի առաջ հարց հարուցել այդ համարի բռնագրավ-
ման հաստատման մասին և խմբագրին՝ Արշավիր Մելիքյա-
նին դատական կանոնադրության 129 հոդվածի համաձայն
ենթարկել դատական պատասխանատվության: Թիֆլիսի դա-
տական պալատը հաստատում է «Խոսք» թերթի № 17-ի բռ-
նագրավումը և գործի հարցաքննումը նշանակում է Երևանում:
Մինչև գործի լսվելը Արշավիր Մելիքյանը կալանքի տակ է
առնվում³³, 1914 թ. հունիսի 20-ին լույս է տեսնում թերթի
վերջին 25-րդ համարը, որից հետո այն փակվում է: 1918 թ.
սեպտեմբերի 22-ին Արշավիր Մելիքյանը Երևանում վերսկը-
սում է հրատարակել «Խոսք» թերթը: Այն լույս է տեսնում որ-
պես ՌՍԴԲԿ Երևանի կոմիտեի օրգան: «Խոսքը» կոմունիստա-
կան նոր բլիշենը ստեղծելու ուղղությամբ մեծ աշխատանք է
կատարում: Այն դառնում է հեղափոխական ուժերի մարտա-
կան օրգանը: Սակայն 1919 թ. մարտի 22-ին նորից փակ-
վում է: Այս անգամ արդեն ընդմիջու:

Այսպիսով, «Խոսք» թերթը թեև բացահայտ հանդես էր
գալիս որպես բոլշևիկյան օրգան, բայց օգտագործելով լեզու
հնարավորությունները, այս կամ այն ձևով մարքսիստական
միտքը հասցնում էր իր ընթերցողներին: Այդ իսկ տեսակե-
տից, այն իր արժանի տեղն է գրավում հայ բոլշևիկյան մա-
մուլի պատմության մեջ:

«Խոսք» թերթի խմբագիր, ականավոր հեղափոխական
գործիչ Արշավիր Մելիքյանը ծնվել է 1879 թ. փետրվարի 9-ին
(հին տոմարով՝ հունվարի 28-ին), Երևանի նահանգի Շարուր-

Դարապաշտի գավառի Փաշալու գյուղում: 1899 թ. ամառ-
տում է Երևանի արական գիմնազիան և մեկնում խարկով: Ըն-
դունվում է խարկովի համալսարանը: Սակայն հեղափոխական
շարժումներին մասնակցելու համար 1901 թ. հեռացվում է հա-
մալսարանից: Այնուհետև նա ընդունվում է Յյուրիխի հա-
մալսարանի փիլիսոփայական ֆակուլտետը, և ապա՝ 1905 թ.
ամառում է Նյուշտեդի (Շվեյցարիա) ակադեմիայի արա-
կանության ֆակուլտետը: Արտասահմանում եղած ժամանակ
նա կարողանում է տիրապետել գերմաներենին, ֆրանսերե-
նին, հունարենին: Այստեղ նա ծանոթանում է Կ. Լիբկնեխտի,
Ռ. Լյուքսեմբուրգի, Ժան Ժորեսի, Ա. Բեբելի, Գ. Պլեխանովի
և շատ ուրիշ նշանավոր գործիչների հետ: Նրա կյանքում կա-
րևոր դեր է ունենում հատկապես Վ. Ի. Լենինի հետ ունեցած
ծանոթությունը: Նա առաջիններից էր, որ պաշտպանում էր
Վ. Ի. Լենինի «Մատերիալիզմ և էմպիրիոկրիտիցիզմ» աշխա-
տությունը, քննադատելով մախիստների իդեալիստական հա-
յացքները:

Արշ. Մելիքյանը 1906 թ. ընդունվում է ՌՍԴԲԿ շարքերը
և 1911 թ. հաստատվում Երևանում: Այստեղ նա սկզբում անց-
նում է ուսուցչական աշխատանքի Գայանյան օրիորդաց ու-
սումնարանում: Միաժամանակ ծավալում է հեղափոխական
մեծ գործունեություն: «Խոսք» թերթի միջոցով մարքսիստա-
կան միտքն ու հեղափոխական գաղափարները տարածելու
համար, ինչպես արդեն նշվել է, Արշ. Մելիքյանը բանտարկ-
վում է: Բանտից ազատվելուց հետո նա սկսում է պայքարը
իմպերիալիստական թալանչիական պատերազմը քաղաքա-
ցիականի վերածելու Լենինյան թեզիսները կենսագործելու հա-
մար³⁴:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխություն
հաղթանակից հետո Արշ. Մելիքյանը մեծ աշխատանք է կա-
տարում Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման
ուղղությամբ:

1920 թ. Արշ. Մելիքյանը մեկնում է Մոսկվա և հանդիպում ունենում Վ. Ի. Լենինի հետ։ Նա նշանակվում է Ժողովոմ-խորհրդի արտասահմանյան մամուլի ռեֆերենտ։

Արշ. Մելիքյանը 1921 թ. տեղափոխվում է Թիֆլիս։ Այս-տեղ նա ծավալում է ժուռնալիստական լայն գործունեություն, գրում է հոդվածներ հայ հասարակական մտքի զարգացման և անցյալի ժառանգության մարքսիստական վերագնահատման վերաբերյալ։ 1922 թ. նա հրավիրվում է «Կարմիր աստղ» թերթի խմբագրությունում աշխատելու, որպես թերթի խմբագրի տեղակալ։ Նա միաժամանակ թղթակցում է «Պրոլետար», «Մարտակոչ» և այլ թերթերի։ Արշ. Մելիքյանը կատարել է նաև դասախոսական բեղմնավոր աշխատանք։ 1924—1932 թթ. դասախոսել է Անդրկովկասյան կոմունիստական համալսարանում, 1932—1936 թթ.՝ գյուղատնտեսական բարձրագույն դպրոցում։ Արշավիր Մելիքյանն իր գիտամանկավարժական բեղմնավոր աշխատանքի համար արժանացել է պրոֆեսորի կոչման։

1936—1937 ուստարում նա դասախոսություններ է կարդացել Երևանի պետական համալսարանում, ավանդելով գրականություն, պատմություն, պատմական և դիալեկտիկական մատերիալիզմ։

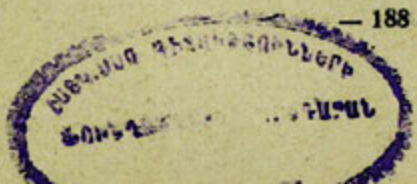
Ականավոր գիտնականը, մարքսիստ տեսաբանը, հեղափոխական գործիչը հեղինակ է մի շարք տպագիր և անտպ աշխատությունների։ Նրա գրչին են պատկանում «Հայոց պատմություն», «Դասակարգային կռիվը հայոց պատմության մեջ», «Նյութեր հայ հասարակական կյանքի և մտքի պատմության» (ձեռագիր) և այլ գործեր։ Ուշագրավ են նաև նրա գրականագիտական հոդվածները («Քննադատները Պուշկինի մասին», ինչպես և Րաֆֆուն, Թումանյանին, Զարենցին և մյուսներին նվիրված հոդվածներն ու դասախոսությունները)։

Գիտնական հեղափոխականի կյանքը ընդհատվեց 1937 թվականին։

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Նախահոկոսները, ինչպես և ամբողջական տարիներին Երևանում լույս տեսած պարբերականները բազմակողմանիորեն լուսաբանել են Երևանի նահանգի աշխատավորությանը հուզող գրեթե բոլոր հարցերը։ Անցած դարավերջում հրատարակված մամուլի օրգանները («Պոստ», «Առողջապահական թերթ», «Երևանի հայտարարություններ», «Էրիվանսկի օբյավլենիյա») ստեղծել են առաջադիմական մամուլի այն լավագույն ավանգուդները, որոնք շարունակվել ու զարգացվել են XX դարի առաջին երկու տասնամյակում Երևանում լույս տեսած պարբերականների էրերում։ Հեղափոխական շարժման վերելքի ու վայրէջքի տարիներին հայ խմբագիրները գործել են ավելի սթափ հայացքով, տողորված ժամանակի նորաշունչ գաղափարներով։ Այդ տարիներին Երևանում լույս տեսած «Նոր ձայն», «Կոսան», «Նոր մամուլ» թերթերը գյուղի և քաղաքի աշխատավորության մեջ արթնացրել են դասակարգային ինքնագիտակցության զգացումը։ Այդ թերթերը միաժամանակ մերկացնելով հայ ազգայնական կուսակցությունների կեղծ, երեսպաշտ գործունեությունը՝ օգնել են աշխատավորությանը հեռու մնալու նրման կուսակցությունների պրոպագանդած գաղափարների ազդեցությունից։ Իսկ բոլշևիկյան «Ֆակտի» և «Նոսթ» թերթերը հեղափոխական գաղափարները հասցրել են ընթերցող լայն մարտաներին, հավաստել հեղափոխական պայքարի միջոցով ցարական միապետության տապալման անհրաժեշտությունը։

Այսպիսով, նախահոկտեմբերյան շրջանի Երևանի պար-
բերական մամուլը իր ուժերի ներածին չափով բավական նը-
պաստ է բերել հայ ժողովրդի սոցիալական-տնտեսական, հա-
սարակական-քաղաքական, ինչպես և մշակութային կյանքի
տուաջընթաց զարգացման գործին, մնայուն հետք թողնելով
հայ հասարակական մտքի և մամուլի պատմության մեջ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1 Կազմակերպության մասին տեղեկությունները քաղված են ՀՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվում պահվող Երևանի նահանգի ոստիկանական վարչության գործից (Ֆոնդ 115, ց. 1, գ. 12), Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում եղած Ա. Աթանասյանի արխիվից, Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի (Մատենադարան) արխիվային բաժնում պահվող Լ. Տիգրանյանի «Իմ հիշատակարանը» ձեռագիր գործից (ձեռագիր 9264), Վ. Ա. Պարսամյանի Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Երևան, 1958, Թ. Խ. Հակոբյանի Երևանի պատմությունը (1879—1917 թթ.), Երևան, 1963, Վ. Ս. Երկանյանի Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Երևան, 1970 զրբերից, և օգտագործվել է Հայ ժողովրդի պատմությունը, հատ. 6, Երևան, 1981:

2 Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Աշոտ Աթանասյանի արխիվ, թղթ. 62, էջ 8:

3 Երևանի «Հայասեր-ազգասեր» կազմակերպության անդամ Վասակ Պապաջանյանի բնակարանը խուզարկելիս հայտնաբերվել է Մոսկվայի «Հայրենասերների միություն» խմբակի հայտնի կոշը (տե՛ս Վ. Ա. Պարսամյան, Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Երևան, 1958, էջ 260):

4 Տե՛ս ՀԿՊԱ, Նվյանի Ֆոնդ. Լ. Տիգրանյանի 26/12—80 թվակիր նամակը:

5 Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 108:

6 «Պոսակ», 1880, № 38:

7 ՎԿՊԱ, Ֆ. 480, ց. 1, գ. 1883:

8 «КОММУНИСТ», 1941, № 99, տե՛ս նաև Ս. Թ. Իշխանյան, Հայ դեմոկրատական մոժովի պատմությունից, Երևան, 1962, էջ 42: «Պոսակ» թերթի լինդհանուր քննադիրը տրված է Թ. Հ. Գալստյանի «Մեր քաղաքի անդրունիկ լրագիրը» հոդվածում («Երեկոյան Երևան», 1968, 2 հուլիսի):

9 Մամուլի գործերի գլխավոր վարչությանը ներկայացված ծրագրում
նշված են հելլ Նակ «Քաղաքականություն», «Տնտեսություն», «Բիրժա և
կապիտալ» բաժինները, որոնք արգելվել են դրաքննչական մարմինների կող-
մից (տե՛ս ՍՍՀՄ Կենտրոնական պետական պատմական տրիֆ, ֆ. 776,
ց. 13, էջ 2):

10 «Պսակ», 1880, № 2:

11 Նույն տեղում:

12 «Մշակ», 1880, № 49:

13 Ռ. Ն. Սաբինյան, Հայ տնտեսագիտական մարի բնական վերլուծու-
թյուն (XIX դ. 70—90-ական թվականներ), Երևան, 1984, էջ 130:

14 Հայ նոր գրականության պատմություն, հատ. 3, Երևան, 1964, էջ 35:

15 «Պսակ», 1883, № 1:

16 Վ. Ա. Պարսամյան, Հայ ազատագրական շարժումների պատմու-
թյունից, Երևան, 1958, էջ 261:

17 «Պսակ», 1883, № 7:

18 Նույն տեղում:

19 Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1879—1917 թթ.), Երե-
վան, 1963, էջ 208:

20 Արսեն Թոխմախյանը ծնվել է 1843 թ. Վանի վիլայեթի Արզնստան
գյուղում: Ավարտել է Վարազա վանքի ժառանգավորաց վարժարանը: Մաո-
նակցել է Վանի «Միություն ի փրկություն» գաղտնի կազմակերպության
հիմնադրմանը (1872): 1878 թ. որպես ուսուցիչ աշխատել է Վերին Ազու-
լիսում: Լինելով ազգային-ազատագրական շարժման ակտիվ գործիչ, 1882 թ.
վերադարձել է Վան՝ ազատագրական պայքար կազմակերպելու նպատակով:
Մի քանի անգամ ձերբակալվել է Թուրքական կառավարության կողմից: Հե-
տապնդումներից խուսափելու համար նա անցել է Պարսկաստան, որտեղ,
ստեփան, 1892 թ. ս. Նախավկա վանքում (Մակուի մոտ) սպանվել է (տե՛ս
Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատ. 4, Երևան, 1978, էջ 196):

21 «Պսակ», 1883, № 7:

22 Նույն տեղում, № 2:

23 Մ. Հ. Մխիթարյան, 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևելահայ պարբե-
րական մամուլի պատմությունից («Փորձ», «Արձագանք»), Երևան, 1976,
էջ 82:

24 «Պսակ», 1883, № 9:

25 Նույն տեղում, № 7:

26 Նույն տեղում:

27 ՎԿՊԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 1332:

28 Նույն տեղում, գործ 579:

29 Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Թուր-
քական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 251:

30 «Պսակ», 1880, № 35:

31 «Պսակ», 1883, № 9:

- 32 «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երևան, 1972, էջ 370:
- 33 «Պսակ», 1883, № 9:
- 34 Ս. Շ. Զուրաբյան, Հայ տնտեսագիտական մտքի զարգացման ուղի-
վաղձեր, Երևան, 1959, էջ 330:
- 35 «Պսակ», 1880, № 1:
- 36 «Պսակ», 1880, № 1:
- 37 «Պսակ», 1880, № 1, Միֆայել Նալբանդյան, ԵՊԺ, հատ. 2, Երևան,
1980, էջ 315, 323:
- 38 «Պսակ», 1880, № 1:
- 39 Նույն տեղում:
- 40 «Պսակ», 1882, № 10:
- 41 Նույն տեղում, 1881, № 14:
- 42 Նույն տեղում, 1882, № 1:
- 43 Նույն տեղում:
- 44 Նույն տեղում, 1881, № 40:
- 45 Նույն տեղում, 1882, № 11:
- 46 Նույն տեղում, 1881, № 7:
- 47 Նույն տեղում, № 24:
- 48 Նույն տեղում, № 26:
- 49 Պարկ-հոդ-հայրենիք:
- 50 Զոմախ-փայտ-դազանակ-զավազան: Պարկի և Զոմախի նման-
բացատրությունները տվել է Աշոտ Աթանասյանն իր ձեռագիր հիշողությու-
ններում (տե՛ս Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան,
Ա. Աթանասյանի արխիվ, թղթ. 71, էջ 5-ի տողատակը):
- 51 «Պսակ», 1880, № 1:
- 52 Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքա-
կան բռնապետության դեմ, 1850—1870 թթ., 1955, էջ 252:
- 53 «Պսակ», 1880, № 1:
- 54 «Պսակ», 1880, № 1, Միֆայել Նալբանդյան, ԵՊԺ, հատ. 2, Երևան,
1980, էջ 323:
- 55 Միֆայել Նալբանդյան, ԵՊԺ, հատ. 4, Երևան, 1983, էջ 70:
- 56 Նույն տեղում, էջ 54:
- 57 «Պսակ», 1881, № 2:
- 58 Նույն տեղում, № 6—11:
- 59 Նույն տեղում, 1882, № 14—17:
- 60 Նույն տեղում, 1881, № 5:
- 61 Նույն տեղում:
- 62 Նույն տեղում, 1880, № 3:
- 63 Նույն տեղում:
- 64 Նույն տեղում:
- 65 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. 6, Երևան, 1981, էջ 761:

- 66 «Պսակ», 1882, № 11:
- 67 Նույն տեղում:
- 68 Նույն տեղում, 1881, № 30:
- 69 Նույն տեղում, 1880, № 15:
- 70 Նույն տեղում:
- 71 Նույն տեղում, 1882, № 2:
- 72 Նույն տեղում, № 11:
- 73 Նույն տեղում, 1882, № 24:
- 74 Այդ տարիներին Երևանում գործում էին սիրողների թատերական խմբեր, որոնց ուժերով բարեգործական նպատակներով բեմադրվում էին ինչպես թարգմանական (Մուրիերի «Տարալուֆը» և այլ պիեսներ), այնպես էլ Մ. Տեր-Գրիգորյանի, է. Տեր-Գրիգորյանի վոդեվիլները, ֆարսերը:
- 75 «Պսակ», 1880, № 40—41, 1881, № 1—5, № 19—22:
- 76 Նույն տեղում, 1882, № 31:
- 77 Նույն տեղում:
- 78 Նույն տեղում, № 12:
- 79 Նույն տեղում, 1880, № 4:
- 80 «Մշակ», 1880, № 49:
- 81 «Պսակ», 1881, № 33:
- 82 Նույն տեղում, 1883, № 2:
- 83 «Մշակ», 1880, № 72:
- 84 «Պսակ», 1883, № 5:
- 85 Նույն տեղում, 1880, № 31:
- 86 «Մշակ», 1880, № 21:
- 87 «Պսակ», 1883, № 7:
- 88 Նույն տեղում:
- 89 Վասակ Պապաշանյանի կենսագրական տվյալները վերցված են Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում պահվող Աշոտ Աթանասյանի արխիվային ֆոնդից (տե՛ս Աշոտ Աթանասյան, Հիշողություններ, Թղթ. 71, էջ 1—6): Նրա կենսագրական տվյալները առաջին անգամ են հիտական շրջանառության մեջ դրվում:
- 90 ԼԵՈ, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր գլխոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 387:
- 91 «Հայկական աշխարհ», 1879, № 1:
- 92 ԼԵՈ, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր գլխոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 389—390:
- 93 Նույն տեղում, էջ 391:
- 94 Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Աշոտ Աթանասյանի արխիվ, Հիշողություններ, Թղթ. 49, էջ 22:

- 1 Ռ. Ս. Փառսաղանյան, Հայ բժշկության պատմությունից, Երևան, 1953, էջ 19—21:
- 2 Բ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1879—1917), Երևան, 1963, էջ 371:
- 3 «Պսակ», 1881, № 31:
- 4 Նույն տեղում, № 29:
- 5 Նույն տեղում:
- 6 Նույն տեղում, № 31:
- 7 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԷՆԵՐԳԵՏԻԿԱՆ պետական պատմական արխիվ, ֆ. 776, ց. 12, գ. 73, էջ 1:
- 8 «Ինկու Հայաստանի», 1880, № 95:
- 9 Կովկասի քննչական կոմիտեի կողմից ամսագրի լույս ընծայման ձևերարկը չալ տրված թույլտվության մեջ «աշխարհիկ ոճով» բառերի փոխարեն զրված են «հանրամատչելի շարադրանք» բառերը (տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 276, ց. 12, գ. 73, էջ 2):
- 10 «Առողջապահական թերթ», 1882, № 6, էջ 183:
- 11 Նույն տեղում:
- 12 «Մշակ», 1881, № 168:
- 13 «Առողջապահական թերթ», 1881, № 1, էջ 10—12:
- 14 Նույն տեղում, № 2, էջ 39:
- 15 «Առողջապահական թերթ», 1884, № 12, էջ 237:
- 16 Նույն տեղում, № 2—3, էջ 67:
- 17 «Առողջապահական թերթ», 1883, № 17, էջ 423:
- 18 Նույն տեղում, էջ 10:
- 19 «Առողջապահական թերթ», 1882, № 2—3, էջ 37:
- 20 Նույն տեղում, էջ 74:
- 21 «Առողջապահական թերթ», 1884, № 8—9 էջ 195:
- 22 Նույն տեղում, 1881, № 3, էջ 76—85:
- 23 Նույն տեղում, էջ 85:
- 24 «Առողջապահական թերթ», 1883, № 8—9, էջ 369:
- 25 Նույն տեղում, 1882, № 4, էջ 100:
- 26 Նույն տեղում, 1881, № 6, էջ 198:
- 27 Նույն տեղում, 1883, № 2, էջ 231:
- 28 Բ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1879—1917), Երևան, 1963, էջ 433:
- 29 Լևոն Տիգրանյան, Իմ հիշատակարանը (ձեռագիր), Մաշտոցի տն-վան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ (Մատենադարան), ձեռագիր 9264:
- 30 Լևոն Տիգրանյան, Իմ հիշատակարանը, էջ 6:

- 31 Նույն տեղում, էջ 35:
- 32 Նույն տեղում, էջ 42:
- 33 «Լումա», 1905, № 5, էջ 5—33, № 6, էջ 54—86:
- 34 Լեոն Տիգրանյան, Իմ հիշատակարանը, էջ 194:
- 35 «Արձագանք», 1882, № 29, էջ 461:
- 36 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 5, Երևան, 1968,
- էջ 93—94:
- 37 Լեոն Տիգրանյան, Իմ հիշատակարանը, էջ 195:
- 38 «Մշակ», 1882, № 199:
- 39 Նույն տեղում, № 227:
- 40 Նույն տեղում, № 229, № 230:
- 41 Նույն տեղում:
- 42 Նույն տեղում, № 229:
- 43 Նույն տեղում, № 130:
- 44 «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 8:
- 45 Նույն տեղում, № 9:
- 46 Նույն տեղում, № 45:
- 47 Նույն տեղում, № 9:
- 48 «Մուրճ», 1899, № 6, № 9—13:
- 49 «Մուրճ», 1895, № 1—4:
- 50 «Արարատ», 1894, № 6—12:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

- 1 «Երևանի հայտարարություններ», 1884, № 1:
- 2 Նույն տեղում, № 6:
- 3 Նույն տեղում, № 12:
- 4 Նույն տեղում, № 39—41:
- 5 Նույն տեղում, № 44—46:
- 6 Նույն տեղում, № 45—46:
- 7 Նույն տեղում:
- 8 «Երևանի հայտարարություններ», 1885, № 1:
- 9 «Երևանի հայտարարություններ», 1884, № 13:
- 10 Նույն տեղում, № 35—36:
- 11 Նույն տեղում, № 29—30:
- 12 Նույն տեղում, № 54:
- 13 Նույն տեղում, № 55:
- 14 Նույն տեղում:
- 15 Նույն տեղում, № 55:
- 16 Նույն տեղում, № 61:
- 17 Նույն տեղում:

- 18 ՍՍՀՄ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ, ֆ. 776, ց. 12, գ. 79, էջ 4:
- 19 Նույն տեղում, էջ 5:
- 20 Նույն տեղում, ֆ. 776, ց. 12, գ. 55, էջ 5:
- 21 ՀՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ, էմին Տեր-Գրիգորյանի ընտանեկան ֆոնդ (ֆ. 423, ց. 1, գ. 21, էջ 6):
- 22 Նույն տեղում, էջ 8:
- 23 «Էրիվանսկիե օրյավլենիյա», 1908, № 1:
- 24 «Էրիվանսկիե օրյավլենիյա», 1912, № 1—2:
- 25 Նույն տեղում:
- 26 Երևանում չրանցքի կառուցման հարցն առաջին անգամ բարձրացվել է 1888 թ.: Ապա տարիներ շարունակ մոռացության տրվել է Իսահակ Մելիք-Աղամալյանի քաղաքապետի նշանակվելուց հետո 1901 թ. հարցը նորից բարձրացվել է և կոնցենսսիայով տրվել ինժեներ Ա. Բարովին: Վերջապես հարցը լուծվել է 1912 թ.:
- 27 «Էրիվանսկիե օրյավլենիյա», 1912, № 1—2:
- 28 «Էրիվանսկիե օրյավլենիյա», 1909, № 28:
- 29 Նույն տեղում, № 29:
- 30 Նույն տեղում, № 38:
- 31 Նույն տեղում, № 22:
- 32 Նույն տեղում:
- 33 Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1879—1917), Երևան, 1963, էջ 438:
- 34 «Էրիվանսկիե օրյավլենիյա», 1913, № 76:
- 35 «Էրիվանսկիե օրյավլենիյա», 1910, № 8:
- 36 «Էրիվանսկիե օրյավլենիյա», 1914, № 36:
- 37 «Էրիվանսկիե օրյավլենիյա», 1913, № 14:
- 38 Նույն տեղում, № 80:
- 39 «Էրիվանսկիե օրյավլենիյա», 1915, № 40:
- 40 «Էրիվանսկիե օրյավլենիյա», 1916, № 2:
- 41 «Էրիվանսկիե օրյավլենիյա», 1917, № 9:
- 42 Էմին Տեր-Գրիգորյանի կյանքի և գործունեության մասին տեղեկությունները վերցված են նրա անձնական արխիվից, որը մեզ մեծ սիրով տրամադրել է նրա թոռը՝ Էմին Տեր-Գրիգորյանը: Ապա այդ նյութերը հանձնրվել են ՀՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվին, որտեղից նույնպես օգտվել ենք:
- 43 Հռովակիմ Տեր-Գրիգորյանը եղել է ժամանակի կրթված ու զարգացած անձնավորություններից մեկը: Նա ավարտել է Երևանի հոգևոր սեմինարիան և երկու տարի զաստանդել նույն ուսումնական հաստատությունում: 1863 թ. լեզու և կրոն է զաստանդել Աստրախանի հայոց Աղաբաբյան ուսումնարանում: 1868 թ. էջմիածնի սինոդը նրան նշանակել է Ղարա-

բաղի հայկական կոնսիստորիայի ավագ: 1872 թ. ձեռնադրվել է Եպիսկոպոս: Սինդիկատի գանձապահ: Մանկունդն եկեղեցական փողերը վատնելու մեջ մեղադրելու համար արստովել է Կարմիր վանք (Նոր Նախիչևան):

Հովակիմ Տեր-Գրիգորյանը մահացել է 1886 թ.:

44 «Հուշարար», 1908, № 4, էջ 60:

45 «Եկեղեցի թուղթ» պիեսը էմին Տեր-Գրիգորյանը գրել է Մոսկվայի Հաղարյան ճեմարանում սովորելու ժամանակ: Պիեսը հաջողությամբ բեմադրվել է նաև սովետական իշխանության տարիներին:

46 «Հուշարար», 1908, № 4, էջ 63:

47 1876 թ. էմին Տեր-Գրիգորյանը ընկերակցում է Զ. Գևորգյանին այն պայմանով, որ աշխատավարձի մի մասը թողնելով նրան, հինգ տարի հետո տպարանը սեփականացնի: 1880 թ. գրաքննության և մամուլի մասին եղած իրավունքի 58-րդ կետի համաձայն նրան թույլատրվում է ձեռք բերել այդ տպարանը:

48 «Մեղու Հայաստանի», 1878, № 19:

49 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, էմին Տեր-Գրիգորյանի ընտանեկան ֆոնդ (ֆ. 423, ց. 1, գ. 27, էջ 2):

50 «Թատրոն», 1895, № 2, էջ 146:

51 «Գրական թերթ», 1934, № 33:

52 Լեո, Ռուսահայաց գրականությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Վեհերիկ, 1904, էջ 159:

53 Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, թատերական բաժին, էմին Տեր-Գրիգորյանի ֆոնդ, թղթ. 67—86:

54 «Լուսաբեր», 1907, № 339, էջ 8:

55 «Էրիվանսկիե օբյավլենիյա», 1909, № 3:

56 Նույն տեղում, № 11:

57 «Էրիվանսկիե օբյավլենիյա», 1911, № 44:

58 «Էրիվանսկիե օբյավլենիյա», 1916, № 12:

59 Տե՛ս էմին Տեր-Գրիգորյանի արխիվ, «Իմ նովատորական գործունեությունը Երևանում» տետր:

60 «Տարազ», 1899, № 3, էջ 82:

61 Տե՛ս Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, թատերական բաժին, էմին Տեր-Գրիգորյանի ֆոնդ, թղթ. 67—86:

62 «Էրիվանսկիե օբյավլենիյա», 1911, № 84:

63 «Հուշարար», 1912, Ա գիրք, էջ 26:

64 Տե՛ս էմին Տեր-Գրիգորյանի անձնական արխիվ, «Իմ նովատորական գործունեությունը Երևանում» տետր:

65 Նույն տեղում:

66 «Գրական թերթ», 1934, № 33:

67 Նույն տեղում:

- 1 «Բանվոր» թերթը 1900 թ. լույս է տեսել 22 համար, իսկ 1901 թ.՝
1 համար:
- 2 «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուր-
վագներ», Երևան, 1967, էջ 35:
- 3 Նույն տեղում, էջ 37:
- 4 Գ. Բ. Ղադիրջանյան, Լենինը և Անդրկովկասը, գիրք 2, Երևան,
1973, էջ 59:
- 5 «Հին բոլշևիկների հիշողություններ», գիրք առաջին, Երևան, 1959,
էջ 107:
- 6 Նույն տեղում:
- 7 ՆՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (ՀԿԳԱ), ֆ.
94, ց. 8, դ. 101, էջ 1:
- 8 Նույն տեղում, էջ 3:
- 9 «Հին բոլշևիկների հիշողություններ», գիրք առաջին, Երևան, 1959,
էջ 107:
- 10 Նույն տեղում:
- 11 Նույն տեղում:
- 12 «Ֆակտի», 1907, № 2:
- 13 Վ. Ի. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 15, էջ 26:
- 14 «Ֆակտի», 1907, № 2:
- 15 Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հատ. 14, էջ 147:
- 16 «Ֆակտի», 1907, № 2:
- 17 Նույն տեղում:
- 18 Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հատ. 15, էջ 31:
- 19 «Ֆակտի», 1907, № 1:
- 20 Նույն տեղում:
- 21 Նույն տեղում:
- 22 Նույն տեղում:
- 23 Նույն տեղում, № 3:
- 24 Сл. 2, Большая советская энциклопедия, т. 4, М., 1971, с. 364.
- 25 Խ. Հ. Բաղսեյան, Բոլշևիկյան այլ պարբերական մամուլի պատ-
մություն, Երևան, 1956, էջ 160:
- 26 Пятый (лондонский) съезд РСДРП, Протоколы, Москва,
1963 г., с. 888.

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

- 1 Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հատ. 21, էջ 219:
- 2 Մ. Վ. Արզումանյան, Բոլշևիկների գործունեությունը և սկզբունքներն

շարժումները Հայաստանում 1905—1917 թվականներին, Երևան, 1959, էջ 25:

3 Ս. Սլաճեղարյան, Երկեր, հատ. 1, Երևան, 1959, էջ 130—131:

4 ՀՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (ՀԿՊՊԱ), ֆ. 19, ց. 2, գ. 724, թղթ. 8:

5 «Հրազդան», 1908, № 4:

6 Նույն տեղում:

7 Նույն տեղում, № 15:

8 Նույն տեղում, № 5:

9 Նույն տեղում, № 13:

10 «Հրազդան», 1909, № 11:

11 Նույն տեղում, № 13:

12 Նույն տեղում:

13 Նույն տեղում, № 14:

14 Խ. Գ. Գուլանյան, Մարքսիստական տնտեսագիտական մտքի տարածումը հայ իրականության մեջ, 1890—1920, Երևան, 1961, էջ 439:

15 «Հրազդան», 1909, № 15:

16 Նույն տեղում:

17 «Հրազդան», 1908, № 3:

18 Վ. Ի. Լենին, Ելժ, հատ. 19, էջ 382:

19 «Հրազդան», 1909, № 4:

20 Նույն տեղում:

21 «Հրազդան», 1908, № 14:

22 Նույն տեղում:

23 «Հրազդան», 1909, № 14:

24 «Հրազդան», 1908, № 11:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

1 Վ. Ի. Լենին, Ելժ, հատ. 20, էջ 90:

2 «Նոր ձայն», 1911, № 1:

3 «Երիվանակի ռոյալիստիկա», 1911, № 6:

4 «Նոր ձայն», № 6:

5 Նույն տեղում:

6 Նույն տեղում, № 1:

7 Նույն տեղում, № 4:

8 Նույն տեղում, № 8:

9 «Նոր ձայն», 1911, № 7:

10 Նույն տեղում:

11 Վ. Ի. Լենին, Ելժ, հատ. 17, էջ 253:

12 «Նոր ձայն», 1911, № 5:

- 13 նույն տեղում, № 1:
- 14 նույն տեղում, № 2:
- 15 «Կոան», 1911, № 1:
- 16 «Կոան», 1912, № 49/56:
- 17 նույն տեղում, № 50/57:
- 18 «Կոան», 1911, № 4:
- 19 «Կոան», 1912, № 20/27:
- 20 «Կոան», 1911, № 1:
- 21 «Կոան», 1912, № 23/30:
- 22 նույն տեղում:
- 23 նույն տեղում, № 37/44:
- 24 նույն տեղում, № 39/46:
- 25 նույն տեղում:
- 26 նույն տեղում, № 46/59:
- 27 նույն տեղում, № 44/51:
- 28 նույն տեղում:
- 29 «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երևան, 1972, էջ 421—423:
- 30 «Կոան», 1912, 38/45:
- 31 նույն տեղում, № 32:
- 32 «Կոան», 1911, № 2:
- 33 նույն տեղում, № 3:
- 34 «Կոան», 1912, 6/13:
- 35 «Կոան», 1911, № 1:
- 36 «Կոան», 1912, № 44/51:
- 37 «Նոր մամուլ», 1913, № 1:
- 38 նույն տեղում, № 35:
- 39 նույն տեղում, № 15:
- 40 նույն տեղում, № 18:
- 41 К. Маркс и Ф. Энгельс, соч., 2 изд., т. 16, с. 10.
- 42 «Կայծ», 1906, № 32:
- 43 «Նոր մամուլ», 1913, № 18:
- 44 նույն տեղում, № 34:
- 45 նույն տեղում, № 13:
- 46 Ստ. Ծախումյան, ԵՊԺ, հատ. 1, էջ 369:
- 47 «Նոր մամուլ», 1913, № 36:
- 48 Ստ. Ծախումյան, ԵՊԺ, հատ. 2, էջ 229:
- 49 «Նոր մամուլ», 1913, № 16:
- 50 «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 6, Երևան, 1981, էջ 501:
- 51 նույն տեղում, էջ 502:
- 52 «Նոր մամուլ», 1913, № 7:
- 53 նույն տեղում, № 8:
- 54 նույն տեղում, № 22:

- 55 նույն տեղում, № 18;
- 56 «նոր մամուլ», 1915, № 1;
- 57 նույն տեղում, № 2;
- 58 նույն տեղում, № 14;
- 59 նույն տեղում;
- 60 նույն տեղում, № 38;
- 61 նույն տեղում, № 4;
- 62 նույն տեղում;
- 63 նույն տեղում;
- 64 ՏՆ՝ս «Կայծ», 1906, № 13;
- 65 նույն տեղում, № 3;
- 66 «նոր խոսք», 1906, № 3;
- 67 ՏՆ՝ս Փալանդուզ Մկո, Շոռ և Շոռ-շոռ, Երևան, 1979, էջ 4;
- 68 «նոր խոսք», 1906, № 7;
- 69 «Աշխատանք», 1906, № 21, էջ 35;
- 70 նույն տեղում, № 1;
- 71 նույն տեղում, № 403;
- 72 «Խաթարալա», 1907, № 46/47;
- 73 «Խաթարալա», 1908, № 29;
- 74 ՍՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի
Հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 4033, թղթ. 1, գ. 1096:

ԳԼՈՒԽ ՅՈՒԹԵՐՈՐԴ

- 1 «Խոսք», 1913, № 1;
- 2 «Խոսք», 1914, № 25;
- 3 նույն տեղում, № 15;
- 4 նույն տեղում, № 2;
- 5 նույն տեղում, № 4;
- 6 նույն տեղում, № 16;
- 7 նույն տեղում, № 3;
- 8 նույն տեղում, № 5;
- 9 նույն տեղում;
- 10 նույն տեղում, № 9;
- 11 նույն տեղում, № 14;
- 12 Վ. Ի. Լենին, Ելժ, հատ. 12, էջ 124—125;
- 13 «Խոսք», 1914, № 19;
- 14 նույն տեղում, № 3;
- 15 նույն տեղում, № 4;
- 16 նույն տեղում;
- 17 «Խոսք», 1913, № 1;
- 18 նույն տեղում:

- 19 «Խոսք», 1914, № 18:
- 20 Նույն տեղում, № 17:
- 21 Նույն տեղում:
- 22 Խ. Պ. Աղայան, Արշավիր Մելիքյան, Երևան, 1969, էջ 16:
- 23 «Խոսք», 1914, № 17:
- 24 Նույն տեղում, № 4:
- 25 Նույն տեղում:
- 26 Վ. Ի. Լենին, Եժժ, հատ. 45, էջ 443—444:
- 27 «Խոսք», 1914, № 20:
- 28 Նույն տեղում, № 13:
- 29 Նույն տեղում, № 14:
- 30 Նույն տեղում, № 2:
- 31 Նույն տեղում, № 14:
- 32 Նույն տեղում, № 23:
- 33 ՏՆ՝ս ՍՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստի-
տուտի Հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 4056, ց. 1, գ. 92, էջ 2—3:
- 34 Խ. Պ. Աղայան, Աննկուն հեղափոխականն ու ականավոր գիտնա-
կանը, «Սովետական Հայաստան», 14 մարտի 1979 թ., № 62:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Արդուլ Համիդ II 22, 122, 123,
139, 181
- Արևլյան Ա. 95
- Արովյան Խ. 59, 67, 125, 183
- Աղառյան Լ. 139
- Աղիզյան Ալ. 84
- Աթանասյան Ա. 10, 45, 48, 189,
191
- Աթանասյան Ն. 92
- Ալավերդով Կ. 103, 106, 111
- Աղամալյան Տ. 124
- Աղայան Ծ. 6, 177, 201
- Աղափիրյան Գ. 67
- Ամատունի Մ. 67
- Ամիրխանյան Ի. 81
- Ամիրխանյան Ա. 43
- Ամիրյան Գ. 83
- Անանև 69
- Ասկարյան Վ. 67
- Ավագյան Խ. 67
- Ավենարիուս 131
- Արասխանյան Ավ. 146
- Արզումանյան Մ. 7, 197
- Արծրունի Գր. 23, 24, 53, 78, 79
- Արծրունի Վ. 60
- Արդուբյան 124
- Արմենյան Ա. 95
- Աթիմյան Գ. 67
- Աֆանասյան Ս. 68
- Աֆրիկյան Ե. 87
- Աֆրիկյան Կ. 84
- Աֆրիկյան Վ. 118
- Բարայան Ա. 53, 62, 92
- Բաղրատունի Մ. 128, 135, 137
140, 143, 147, 148, 156, 160—
166
- Բահաբրյան Առ. 125
- Բայարդինյան Ա. 36
- Բարձանսկի Վ. 103
- Բարխուդարյան Գ. 67
- Բարսեղյան Խ. 7, 197
- Բերել Ա. 186
- Բեկկեր Ի. 121
- Բեկնաղարյան Ս. 33, 57
- Բողատիրյով Վ. 105
- Բրաժնիկով 37
- Բուշուլաձե 102
- Գալստյան Թ. 189
- Գարշին Վ. 181
- Գեղամյան Վ. 77
- Գերցեն Ա. 181
- Դուլամիրյան Ա. 12
- Դուլանյան Խ. 198
- Դևորգ IV կաթողիկոս 40
- Դևորգ V կաթողիկոս (Սուրեն-
յանց) 141
- Դևորգյան Բ. 40
- Դևորգյան Զ. 12, 13, 93, 196
- Դելյանով Ի. 33
- Դեմիրճյան Դ. 99
- Դոգոսյան Գ. 67
- Դոնդուկով-Կորսակով Ա. 11

Եղյան Կ. 11, 65

Եղիազարյան Բ. 83, 84

Եղիազարյան Լ. 83

Եղիազարյան Վ. 11, 69

Երզնկյան Գր. 16, 31

Երկանյան Վ. 189

Զուրաբյան Ա. 102

Զուրաբյան Ս. 191

Էդիխանյան Կ. 65

Էդիխանյան Մ. 65

Էնզելս Զ. 199

Էսկիրոս Ա. 38

Թամաձշյան Ա. 84

Թախմախյան Ա. 16, 46, 190

Թորգոմյան Վ. 44

Թումանյան Լ. 187

Թումանով 67

Ժորեն Ժ. 186

Իզմիրլյան Մ. 123, 165

Իշխանյան Զ. 46

Իշխանյան Ս. 189

Լալայանց Լ. 46

Լեժավա Ե. 102

Լենին Վ. Ի. 107—109, 115, 116,

122, 127, 133, 173, 179, 186,

187, 197, 198, 200, 201

Լևո (Ա. Բաբախանյան) 95, 192,

196

Լիբկենեխտ Կ. 186

Լյուբսեմբուրգ Բ. 186

Խատիսյան Գ. 64, 67

Խրիմյան Մկրտիչ (Հալրիկ) 23, 69

Խուզարաշյան Ս. 36, 77

Խումարյան Ա. 102

Կախոյան Ա. 101

Կամսարական Կ. 69

Կանդուբալյան Պ. 117, 124

Կանտ 45

Կարապետյան Լ. 7

Կարինյան Արտ. 184

Կնուճյանց Բ. 102

Կոզիկյան Գ. 101

Կոծինյան Ա. 148, 149

Կորյունկո Վ. 113

Հակոբյան Ա. 92, 93

Հակոբյան Բ. 18, 63, 86, 189,

190, 193

Հակոբյան Լ. 128

Հակոբչյան 64

Հասր 55, 56

Հեթում Լ. 16, 33, 35

Հովհաննիսյան Ա. 11, 53, 60, 62

Հովհաննիսյան Գ. 11

Հովհաննիսյան Լ. 64, 65, 146

Ղարաշյան Գ. 101, 106

Ղարիբջանյան Գ. 197

Ղորղանյանց 50

Մախոսայան Ա. 103

Մախ Է. 131

Մաղալաշվիլի 102

Մանկունի Վ. 40, 41

Մատակյան Լ. 11, 68

Մարգարյան Գ. 176

Մարքս Կ. 112, 131, 150, 199

Մելիքյան Արշ. 106, 131—133,

135, 153, 163, 167, 169, 171,

173, 177—180, 184—187

Մելիքյան Մելիք (Դեղուշկա) 101,

102

Մելքիսեդեկ եպիսկոպոս 23
 Մելիք-Աղամալյան Ն. 195
 Մելյան Ա. 36, 38
 Մելյան Ն. 93
 Մելյան Ն. 62
 Մելյան Փ. 62
 Մելքումյան 102
 Մեհրաբով Մ. 20
 Մխալլովսկի Ն. 131, 171
 Միրաքյան Մ. 103
 Միրզոյան Մ. 88
 Միրզոն 83
 Միրիմանյան Ա. 62
 Միրիմանյան Գ. 67
 Մխիթարյան Մ. 19, 190
 Մկրտումյան Գ. 152
 Մհերյան Բ. 11, 16, 18, 33
 Մուլիեր Ժան-Բատիստ 192
 Մուսլյան Ա. 104
 Մուրացյան (Գրիգոր Տեր-Հովհան-
 Եսայան) 78

Յաղության 2, 104
 Յանովսկի 35
 Նազարբեկյան Փ. 67
 Նազարյան Ստ. 67
 Նալբանդյան Մ. 25, 29, 30, 156
 Նավասարդյան Բ. 53
 Ներսիսյան Մ. 6, 11, 21, 29,
 189—191
 Նինուաշվիլի Վ. 104
 Նիցչե Ֆր. 131

Շալիկով 12
 Շախտախտինսկի Մ. 107
 Շահադիզյան Ա. 53, 62
 Շահումյան Ստ. 102, 116, 153,
 154, 199
 Շրեբեր 58
 Շումսկի 92

Շուստով 113
 Շեքեթ Մահմուդ փաշա 156

Զանտուրիա Ա. 102
 Զարենց Նդիշ 187
 Զմշկյան Գ. 97

Պապաշանյան Վ. 10, 12—14, 17,
 18, 26, 36, 40, 45, 48, 192
 Պապյանց Գր. 46
 Պատկանյան Բ. 67, 68, 125, 194
 Պատկանյան Ք. 67
 Պարսամյան Վ. 189, 190
 Պետրովսկի 14, 25
 Պլեխանով Գ. 186
 Պլետնյով Վ. 181

Զալայան Բ. 11, 68

Ռոտինյան Ա. 67
 Ռուսո ժան Ժակ 38, 145

Սաղովսկի 92
 Սանասարյան Մ. 65
 Սարաչև 113
 Սարինյան Բ. 7, 15, 190
 Սաֆրազյան 78
 Սեդրակյան Ա. 45, 46
 Սիմոնյան Պ. 38, 67
 Սինանյան Գ. 148
 Սոկոլովսկի Գ. 103, 106, 112—
 114
 Սպանդարյան Ս. 116, 198
 Սունդուկյան Գ. 146, 158

Վարդանյան Տ. 11, 13
 Վարժապետյան Ն. 23
 Վելյուլինգ Վ. 111, 112
 Վերթով Բ. 53
 Վրույր Ա. 98, 146

Տեր-Արրաճամյան Վ. 128, 129
 Տեր-Գրիգորյան Ա. 145
 Տեր-Գրիգորյան Գ. 53
 Տեր-Գրիգորյան Է. 73, 74, 78,
 80—82, 84—86, 91—100, 133,
 146, 192, 195, 196
 Տեր-Գրիգորյան Հ. 91, 195, 196
 Տեր-Գրիգորյան Մ. 192
 Տեր-Ջաբարյան Օ. 11, 68—69
 Տեր-Իսահակյան Ի. 152
 Տեր-Հակոբյան Ա. 117
 Տեր-Հովհաննես 64
 Տեր-Հովսեփյան Լ. 102, 104
 Տեր-Մարտիրոսյան Ս. 87
 Տեր-Մելիքիսեդեկյանց Ս. 33
 Տեր-Միքայելյան Հ. 67
 Տեր-Սարգսյան Մ. 135
 Տերտերյան Ա. 135
 Տիգրանյան Ա. 88
 Տիգրանյան Լ. 11, 16, 49, 51,
 53—56, 58, 60—65, 67—71, 81,
 193, 194
 Տյուսաբ Ս. 38, 39

Տոլստոյ Լ. Ն. 132, 133, 146

Բաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան)
11, 187

Փարսազանյան Ռ. 7, 193

Փափաղյան Հ. 67

Փիլոսյան Հ. 101

Փրիտոնյան Մ. 67

Քիյար Պիեռ 158

Օգարյով Նիկ. 181

Օրբելի Վ. 36

Օրժեսկի 11

Օրմանյան Մ. 165

Օռնն Ռ. 179

Յիստե 45

Յոյերբախ 45

Յրանգյան Ե. 131

Յուլյե Յ. 179

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ն ե ր ա ժ ու թ յ ու ն 5

ԳՆՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

Երևանի առաջին պարբերականը «Պսակ» շաբաթաթերթը (1880—1884) 10

ԳՆՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Լևոն Տիգրանյանի «Առողջապահական բերք» ամսագիրը (1881—1884) 49

ԳՆՈՒՆ ԵՐՐՈՐԴ

«Երևանի հայտարարություններ» (1883—1885) և «Էրիվանսկիե օբ-
յավլենիյա» (1900—1917) պարբերականները 73

ԳՆՈՒՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

«Ֆակտի» բուլլետենյան բերքը (1907) 101

ԳՆՈՒՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Երևանի մամուլը ստալիպենյան ռեակցիայի տարիներին («Հրազդան»,
1908—1909) 115

ԿՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

«Նոր ձայն» (1911—1912), «Կոտան» (1911—1912), «Նու մամուլ» (1913—1915) առաջադիմական պարբերականները	127
«Նոր ձայն» (1911—1912)	128
«Կոտան» (1911—1912)	135
«Նոր մամուլ» (1913—1915)	147

ԿՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

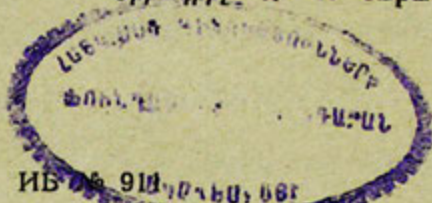
«Խոսք» բուլլետենի բերքը (1913—1914) մարտիստական զաղափարների տարածման գործում	167
Ա մ փ ո փ ու մ	168
Մ ա ն ո թ ա գ ը ու թ յ ու լ ն ե ր	189
Ա ն ձ ն ա ն ու լ ն ե ր ի ց ա ն կ	202

ՄԻԼՎԱ ՍՈՒՐԵՆԻ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

(1880—1917)

Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Հ. Շաղգամյան
Նկարիչ՝ Յու. Հ. Առաքելյան
Գեղ. խմբագիր՝ Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր՝ Հ. Մ. Մանուկյան
Սրբագրիչ՝ Զ. Գ. Նաթանյան

Հանձնված է շարվածքի 27. 08. 1986 թ.: Ստորագրված է տպագրության
6. 02. 1986 թ.: ՎՅ 06535: Զափր $84 \times 108 \frac{1}{32}$, թուղթ № 1: Տառատեսակ
«գրքի սովորական», բարձր տպագրություն: Պայմ. 10,92 մամ., տպագր. 13,0
մամուլ: Ներկ. մամուլ 10,92: Հրատ.-հաշվարկ. 8, 97 մամուլ: Տպարանակ
700: Հրատ. № 6611 Պատվեր № 894: Գինը 1 ռ. 10 կ.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն,

375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 34 գ.:

Издательство АН Арм. ССР,

375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան,

375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Типография Издательства АН Арм. ССР,

375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.

1 п. 10 л.

A $\frac{\pi}{73635}$